

ગાંધીજી

અવેરચાંડ મોદાણ્ડી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગુજરાતી કાર્યોગડાટ વિભાગ |

અનુક્રમાંક

૨૧૯૪૬ કિમત ૧૦૦

ગ્રથનામ

દેખિશાલી

વર્ગાંક ૮ - : ૩

વેવિ શાન્દ

અવેરચંડ મેધાણી

હુ લ છા બ્ય કા ર્યો લ ય
રાણુપુર (કાંઝિયાવાડ)

પ્રકાશક :
જ વે રચંદ મેધા એટી
રાણુપુર (કાઠિયાવાડ)

આવૃત્તિ પહેલી :: જાન્યુઆરી, ૧૯૩૬
સ્વા ઝિયો

ભૂદુંડ :
મનુભાઈ અમૃતલાલ શેઠ
સ્વાધીન મુદ્દખુલય,
રાણુપુર (કાઠિયાવાડ)

મુદ્દખુલાય : કોઈ કોઈ સ્થળે સુખલાલ અને ખુશીલ એ બે નામેનો
ગોટાળો થઈ ગયો છે તે સુધારી લેવા વાયકોને વિનતિ છે.

આ પ્રેરણ

પુત્રી ધર્મને

અનુક્રમણીકા

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
૧ સાસરિયાંની ધમકી	૧	૨૦ ઉલ્કાપાત	૧૪૪
૨ ‘પીલી જોઈએ’	૬	૨૧ આ સવારી કયાંથી?	૧૫૨
૩ પહેલું ભિલન	૧૧	૨૨ સાશુસાર્મા સપદાયા	૧૬૫
૪ વિજયયંદ્રનું વ્યક્તિત્વ	૨૫	૨૩ પહેલી ચકાસણી	૧૭૮
૫ ધરસ્પિતાલમાં	૩૧	૨૪ સસરાતું ધર	૧૬૩
૬ નર્સે લીના	૩૭	૨૫ મરતા મુખમાં	
૭ પરોણો આંથો	૪૭	પ્રતિસાતું પાણી	૨૦૪
૮ શૂન્ય ધરસ્ની એ સહિયરો		૨૬ અનુકૂળપાની પહેલી	
લાલુ અને ભત્રીજ	૫૨		સરવાણી
૯ બિધાનાની સમસ્યા	૫૮	૨૭ ઐવાઝુદુકોણ?	૨૨૪
૧૦ જુવાન પુત્રીની		૨૮ દુઃખનું સમૂહભોજન	૨૩૦
આદ્ધતમાંથી	૬૪	૨૯ પત્નીની જમાદારી	૨૩૫
૧૧ ખાલી પહેલું બિધાનું	૬૬	૩૦ ‘સાહેખજી!	૨૪૪
૧૨ ખુશાલભાઈની ખોપરી	૭૬	૩૧ દ્વિયર અને ભોળાઈ	૨૫૧
૧૩ કામે લાગી જ	૮૦	૩૨ કળુયાનો કાયર!	૨૫૮
૧૪ બંગલી પરની વાતો	૮૫	૩૩ વિજયયંદ્રનો વિજય	૨૬૭
૧૫ ભાલુનું ગુમ કંદન	૧૦૦	૩૪ ભલે આવતા!	૨૭૨
૧૬ બોલ્યું ચાલ્યું		૩૫ ભાલુનું લભનશ્શાલ	૨૭૮
માઝ કરજો!	૧૦૭	૩૬ ‘આજની ધડી	
૧૭ તાલીમ શર થાય છે	૧૧૬		શૌભામણી’
૧૮ નહિ છોકું	૧૩૦	૩૭ ‘મારી લાડી’	૨૮૮
૧૯ લીનાને ધેર	૧૩૬		

પ્રકરણ પહેલું

સાસરિયાંની ધમકી

શુનિવારની અધરાત હતી. પેટીના માલનો સ્ટોક લેવાતો હતો. મોટા શેડ ધુંવાંપુંવાં થતા હતા. રવિવારની રજ પાળવાનો નિયમ નાના શેડ પોતાની ગેરહાજરીનો લાલ લઈ દાખલ કરી દીધો હતો, તેની ખબર પોતે દેશમાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે જ પોતાને પડી હતી. પોતે નાના શેડનો એકાતે ધણો ઠપડો આપ્યો હતો. પણ બન્ને સંપીલા હતા. પેટીની પ્રતિક્રિયા સમજતા હતા. મોંકાણું તો પાછી નાના શેડ રવિવારની રજ લેણીત કરી આપવામાં જ વણી હતી. મહેતાઓને એક મંડગ-કલાય નેવું કરાવી આપ્યું હતું. એ બધા પર એકાએક હુમલો કરવાને બહદે, મહેતાઓ સામે ચાલીને જ રવિવારો પાછા સોંપે. ને એક અમાસનો જ અણોણે પાછો મારી લે તેવો અંનામ લાવવાનો મોટા શેડનો સંકદ્ય હતો. એટલે તેમણે શનિવારની રત કામ ઘેંચવવાનું આદ્યું હતું. પોતે અંતઃકરણપૂર્વક એવી માન્યતા ધરાવતા હે રવિવારો પાળવાથી નોકરોનું અહિલ વધે છે, તેઓ નાહક રજણપાટ કરી એ પાંચ ઝપિયા ભાંગી નાખે છે, ને પાછા સોમવારે ચિત્ત કામમાં ચોંટ્યું નથી તે પોતાની જત માહેતીની

વાત હતી. તેમણે ફરજ પાડીને નહિ પણ સમજપૂર્વકનો નિર્ણય લેવ-રવવા આ શનિવારોની રત લાગટ બેચાવવા માંઠી.

એક શનિવારે-રતે અગીઆર વાગે ધેર એમના પર ટેલિક્ષિન આવ્યો. કે સુખલાલને લોહીની સખત નાખારી ઝૂટી છે. એથુદ્ધ જેવો ઘની ગયો છે.

“તદ્દન તકલાદી છોકરો છે. ઝૂટી બદામ પણ કોઈ આપે તેમ નથી. આપણો જમાઈ થયો એ જાણે આપણો ગુનહો ! તકલીફ જ ન આપેને હીલને ! મોકલું છું મોટર, દ્વારાને મૂકી આવો.”

મોટા શેડ ટેલિક્ષિનમાં જવાય આપ્યો. મોકર મોકલી. સુખલાલ દ્વારાને પહોંચ્યો, માંગી લંબાયે ગાઈ.

જુવાન સુખલાલ નાના રોહનો જમાઈ હતો. લભે હજુ નહોતાં થયાં. સગપણ તો એઉ કુદુંઓ સમાન કક્ષા પર હતાં, એટલે કે સુખલાલના આપ તેમ જ આ એઉ રોડભાઈઓ વતનન! ગામડામાં નાની હાટડીઓ રાખી કપાસ, ધાસલેટ અને ગંધારું ધી વેચતા ત્યાર વેળાનું થયેલું હતું. પણ તે પણી સુખલાલના જાપ પોતાની માંઠી પત્નીની સદાની સારવારમાં રોકાધને ગામડે જ પડ્યા રહ્યા ત્યારે આ વેનાઈ લાઈઓ એક મુનિશ્રીનું વચ્ચે ફ્લાઇચિયાટી કાપ-ડના ધંધામાં પડી મુંબદ્ધ ખાતે મોટરવાળા બન્યા. તેમણે સુખલાલ વેરે વરાવેલી દીકરી સંતોકનું નામ બદલી સુર્ખીલા પાડ્યું, અને એમની પત્નીએ હોઠીઓ સાડલા ઉતારી પાંચ હાથની સાડીઓ ચડાવી, કપડાંનાં રથાન ફૂલેલ બાંધના પોલકાને ને પણી પ્લાઉઝને આપ્યાં, ને નાનાની વહુએ તો ‘સ’ ને બદલે અત્યેક ટેકાણે ‘ચ’ જુચ્યાર કરવાને! આગછ રાખી ‘સાચું છે’ ને બદલે ‘ચાચું છે’ એલખાની ભૂલો વધારી અને સંતોકમાંથી સુર્ખીલા અનાવેલી પુત્રીને

માટે ધેરે સંગીત, સંસ્કૃત તેમજ અંગ્રેજી, એમ ત્રણ શિક્ષકા રાખ્યા. સુશીલા નાનપણુથી જ પૂરી સાડી પહેલી થઈ ગઈ.

પછી તો મૂંઝવણું બસ એક જ રહી હતી. આવી નમણી ને ચંદ્રારી પુત્રીનું સગપણું પેલા સુખલાલની સાથે શી રીતે ચાલુ રાખવું?

સુખલાલના બાપને ધાઢું ધાઢું સમજલવવામાં આવ્યા હતા કે જમાધને અમારી જોડે મુંઘ મોકલો, ભણુવીએ, ગણુવીએ, ને પછી કામે લગાડીએ. સુખલાલના બાપે તો સુખલાલને કદ્યું હતું કે ‘ભાઈ, તાંતું જે સુધરતું હોય તો તું જા.’ પણ સુખલાલનું મન માનતું નહોતું. મા લાખી માંદગીમાં પડ્યાં હતાં તેની સતત સાસ્વાર એકલો બાપ શી રીતે કરવાનો હતો? નાનાં ભાંડરને ડોણુ રાંધી ખવરાવવાનું હતું? જેવી તેવી ચાલતી દુકાનને પણ ડોણુ ચાલુ રાખી શકે તેવું હતું?

સુખલાલે પિતાનું કહેવું પણ ન માન્યું ત્યારે માંદી-માંદે એક દ્વિસ સુખલાલને પોતાની પાસે એકાતે તેડાવીને ખાટલે એસાડી સમજ આપી હતી કે ‘ભીજું’ તો કાંઈ નહિ ભાઈ, પણ વખત છે ન.....મોટાં આખડદાર છે.....એટલે.....મન જફી જય.....તો.....વેશવાળ ફેંક કરે માડી! ને એવું થાય તો અમારું જીયું જેર થઈ જય.’

માએ સંભારી આપેલો. આ મુદ્રો સુખલાલને માટે નવીન જ માહેતી નંબે અન્યો. વેવિશાળ ફેંક કર્યાનું કારણ છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં જિસું થઈ ગયું છે તેની સુખલાલને સરત જ નહોતી રહી. માએ વાત વધુ રખ્ય કરી:-

“એક તો ધંધરે એનો દાડો વાજ્યો. છે. ભીજું કન્યા પાંચી-અમા ! શરૂમાં હળરો રૂપેયાને ખરચે ભણુતર ભણો છે. જે ત્યાં જઈને આવે

છે તે સારા સમાચાર આપી જાય છે કે કન્યા હુડેતી બની છે, ગળું કરી ગઈ છે, વાને જધડી ગઈ છે. એ બધાં યે વાનાં વિચાર્યાં જોવે માડી! તમારો સંસાર બખોધ જાય, વચ્ચમાં વિધન ન આવે તો બસ, મારે કાંઈ ડોધની ચાકરી જોતી નથો. તું તારે સુષેઠી તારા સાસરા રાખે ત્યાં રહીને ભણુતર ભણું, ને કન્યાના જોવો જ પાવન્દ્યા બન."

"બા," સુખલાલે જુલને તાળવે ફેસ્ટને ખોલવા પ્રયત્ન કર્યો : "મને ત્યાં નહિ ગમે."

"નહિ કેમ ગમે?" ને માંદુ માતૃ-મેં મલકાયું : "રૂડી વહુ તો ત્યાં હરો."

"અટલે જ નહિ ગમે બા!" સુખલાલનો ચહેરો હસવાને બદ્દલે લેવાધ ગયો, એની આંખોમાં જળજળિયાં હતાં.

એ કહી કે સમજવી ન શક્યો, પણ એની પાસે જે ભાષા-ભડોણ હોત તો એણે કહી નાખ્યું હોત કે "સતોકઢીમાંથા સુશીલા બની ચૂકેલી કન્યા મારી લાયકાતતું રોકેરોજ માપ લીધા જ કરશો. મારે તો સતત એને લાયક બનવા માટે જ મહેનત કરવી રહેશે. ને હું મૂંઝાઈ જઈશ."

"તારા મનમાં તું સૂજે એ ધોડા ધડતો હોય ભાધ," માચે મહામહેનતે કહ્યું, "પણ સગપણ ટૂટ્યે અમારું જીવ્યું જે થારો, ને પાછળ તારાં આ ભાંડરડાંને કોઈ નાળોએર લેવા કે હેવા નહિ ઓકાય. વળી એવી પદમાંથી કન્યા આજ પંદર વરસના વેશવાળ પછી પારકા ધરમાં જઈને હડિણે હોયકર્શે તો એ તારા બાપથી કે મારાથી આ અવસ્થાએ હવે નહિ સહેલાય. મારી આંતરડી આવી કકળી રહી છે માટે તને હું ફરી ફરી કહું છું કે જ બાપા."

છેલ્દો કાગળ પણ મુંબથી સુખલાલના મોટા સસરાએ ભારી આકરો લઈયો હતો. “હવે જે સુખલાલને અહાર ન કાઢવો હોય તો આખરી ચેતવણી સમજજને. અમે કાંઈ દીકરીને વેચી નથી. અમારે પેટના છાડને જાણી ખુઝીને કુવામાં નથી ધકેલવું. સુખલાલે જમાદ રહેવું હશે તો લાયક બનવું પડશે. આંહી આવીને ભણવું હશે તો ભણવશું ને ધંધી કરવો હશે તો દુકાનો કયાં ઓછી છે? બાકી તમે જે એમ સમજ એડા હો કે અમારી સુશીલા આકડે લાગેલ મધ્ય છે, તો તમે ખાંડ ખાવ છો શેઠ. થોસ્યાડ ગામનાં ધૂડિયાં ખોરડાંમાં ભાણુંના અને તલસરાંના ધૂમાડા ફુંકવા સાર દીકરીને ડાખ ભણવશું નથી શેઠ! જેવો વિચાર હોય તેવો લખી જણવને, એટલે અમે નાતને જહેર કરી દઈએ.”

આ કાગળમાં સંપૂર્ણ ધમકી હતી. સુખલાલના પિતાને તે દ્વિષ ખાવું લાભ્યું નહિ, અને પિતા તેમ જ મેરોભાઈ જાંખા દેખાયા એટલે માતાને સ્થાને મહામહેનતે રાંધણું કર્ણારી નાના, પાતળા, પુરો રોટલો પકડી પણ ન શકનારા હાથવાળી બહેન સુરજે પણ ન ખાંધું, ને નાનેરો ભાઈ પણ ખાંધું ન ખાંધું કરીને નિશાળે ચાલ્યો ગયો.

તે પછી ચોણે જ દ્વિષસે સુખલાલને મુંબથ જવા ઉપડવું પડ્યું. ગામ નજુકના કસ્યામાં ઝટ ઝટ પહેંચી જઈને એણે ડ્રાલરવાળાં ખમીસ અને ડાટ સીવડાવી લીધાં. ભૂટ પણ નવાં લઈને પહેર્યાં. બહેન આ નવીન પોશાકમાં ડેણું જાણે શાથી પણ ન શોલતા ભાઈને તેલના રેગાડ રેલાવતેં ચાંદલો ઝર્યો. ને મરતી માચે ‘ઘણું જુવો’ના આંશ્રિવાંદ દેવા, બહુ મહેનતે પતિને ટેક ટેક બેડી થઈ દોરડી જેવા હાથ સુખલાલના નીચે ફેલા માથા સુધી લંબાવ્યા.

ગુરુણ ખીજું

‘નીલી જોહાએ’

“એને આંહી ધેરે લાવશો મા, સુર્ખિલાને નાહક અટાણથી જ ક્રાશકો પડશો.” સુર્ખિલાની બાંધે પતિને, ઓટલે કે નાના શેઠને, સુખલાલના આવવાની આગલી રાતે જ ભલામણ આપેલી.

“તો ભલે પેઢી ઉપર જ સૂવા ઐસવાનું રાખશું.” નાના શેડે કુદૂલ કરી લીધું.

સવાર પડ્યું. જમાઈને ગાડી પર લેવા જવા માટે મોટર કાઢવાની નાના ભાઈએ વરદી આપી, તે સાંભળાને મોટા શેડે હપકો આપ્યો : “મોટર મોકલીને અત્યારથી જ શા માટે છોકરાને મોટાઈનો કેદ ચડાવવો ? ધોડાગાડી લાડે કરીને લઈ આવશે માણુસ.”

“ના...આ...તો...હું આંટા મારતો આવું ને ઉતારતો આવું.” નાના શેડે ડર ખાઈને કુદું.

“તારે જવાની જરૂર નથી, અત્યારથી એને ખગાડવો રહેવા હે બાપા ! અને હજુ કેને ખખર છે, આપણે આંધળુકિયાં નથી કરવાં,

છોકરીનું ભલું બરાબર તપાસવું જેશે, હજુ કાંઈ બગડી નથી ગયું.
ટાડે પાણીએ ખસ કાઢી રહકાતી હોય તો ઉત્તું મુક્કવાની શી ઉતાવળ છે?”

એટલામાં તો એઉં ભાધાં બેદા હતા ત્યાં સુશીલા દાતણુ મુક્કવા
આવી. એતું મોં રોજના જેવું પ્રફુલ્લ નહોતું. પાણીના લોટા, એ
લીલાં દાતણુ, અને મીઠાની શારી મુક્કાને એ ચૂપચાપ ચાલી ગઠ.

“છોકરીના મન ઉપર અત્યાર્થી જ જાંખ્યપ ઢળો ગઠ છે, જેથું
ને?” મોટા શેડે દાતણુ દ્ર્ઘંદ્તાં દ્ર્ઘંદ્તા કર્યું.

નાના ભાઈ મુંગે મોંયે દાતણુ ચાવવા લાગ્યો.

“માણીઆ !” મોટા શેડે શાક લઈને આવનાર ગુમાસ્તાને કહી
દીધું: “સ્ટેશને જા, ને થોરવાઉથી સુખલાલ આવે છે તેને ઉતારી
પેઢી ઉપર લઈ જાને. તમારી સૌની સાથે ઉતારો રાખજો.”

“મને જઈ આવવા દીધો હોત !” નાના શેડે કરી એક વાર
ડરતે ડરતે ઘંઘા અતાવી.

“પણ એવી શી જરૂર છે ?” મોટા ભાઈએ નહોં પર સખ્તાઈ
આણુંને કર્યું. “હું કહું તેમ કરતો આવ્યને બાપા ! ઢાલી શીદ
ફાનેતી કરાવ છ ? ”

પછી તો નાના શેડે ચૂપકીદી પકડીને દાતણુ પતાવી લીધું. ચહા
પીને પેઢી પર ગયા ત્યારે સુખલાલ આવીને બેડો હતો. એણે એઉં
સસરાઓને મૂંગા જેને કર્યા, જવાઅમાં મોટા શેડે કહતા “આવો”
એટલો જ શખ્ષ કર્યો.

સુખલાલની બાળુમાં, તે વખતે હોટેલની ચહાના કપ રકાખી
પડ્યાં હતાં. ચહા પીવાઈ ગઠ હતી.

“એવકૂર !” મોટા શેડે પેઢી પરના ધારીને તડકાવ્યો: “ભાન છે કે નહિ ? કપું તો હયાવી લે આંહીથી.”

એ ટપકાનાં તીસું નિશાન તો પોતે જ હતો એમ સુખલાલને પોતે ગામડાંમાંથી ચાલ્યો આવતો હોવા છર્તા લાગ્યા વગર રચું નહિ. એણે જાતે કપું-રકાણી ઉપાડીને ધારી તરફ હાથ લંબાવ્યો.

“ ત્યાં જરા ભિનું કપડું લાવીને લુણી નાખજો. ” મોટા શેડે ધારીને નવી સૂચના આપી. એ પ્રત્યેક આજા અને મહેતાએ ગુમાસ્તા-ઓને ગતિમાન કરી હેવાની એમના હરએક શફદ્દતી એ ગરમી એમ રૂપણ સુચવતી હતી કે તાજુ સાંપડેલી આસાભી હળુ મોટા શેડને ડારે ડારાં પહેરી લાઘિલાં કપડાંની માફક અંધ બેસતી થઈ નહોતી. વધુમાં વધુ તો એમને સુખલાલ પોતાની લાંખી ગાહનો એક ખૂણો દ્વારાને બેઠુલો તે સ્થિતિ સાલતી હતી.

ગાહી પર બેસવાનો સુખલાલને ખાસ કશો મોહ નહોતો, પણ એને સ્ટેશનેથી લાં આવનાર ગુમાસ્તાએ જ એ બેઠક બતાવી હતી. પોતે જ ભાલયાનો વિવેક રાખીને, અથવા કહેણે કે ઉરતો ઉરતો છેક ગાહીની ડાર પર બેડો હતો, પણ મોટા શેઠનું ક્ષયાન બેચેન બની વારંવાર પોતાની ડાખી બાળુએ બેઠેલા સુખલાલ તરફ કટરાતું હતું. પછી તો સુખલાલ એમની પ્રત્યેક નજરના તેલા અનું ભવતો ધીરે ધીરે છેક જ નીચે જિતરી ગયો.

“કેમ છે તમારી માને ? ” ધણા વખત બાદ મોટા શેડે પૂછ્યું. પણ એ પૂછવાની રીત એવી હતી કે કેમ જાણે સુખલાલની માતાએ બિમાર પડવામાં મોટા સસરાનો ડાઇ ખાસ અપરાધ કર્યો હોય અથવા ટોંગ આદર્યો હોય.

“સાંનું છે. ” સુખલાલે એમ માન્યું કે માતાની બિમારી વર્ણવની

અથવા જણાવતી એ પણ આર્ડો મુંઅધમાં એક પ્રકારની અસ્વભ્યતા જણાય. જવાઅ દેવાની આટલી તક મળતાં એણે ઉમેધું કે “મારા ખાપાએ ને મારી ખાએ સૌને ખહુજ સંભાર્યાં છે.”

એનો જવાઅ આપવાની જરૂર મોટા શેહને લાગી નહિ. અને સુભાગ્યે ટપાલ પણ આવી પહેંચી તે વાંચવામાં પોતે પડી ગયા.

દરભ્યાન નાના શોડ તો પોતાની ઓફિસવાળા પાછલા ભાગમાં ચાલ્યા ગયા હતા. ટપાલ વાંચી લઈને મોટા શોડ ઓફિસમાં દાખલ થયા.

એસીને પઢી નાનાભાઈને કહ્યું: “જોઈ લીધીને શિક્ષણ ?”

“દુઅળા ખહુ પડી ગયા દેખાય છે. પાંચ વરસ પહેલાં તો.....”

“પણ પાંચ વરસ પેલાંની કાં માંડય ? પરણે છે એનાં ગીત ગાને ? આમાં તને કાંધ બોંણી લાગે છે ? છે રતી જેવું નામ ?”

“આંહી ઢીક થઈ રહેશે.”

“રાજા ખાદશા’ જેવી વાત કર્યી રેવા હે તું ભાઈ ! રેવા હે હવે. ને મારે મારી એકની એક છાકરીનો ભવ નથી સળગાવી હવેા.”

એઉ ભાઈ વચ્ચે એક જ સંતાન સુશીલા હતી. મોટા ભાઈનાં પતીને. ફરજંદ થએલાં પણ જુવેલાં નહિ. સુશીલા જ એમના સકળ સંતોષનું સાધન હતી. મોટા ભાઈને વારસદાર મેળવવા માટે ફરી પરણવાનું ધણાએ કહ્યું હતું, પણ પ્રત્યેક માણુસના જીવનમાં પ્રકાશ અને છાયા એઉ હોય છે તેમ આ મોટા શેહનો. આત્મપ્રકાશ ચુસ્ત એકપત્નીઓમાં પ્રકટનો હતો. એણે તો પોતાના સમસ્ત વાસ્સાની ભાલિક સુશીલાને જ માની હતી.

“પણ તેતું હવે કરવું શું?”

“કરવું તો પછો જ ને. જોઈએ, કામે લગાડી જોઈએ, વેળુમાંથી તેલ કાઢવા જેવી વાત લાગે છે, છતાં આપણે તો પીલી જોઈએ.”

પછી તો ‘પીલી જોઈએ’ એ મોટા શેડનો ઓલ શાખાંક થયો. એમણે સુખલાલને સામાન્ય ઉમેદવારની જેમ ચેઠીના મહેનતાં ભર્યા કામમાં ધડકી દીધ્યો. સુખલાલ પણ કેવું બાંધીને, જમાઈપણુની પરીક્ષા આપવા લાગ્યો. એણે ચેતાની માનહાનિના વિચાર દૂર મેલ્યા. રાતે સૂવા જતી વેળાએ માંદી માતાના ઓલનો એ જણે માનસિક જાપ કરતો કે “સગપણ જે તૂટરો ને લાઈ, તો અમારાં જીવતરમાં એર ભણી જશો.”

પ્રકરણ ત્રીજું

પહેલું મિલન

આવ્યા આદ તરણેક મદિને સુખલાલે સુશીલાને પહેલ વહેલી દીડી. વર્ષે એક વાર સસરાએ જમવા નોતર્યો હતો ત્યારે પોતાની સાથે મોટરમાં જ લાવીને જમાડી તુર્ટ મોટરમાં પેઢી પર મોકલી દીધિલ. જમતાં જમતાં એણે ફુલ એટલો જ ટૌડા ડાઈનો સાંકળેલ કે ‘સુશીલા અહેનને મૂકીને મોટર પાછી જલાદી લાવજો.’ એટલે એણે અતુમાન બાંધ્યું હતું કે કન્યા મોટરમાં એસાને કયાંધિક બહાર જતી હશે. ભણુવા જતી હશે? ભરવા ગૂંઘવા કે સંગ્રહ શીખવા જતી હશે? બજારમાં સાડીએ ને સાડીની પીનો લેવા જતી હશે? એવા પ્રશ્નો ઉદ્યા, ને જમતો જમતો સુખલાલ મનથી તો મુંખધના કેટલા ય અહેશોની ટાંડીયાતોડ કરતો રહ્યો.

પછી પેઢી પર પાછા જતી વખતે મોટરમાં મોખરે પોતે શોફ્ટની જોડાનેડ બેડો ત્યારે પાછળની કદ સીટ પર સુશીલા ડેવી છદ્યાથી એસતી હશે તે પણ એણે કલ્પી જેએલું. એની નાચિકન્દ્રિયે મોટરમાં રહી ગયેલી ડાઇ માતેલી ખુશાઓનાં પરમાણુંએ પણ પીવા પસંદ

કરेलां. પણ એ બધું એટલું તો આમ્ય પદ્ધતિનું હતું કે ન તો કહાપિ સુખલાલ એ મનોનુભવોને લાષામાં ભૂકી શકે કે ન કોઈ કવિ-વાળુને પણ આવા આમિણુની મનોવેહના કલપવી માફક આવે.

એક જ માણુસની સુખલાલને ધર્ષી આની હતી. મોહરના શોઝરની. એની પાસે સુશીલાનો રજ રજ ધતિહાસ હશે. એની સામેના નાના-કડા દર્પથુમાં સુશીલાનું પ્રતિબિમ્બ રોને રોજ પડતું હશે. સુશીલા ને કશાં તેથી અતરો કે પુષ્પો ધારણું કરતી હશે તેની ખુશભોનો રંક-ધરવ તો આ શોઝર જ કરતો હશે ને !

ધર્ષી ધર્ષી વાર એ બંધી વાતો શોઝરને પૂકી જોવાની નાદાન ઘંઢાને વારંવાર દાખી દેતો એ બેડો રહેતો હતો—એટલે કે પેઠીનું કામ કર્યા કરતો.

ત્રણેક મહિના પણી ડેરીની ભરપૂર મોસમ હતી. અમાસની રજ આવતી હતી. મોટા રોઠને અહુ અહુ સતાવી રહેનારં એક ગુમડું માંડ માંડ મટયું હતું, એટલે એમની ધર્ષાથી આખા કુટુંબની તેમ જ પેઠીના સ્ટાઇની એક ઉણાણી ગોઠવાધ હતી. જી. આધ. પી. રેલવેના એક પરામાં પહાડોની નજીક સ્નેહીએનો એક ખાલી બંગલો હતો. ચૌદશની આગદી આખી રાત સ્ટાઇના જુવાનોએ મીહાના માટલાથી માંડીને ડેરીના ટોપલા સુખીની તમામ ચીજે ત્યાં પહોંચતી કરવાની ધમાલ બોલાવી.

સુખલાલ એ વૈતરામાં શામિલ હતો, મુંઘમ આંધ્યા પણી એના શરીરને પોણણું પૂરું ભાગતું નથિ. કેમક એને રાત દ્વિવસ એક બાજુથી થોરવાના કુટુંબીજનોના અને બીજી બાજુથી સુશીલાના વિચારો કર્યા જ કરતાની ટ્યુ પરી હતી. આ રાત્રિયે એહું વંદુ જોરથી મહેનત કરી, કુમક આખા દ્વિવસની ઉણાણીમાં કયાંછક ને કયાંછક એકાદી વાર તો

સુશીલાને જોઈ લેવાની એને ધારણા હતી. એ ધારણુંના કૃતિમ જેર
પર વધુ પડતો વિશ્વાસ મૂકીને સુખલાલે આખી રાત સામાનની લે
લાવ કરી. તે રાતે એની છાતીમાં પહેલો સટાકો બોલ્યો.

આ સટાકો પેઠા પર એચેલી કામગરીની પહેલી પહેંચ લઈ આવ-
નારો કાસદ હતો. સુખલાલ પાસેથી કામ લેવાની ગુમાસ્તાઓની
આવડતનો એ અંભમ હતો.

‘ક્યાં ગયા સુખલાલ શેડ !’ ‘શુ’ કરે છે સુખલાલ શેડ !’ ‘આ
કામ એમને બહુ ફાવશો.’ વગેરે વગેરે વાક્યો પેઢાના નોકરો, સુખલાલ જો
જરીડે પગ વાળીને એડો હોય તો તૂર્ટજ રોહના સાંલજ્યામાં આવે એ રીતે
ઓલતા. એટલે સુખલાલ જ્યાં હોય ત્યાંથી એડો થઈ જતો. નોકરોને
એ રીતે સુખલાલ આમોદનું તેમ જ રાહતનું સાધન થઈ પડેલો.
આંહી ઉજાણીમાં પણ સુખલાલને એ જ બહીક લાગી એટલે એણે પેઢી
માયલા મુખ્ય મસ્કરીઓ ‘પ્રાણીયા’ ઉંડે ‘પ્રાણજીવનને હાથે પગે લાગી
ફૂલ ડેરીનો રસ કાઢવા જ એસી જવાની મહેરાયાની માગી લાધી.

“અરે હવે રાખો રાખો ભાઈસાબ !” પ્રાણીયાએ મસ્કરી કરી;
“એક દિવસ તો તમે જ આ અધાના ધણી થવાના છો ને ? ઠાલા
અમને કાં આમ ભૂંડા લગાડો ?”

સુખલાલ સમજતો કે ઓલનાર કે ઓલે છે તેનાથી ઉલડું જ
માને છે. પણ એ સમજણું સ્પષ્ટ ન થઈ શકે તેવી હતી. સુખલાલ
ફૂલ ‘ભાઈસાબ, ભાઈસાબ’ જ કરતો રહ્યો.

“સાંભળો !” એમ કરીને પેલા મસ્કરીઓ, સ્યાહેના ‘દાદા’ ગણ્યાતા
પ્રાણીયાએ સુખલાલને એક બાળુ લઈ જઈને કહ્યું: “તમારા પેટમાં
આજ પાપ છે.”

“શુ પાપ ?”

“કહી દઉં ? ”

“કંધ જ નથી.”

“તમારો... ધરાદો... આજ રોજ... આ સ્થાનને વિષે..... સુશીલા અહેણને..... મળવાનો... છે ! ”

છાતીમાં ભીજે સખાડો આવ્યો. છતાં સુખલાલે હસવું ચાલુ રાખ્યું ને એટલું જ કહ્યું, “મને નિરાંતે ઐસીને કામ કરવા ધો. મારા નામનું બુમરાણું ન મચાવશો.”

“તો વચન આપો.”

“શું ? ”

“કે સુશીલા અહેણને જિલ્લાનું મળવું નહિ.”

“અરે ભલા માણુસ, મારો જીવ જી છે.”

“ના, એમ નહિ છાડી શકાય તમને. ડેલ આપો, કે સુશીલા અહેણ ચાહીને ઓલાવે તો પણ ઓલવું નહિ.”

“પ્રાણજીવન ભાઈ, હવે ચૂપ કરોને બાપા ! ”

એ રગણાટથી તો ઉલયાનો આગળ વધતો ‘પ્રાણીયો’ જરા મોટે ધાંટે કહેવા લાગ્યો કે “રમાલ કે વીઠી આપવાં નહિ.”

“કૃપા કરીને—”

“પ્રેમપત્રો અરસ્પરસ આપવા નહિ.”

વંતુ અવાજ કાઢીને, પણ ભીજા ડેઝ ન સમજે તેવા ગોટાળીયા શખે, પ્રાણજીવન જુલમ ઉપર જુલમ કરતો રહ્યો.

“છે કષુલ ? ”

“કષુલ લાઈ કષુલ ! ડેણ આવવાનું છે, ને શી વાત છે ? મને

મરી રહેવા હો ને પ્રાણુજીવનભાઈ.” સુખલાલ એક વિરોધ સટાડાની વેહના અનુભવી.

પ્રાણુજીવને રહેમહિલી કરી. સુખલાલ રસોડાની બાળુના ખંડમાં ડેરીએ ધોળનારાએની સાથે એસી ગયો. પ્રાણુજીવને તમામને કહી દીધું, “સુખલાલ શોહને આ કામ પરથી ડોધાએ ઉડાડવાનું નથી. હોડાડોડ કરાવવાની નથી, એ બિમાર છે.”

કરી ધોળતાં ધોળતાં છતીનો દુઃખાવો વધતો જતો હતો અને સૌના ‘દાદા’ પ્રાણુજીવને ચેતાવેલા શુમાર્સ્તાએનો જો કે સુખલાલની સીધી મઝકરી નહોતા કરતા, તો પણ ડોધ ને ડોધ બહાને સુશીલા-અહેનનું પાત્ર વચ્ચે લાવી જિભું રાખતા.

“અરે ભાઈ, આ કરી તો સુશીલાખેહેને જ પાસ કરી-સારામાં સારી તો એમણે પાસ કરેલી જ નીવડી.”

“સુશીલાખેનને કરીની પરખ કાણું જાણે કુદરતી જ છે હો !”

“એ કાંઈ શીખવી થોડી શીખાય છે ?”

“સુશીલાખેન જો કાલે મોટરમાં મારી સાથે ન હોત તો મારી તો અભાગ્ય જ ખોલી જાત, કેમકે મેં પાંચ મણુનો જે દગદો પસંદ કરેલો, તે માયલી જુવો, આ દસે દસ શેર લીધેલી તે ખાડી નીકળી. સુશીલાખેને જ મને એ દગદો લેતો વાર્યો હતો. એણે કહેલું કે ‘દ્યાગ્યાયા, મને આમાં અંદરથી ભાંડી ભાંડી ખાડી બાથ આવે છે.’”

“એમના મોસાળમાં અંબા ધણા થાય છે, એટલે ત્યાંને અનુભવ હોવો જોઈએ.”

“અંબા તો આ એતામયંદની વહુને પિયર પણ ક્યાં એઓઓ થાય છે ? તો એની વહુને કાં કરીનું પારખું નથી ? વાતો કરો છો તે હાલા !”

“આ દ્વારા હમેશાં સુશીલા બહેનનો પક્ષ બહુ એંચે.”

“એમનામાં એવા ગુણ છે, આવડત છે, એને ડાઈ એવન્હે બનાવી જાય ! એ તો રામ રામ ભજો.”

કુરીએ ધોળવાનો શક્તિ તેમજ રસિકતાને અખૂટ રાખનારું અરણું આ સુશીલા બહેનતું નામ થઈ પડ્યું. બધા સામસામા જોઈ જોઈ વાતો કરતા હતા, જીંચું નહોતો જોઈ શકતો એક સુખલાલ. એણે કૃષ્ણ પામી પામીને આખરે સૌને પૂછ્યું : “જરાક હું સૂધી લઉં ? છાતીમાં હું ખાવે થાય છે.”

“સૂવોને બાપા ! તમને જમાઈને ના પાડવાની ડેની મગફૂર છે ! બ્યો ગાઢલું લાવી આપું ? એ ચોથા ખંડમાં પક્ષંગ પઢો. ત્યાં જઈને પોટોને બાપલા !”

એવા વ્યંગને કાને ધરવાની વેળા નહોતી રહી. સુખલાલનો દેહ લાદી પર જ લંબાયો, ને એ પહુંચ ઇસ્વીને સૂતો. છાતીને એણે દ્વારાવી રાખી હતી.

“હાલો, શેઠ સૌને બોલાવે છે.” એક માણુસે આવી ખખર આપ્યા. “તળાવમાં નાવા પડવાનું છે. રસ કાઢી કરીને જલદી આવી પહેંચવાનું છે.”

“મગા થઈ, ભાઈ ! જની ગાઈ ભાઈ !” એમ બોલતા સીએ અપારો રાખ્યો. સુખલાલને સૂતો ભૂઝીને તમામ તળાવમાં નહાવા ઉપરી ગયા, જતાં જતાં એમણે દ્વારા ખાધી, ‘એને બચાડાને પડયો રે’વા હેઠે !’

સુખલાલને કાગાનીદર આવી ગાઈ હતી એટલે ભીજાએ હાથ ધોતે ધોતે વધુ રસ્પણ દ્વારા દેખાડી : “ડેવો મુરખનો સરદાર છે ! હજ ય

પડ્યો છે આંહી ને આંહી, હજુય એને આશા છે. ઓલ્યો મોટો શેક જેથો છે ! ધક્કો મારીને કાઢો.”

“પણ રોક્યો છે શા માટે?”

“કારગતી લખાવી લેવાના છે. ખમર છે ?”

“શી કારગતી ?”

“કે હું પોતે માણુસમાં નથી. માટે આ વૈવિશાળમાંથી છુટકો કરવા હું મારી રાજુખુશીથી માગણી કરું છું.”

“મુંબો પડ્યો તો તો ! પક્ષી એને ડાણ દીકરી દેતુંતું !”

“એમ કાંઈ કહેવાય નહિ. હમણું જે મુખ્યધમાં નસીબનો તડકા લાગી જાય, પચીસ હજાર રૂ. ની મૂડી લાધ દેરે જાય, તો શું કન્યા ન મળે ? શી વાત કરેછ ? કન્યા તે મર્દાધને મળે છે કે ઇંપિયાને ?”

આ વાર્તાલાપ ઓરડાની બહાર, બંગલાની બહાર, તળાવની પાળ સુધી લંબાતો ગયો, ને સૌ પોતપોતાનાં સોરઠી ગામડાંની ખાત્યા-વસ્થાના જોગામાં આગોટતા આગોટતા તળાવના પાણીમાં જાડ પરથી પલોંઠીયા, ડેશીયા ધર્ત્યાદિ જાતજાતના ધૂયકા ખાવા લાગ્યા. કૃકૃચારા મચ્યા, કાન પડ્યું સંલગ્નાતું નહોતું. રસોઈ કરી લઈને એવિ ‘મહારાજે’ પણ સૌની સંભાવે બજ્યા હતા.

અધીક કલાક એમ ગયો હશે ત્યારે ‘મહારાજ ! મહારાજ’ એમ બોલતું કોઈક બાળુના ખંડમાંથી ચાલ્યું આવતું લાગતાં નીંદરમાંથી જ્યકીને સુખલાલ જયાં અંગે ઉધાડે છે ત્યાં એણે ‘મહારાજ નથી કે ?’ એવો પ્રશ્ન પૂછ્યા એક કન્યાને પોતાની સામે ઉભેલી જોઈ. એને જોતાં જ સુખલાલ ઉડીને બાકીની એકાદ એ ક્રીએ પડી હતી તે ઘોળવા મંડી પડ્યો.

આવનાર કંન્યા સુર્ખીલા જ હતી. એણે સુખલાકને પ્રથમ સ્તરોલો ને પછી બેખાકોણા ભાંધમાંથી ભઠકો નિહાજ્યો; એ પાછી ઇસ્વા જતી હતી પણ એનાથી પુષ્ટાઈ ગયું : “રસોયો નથી ?”

“ મને ખંખર નથી. ”

ઓરડાની અંદર પાછી ચાલી જઈને એ થોડીવાર થંબી ગઈ. એને ખાની તો હતી જ, કે આ જ પોતાનો વિવાહિત પતિ સુખલાલ છે. છતાં એકાતે એને પહેલનહેલો જ જોયો. દૂર્થા એ સુકાઈ ગયેલો, કદરપ લાગતો હતો, પણ આજે એ જ કૂટના અંતરે જિલ્લાં જિલ્લાં એણે સુનેલું મેં પણ જેયું, ને પછી જાગતા મેંના સ્વર સાંભળ્યા. સ્વચ્છ એક વાક્ય પણ સુખલાલ બોલી શકતો નથી, ને એ તો બેનકૂર ગાંડા ગમાર જેવો છે વગેરે વાતો એ ઘરમાં રોજ સાંભળતી હતી. એ વાતો સાચી શી રીતે હોઈ શકે ?

“તમારે સ્વરું હોય તો સ્વરું જનો. મારે તમારું કાંઈ કામ નહોતું : ”

એટલું બોલીને એ જ્યાં જિભી હતી ત્યાં જ જિભી થઈ રહી. એને હજુ પૂરી ઓળખ્યા વગર પાછલા ખંડમાંથી સુખલાલે જવાબ વાજ્યો,

“ના, હું તો સહેજ છાતીમાં દુઃખાવો બહુ થતો હતો. એટલે જ સ્કૂતો હતો, કામ તો મેં મારા ભાગનું કરી લીધું છે.”

સુખલાલના આ પ્રત્યુત્તરની પાછળ સતત સણગતું ભાન હતું, કે સગપણ ન તૂટે તેટલા ખાતર થઈને પોતે તૂટી ભરીને પણ પોતાની ભાષ્યસાઈ પુરવાર કરી હેવાની છે. અને આ ડોધક શેઠ-ધરની છોકરી લાગે છે. રખેને એ સુર્ખીલા હોય. પણ નામ કેમ કરી પૂછતું ?

“તમે દુષ્પણા દેખાઓ છો. ” સુર્ખીલા હજુથ બાજુના ખંડમાં જિભી નખમાં મોઢું જોતી જોતી પુછતી હતી. સુખલાલને આશા

આવી કે એ સુશીલા જ હોય. ખાત્રી થતાં તો એ જલ્દી જલ્દી ઓલી શિથ્યો:

“હુખળા તો હું જરાય નથી. મારી બાબે તમને બહુ સંભારેલ છે.”

“બાને કુમ છે ?” ઓરડામાં ઉમેલી સુશીલાએ થોડીક વાર થંબી જઈને પછી સામે સવાલ કર્યો ત્યારે સુખલાલના ડાડી ગયેલા પ્રાણું પાણ આવ્યા. કેમકે ‘મારી બાબે તમને બહુ યાદ કર્યો છે’ એ સમાચારના જવાબમાં સુશીલાનું જરી જેઠલું મૌન પણ દાર ગોળે ભરાતી તોપ જેવું લાગે એ સ્વાલાવિક હતું. થોડીવાર થંભવાનો સુખલાલનો વારો આવ્યો. પોતે ‘મારી બા’ એવો પ્રયોગ કર્યો છતાં આ કન્યા ‘બાને કુમ છે’ એવું ઓલી. એ વચ્ચે હિંદુ સમાજની રચનાએ મોટું અગોચર અને માર્મિક અંતર ભૂલેલું છે. ‘બાને કુમ છે ?’ એ પ્રશ્નમાં ક્રાંત આણુશીખવ્યો આત્મભાવી વિનય હતો.

“હું નીકળ્યો ત્યારે તો ચાંદલો કંસાય ડાડી શકાણું નહોતું. સૂતે સૂતે જ દુઃખાં લીધાં હતાં. તે પછી કાંચ ઘથર નથી.”

સુશીલાનું ત્યાં થંભી જવું એને પોતાને જ કાંચ વિચિત્ર પ્રેરણમાં આવી પડ્યા જેવું લાગતું હતું. પોતાની સમક્ષ તહેન કંગાલ અને રેઢીઆળ ઢોર જેવો રજુ કંસામાં આવેલો આ ને જુવાન, તેની વાણીમાં નવા નવા ઝંકાર કયાંથી છૂટે છે ! પોતાની થનાર સાસુની કાયમી બિમારી તો સુશીલાના ધરમાં શાપો વરસાવવાનો તેમ જ ગાળો કાઢવાનો એક કાયમી પ્રસંગ હતો. સુશીલાના મનમાં એ માંદી સાસુના ગંધાતા રોગનું એક લૈસવ-ડ્રેપ સંગાંઓએ સરળવી દીધું હતું. પણ આ જુવાને આપેલા સમાચારમાં લયાનકતા કરતાં દ્વાર્દ્દતા વધુ હતી. પુત્રને ચાંદલો કરવા ડિહાનો ધન જેણે કર્યો હશે, સૂતે સૂતે જેણે મીઠાં લીધાં હશે, ને મને સંભાર્યાનું જેણે કહ્યું હશે, તે સાસુ ભયંકર કુમ હોએ શકે ?

“તમે હેરે કાગળ જ નથી લખતા ?” એ હજુ ય અંદર જિભી જિભી નીચે જોઈ રહીને વિચારો કરી કરી પૂછતી હતી. એની આંખો આગળાં પાછળાં બારણુંમાં જોતી હતી.

“હવે લખીશ.”

“કુમ હવે ?”

“તમારા ખુશી ખખર...અને તમે એના ખુશી ખખર પુષ્ટાવ્યા છે વગેરે.” સુખલાલે કરીનો રસ કાઠી લીધા પછી હાથ ધોતાં ધોતાં ઓરડા તરફ જોઈને કહ્યું. સુશીલાના ખુશી ખખર લખતા પહેલાં જણે પોતે પ્રત્યક્ષ ખાત્રી કરી લેવા ઉત્સુક હતો કે તથીઅત તો સારી જ છે ને !

તથીઅત તો અણુધારેલા પ્રમાણુમાં સારી લાગી. રહેજ થામળી, પણ તેજ માત્રાની ચામડી હતી. એવી ચોપખી આંખો બહુ થોડી છાકરીઓની જ હોય છે. વધુ વિગતો તો સુખલાલ જોઈ જ ન શક્યો. પારકી કન્યાના શરીર પર નજરના જિંદરડા દોડાવવામાં રહેલું જોખમ એ જાણુંતો હતો. આ ડિસ્સામાં તો જોખમ ધાણું ખોડું હતું.

હજુ ય સુશીલા જતી નહોતી એટલે સુખલાલ બય પામવા લાગ્યો. પ્રત્યેક છાકરામાં કુદરતી જ એક લયલરી માન્યતા હ્યે છે કે છાકરીનો વાંક હરો તો પણ છાકરી જ એક છેલ્લી ઘડીએ પોતાની જતને બયાવી લેવા માટે છાકરા પર બનાવટી આળ નાખતી જરૂ. એને ખોડું ખોલતાં તેમ જ કૃતિમ આંસુ પાડતાં વાર નથી લાગતી. આંહી સુખલાલને પણ આ અજાણું છાકરીની એવી જ કંઈક ફાળ હતી. તેમ આ જિભી જિભી મને બનાવતી તો નહિ હોય ને, એવો સંશ્ય પણ પાછળથી એના મનમાં પેદા થયો. એ હવે બય તો આદૃત ટણે !

પણ સુશીલાના પગ વધુ ને વધુ ચોંટતા ગયા. બહાર તળાવમાં ઉપરાળાપરી ભક્તાંગ ભક્તાંગ અવાજે બોલતા હતા. ન્હાનારાઓનું ક્રીકીઆરણ મચ્યું હતું. નીકળા જનરાઓને ફરી ધસડી જઈને પાણીમાં નાખવાનાં તોક્ષાનો. પણ સંભળાતાં હતાં. મોટા શેડ નાના શેડ પણ તળાવ પર હતા એ તેમના ધાંટા પરથી સુશીલા પારખતી હતી. મોટા બાપુજીનું ગળું એકદમ બની ગયેલા લક્ષ્ણીખંતોના જેવું અરડાધ ગયેલું હતું.

એ બધા સ્વરો વર્ચ્યે ભાત પાડતો એક મોટરનો ગર્જના—નાદ ઉઠ્યો. અને સૌનો સતકાસ-સ્વર ઉઠ્યો: “એ...હે ! વિજયચંદ્રભાઈ ! ચાલો, જલદી કપડા ઉતારો.”

મોટરમાંથી જિતસાર એક સંસ્કારી દેખાતા જુવાનને લેવા માટે મોટા શેડ સામા ગયા. ને પછી એડની વર્ચ્યે “કુમ મોડા પડ્યા ?” “સેતલવાડ સાહેખને મળવા જવાનું હતું” “સર હાકુરદાસનો કાગળ આવી પડેલો” વગેરે વાર્તાલાપ થતાં થતાં એડ જણ્ણા અંગલામાં ચડ્યા.

મોટા શેડ ખૂબ પાડી “કયાં છે સુશીલાનાં બા ને ભાલુ વગેરે ? આ વિજયચંદ આવી પહેંચ્યા છે. લ્યો હવે પિરસવાની તૈયારી કરવો. મા'રાજ કયાં છે ?” એમ બોલતા મોટા શેડ સ્સોડમાં દાખલ થાય તે પુરો સુશીલાથી એ સ્થાન છોડી શક્યાં નહોતું. મોટા બાપુજીને દેખાને એણે ચાલવા માંડ્યું તારે એની આંખો ઉશ્કરાયેલી હતી. એને પણ મોટા શેડ કર્યું-

“કુમ સુશીલાએન, હવે પિરસાવો જટ એટા. વિજયચંદ આવી ગયા છે.”

જવાબ આખ્યા વગર સુશીલા તો સામી બાજુના સ્વીએબળા

આરડામાં ચાલી ગઈ. પણ મોટા શેડ આગળ વધી જયારે “કાં મા’રાજ, પિસ્સો હવે” એમ કહું ત્યારે ત્યાંથી સુખલાલે જ જવાઅ આપ્યો: “હા જુ, હું બોલાવું છું મહારાજને.”

સુખલાલ એટલું કહીને હાંકળો ફાંકળો તળાવ પર દોડ્યો. એને દ્વારાને મોટા શેહને ખાઈ ગઈ. એ ગોલો સુશીલાને ભળવા જ શું આંહી પેસી રહ્યો હતો? સુશીલાને શું એણે જ દ્વાર્પી ધાક ધમકી મોકલીને તેડાવી હો? સુશીલાનું મોં સ્થણેલું ડેમ હતું? એ તિથી આદમી સખૂરી ન પકડી શક્યો. જરૂર પડે તો આખી ઉજાણી ઉપર પણ ધૂળ વાળી હેવા એ અધીર બન્યો. એ સુખલાલની કરી ગણુના જ કર્યા વગર બીજોના ઓરડા તરફ ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો ગયો ને એણે પોલીસ અધિકારીની ઢેંબે બાતમી મેળવવા માંડી; “શું હતું સુશીલાને? ત્યાં સ્સોડે જઈને ડેમ ઉભી હતી? ડાણે ત્યાં તેડાવી હતી? ડાણે એને કડવું વેણું કહું છે? ડાણું એને ઊરમણી દેખાડે છે! હું એને ચીરીને મીં નહિ ભરી દૂં? એ છે ડાણું હરામજાહો! કષ સત્તાને હિસાએ એણે સુશીલાને ત્યાં બોલાવી હતી! ને એનો તો હજુ મારા ધરમાં પગ મૂકવાનો ય અધિકાર નથી ત્યાં શું એ છાકરી ઉપર સત્તા બોગવતો થઈ ગયો? કુતો! મવાલી! ગડીચોર!”

“ચૂપ રહો, અરે ધીરા રહો ભલા થઈને.” મોટા શેહનાં પદ્નીએ ધીરે સાદે ધણીને ઠપકો આપ્યો. “કાંઈક સમજણું તો પડવા ઘો.”

“સમજણું શી! ” અંદરથી સુશીલાની બા લાજને છતે ધૂમટે કેઠનો પક્ષ બેચતાં બોલી ઉઠયાં: “છાકરી હીખડે હીખડા ભરી રહી છે, ભાબીજી! તપાસ તો કરો, ડાણે એને ધમકાવી છે?”

“બા—બા—બા પણ તમે ચૂપ—છાનાં—તમને ડોણુ—” એવા શ્વર્ણો સુશીલાના હીખડામાંથી ઉઠતા હતા. એ શાંદોનું વાક્ય બની

શક્તું નહોતું. સુશીલા ને કહેવા માગતી હતી તેનાથી ઉંઘો જ ભાન એની બાયે એના બોલમાંથી ઉંઘાવ્યો હતો.

“ભાલુને-ભાલુને-આંહી-ખોલાવો.” સુશીલાએ કહ્યું.

એને ભાલુ પર બહાલ અને અદ્ધા હતાં. મોટા શેડનાં સંતાન વિહોણું પત્તી અત્યંત ગરવા હતાં. ને સુશીલા પર તમનો જ સંસ્કાર-પ્રભાવ હતો.

“ભાલુના જ પડખામાં રહીને એના જેવી બલી બોળી બની ગઈ છો તું.” એમ બોલતાં એની બાયે પોતાની જેહાણુને બોલાવ્યાં:

“આ તમારી રઢીયાળી બોલાવે છે તમને ભાબીજુ.”

“કુમ એઠા?” ભાલુએ કરોડ જ ઉંકળાટ બતાવ્યા વગર પ્રછયું.

“મોટા બાપુજુને કહો—કે કાઢને કંભ કહે નહિ.”

“ન કહે તો શું સાંખી લ્યે ! પરણાવ્યા જેવડી દીકરી જેડે આંહી એકાંત કરતાં શરમ ન આવી રૂપાળાને ! કાઢને હવે આંહીથી, કાંઈક છૂટકો પતાવોને આ વાતનો !”

સુશીલાની બા આંહીથી ને બોલતાં હતાં, તેને મોટા શેડ બંધાર ઉભા ઉભા ઝીલતા હતા, “એ હવે તમે તમારે જોયા કરો. તમારા જેઠને બધી ય વિદ્યા આવડે છે. તમારે જેડે પંદર વરસથી મુંખદ એડી છે. એની પાસે એકાએક તાળાની ચાચી છે. હવે તમે તમારે તાલ જોયા કરો. ધીને ધડે ધી થઈ રે’શે બાપા ! મને કાંઈ થોડી ચાચી ગઈ હશે ! શું કરં ? ગમ બાઢને બેઠો છું. કેમકે ધરણું માણુસ જ મને મોળો પાડી હો છે ને ! નીકર છું આટલી વાર લાગવા દઉં કાંઈ ?”

“સખૂરી રાખો, સખૂરી રાખો, ઉતાવળા સો બાવરા થાવ મા.” જેહાણું હજુય પતિને એ જ નાય સંભળાવતાં હતાં.

આ હોડોટા તળાવની પાળે પછડાયા. નહાવાનું થંબી ગયું. શી નવાજૂની થઈ તેની ડોધને જાણુ નહોતી. ભણુકરા વાગી ગયા એક ફૂકન સુખલાલના ભેણમાં. પણ આ તોક્ષાનમાં સુશીલા રો ભાગ બજ્જવી રહી હતી? એને આવેલી કલેપનાઓ કારભી હતી, સ્સોડામાં એની અને સુશીલાની વચ્ચેની છેલ્કી વાત આ હતી:

‘શું કામ બધાં તોડાવવા કર્યાં છે? મેં કયાં ડોધને કણ્ણું છે? મને કયાં ડોધએ પૂછ્યું છે? તમે જે કામના દસ્તરડા કરેા છો. તેની મને ખખર છે. મારું મન બળે છે. તમારા શરીરને સાચવતા શા માટે નથી?’

આથ્યું કહેતી કહેતી એ ઓરડામાં ઉભી ઉભી રહી કે તૂર્ટી જ મોટા રોટ આવ્યા હતા. પણ એણે અંદર જઈને ડોણુ જાણુ રો યે ખુલાસો કર્યો હશે! છાકરીએનો શો ચિંધાસ !

પ્રકરણ ચોથું

વિજયચંદ્રનું વ્યક્તિત્વ

૫^o ગત ગોઠવાતી હતી તારે મોટા શેડે પ્રાણુળવનને બોલાવીને ધીમેથી કહ્યું: “પ્રાણીયા, એ રહીયાળાને મારી સામે બેસવા દૃષ્ટા મા.” “એ હો, ફિકર નહિ.”

પછી પ્રાણુળવને જુકિતથી સુખલાલને એક એક ફેરફારી કરીને ખૂબ્ખૂની જગ્યામાં બેસવી દીધે તે જુકિતા જોઈને મોટા શેડેને ખાત્રી થઈ ગઈ કે કોઈક દિવસ આ ગુડો પ્રાણીયો મારી પેઢીનો લાગીદાર બનશે દરમ્યાન પ્રાણુળવને સુખલાલની બાજુમાં બેસવીને પડખામાં ધૂસ્તા ચડાવવા માંડ્યા હતા. મારતો મારતો ગણુગણુ સ્વરે બોલતો હતો; “પરાક્રમ કહ્યું લાગે છે ! સોગંદ પાત્યા નહિ ને ? જિતાવળે બારી નાખ્યું ને ? હવે લખાયા બાધે રાજ, અચેડા ભયડા કારેલી !”

વિજયચંદ્રે પોતાનો લીલો હાઇકોટ અને ખદામી રેશમી-ટોપી આસ્તેથી જિતારીને પોતાની બેઢણી ઉપરની ૦૮ ખીંતી ૫૨ લટકુંબ્યાં.

ખાકીનાં તમામનાં કૃપડાં હિવાખાનામાં ઉતર્યાં હતાં. એવા એક નાના કામમાં પણ વિજ્યયદ્વારા ખીંચ સોથી જૂહે તરી આવ્યે. એની રોપી નાગીથી પ્રગટ થયેલું માથું ચીવટ અને સુંધરસ્થાનો એક અપૂર્વાંન નમૂનો હતું. એકેએક વાળ પોતાને સ્વસ્થાને લશ્કરી શિસ્તનું પાલન કરતો હતો. જુલાં ઉડ ઉડ થતાં રાખવાની વિજ્યયદ્વારા આદત નહોતી. એતું ખમીસ પણ જાણે કોઈ જીવતું જગતું સ્વાધી હોય તેવી સાચવણી પામતું, શરીર સાથે પૂર્ણ મોહૃષ્યતથી મેળ ખાતું હતું. એના ધોતીઓનો એક પણ સળ ઉતાવળ, એપરવાઈ અથવા ‘હીક છે, ચાલશે’ એવું કુદ્ર સતોપાપણું બતાવતો નહોતો. એક પણ ચરકા કે વાળ વગરની એની હજમત પણ જીવન જીવવાની કળાની સાક્ષી પૂરતી હતી.

એને પોતાની અડોઅડ બેસારીને જમતાં જમતાં મોટા શેડ ઢીક ઢીક વાતો જાણી લીધી. પિતા માતા નાનપણુથી જ ગુજરી ગયાં છે. બહેન અનેવીને ધેર ઉછ્યોરી હતો. ટયુશનો કરી કરીને અભ્યાસ આગળ ધક્કાયો છે. વચ્ચે એ વાર નોકરી કરતી પહેલી તેથી લાણુતર છોડી દીધેલું. નહિતર તો વીસ વર્ષોં એન્ઝ્યુનેટ થઈ ગયો હોત. શેડ મનસુખલાલ ખાલાખાઈ તરફ્ફી વિલાયત જનાર છું. તેમના ખીજનેસની એક શાખાની ખીલવણીમાં મારે માટે ‘ક્યુચર પ્રેસેક્ટસ’ (ભવિષ્યની આશાઓ) છે.

“વિલાયત કેટલુંક રહેલું પડે તેમ છે ?”

“એક વર્ષોં”

“પછી તો દેશમાં જ સ્થાયી થવાના ને ?”

“હા જુ.”

વિજ્યયદ્વારા પણ કાંઠિયાવાહના ગામડાનો જ વતની હતો. એના

કુળની સાથે તો ધણી નજીકની સંબંધ-કડીઓ નીકળી પડી. અને મોટા શેઠને જે કે વિજયચંદ્રના કુળનું સ્થાન પોતાના કુળથી ભિતરનું લાગ્યું છતાં છોકરાનું કરમીપણું તેમના મન પર સંજગ છાપ એસાડી ચૂક્યું.

“આવો, અંગલો તો જોઈએ.” એમ કહીને મોટા શેઠ વિજયચંદ્રને જરૂર્યા બાદ આસપાસ આંટા મારવા માટે સાથે લીધો. વિજયચંદ્રને જેટલાં જતનપૂર્વક ડોટ ને રોપી ભિતાર્યાં હતાં તેનાથી વધુ ચીવટ રાખીને પાછાં તે ચડાવો લીધાં. એના હગલાની ઘાંય ન જોનારાની આંખે પણ ઉડીને વળ્ગે અને અવાજ કરી કરીને જાણે કહેતી લાગે કે જુઓ, છે મારા પર એક પણ કરયલી! એટલી અંધી અફબંધ રહેતી. છતાં ખુખીની વાત તો એ હતી કે વિજયચંદ્રની આ સુધરતા ટાપ્યીપ અથવા હડારો, આછકલાઈ અથવા વરણુગીયાવેડા ન લાગે. પ્રયત્નથી માણુસ શું નથી કરી શકતો? પરસ્પર વિરોધી જેવી લાગતી છતાં શું એ સાચી વાત નથી, કે માણુસની સ્વાભાવિક દેખાવાની સફ્ફલતા પણ પ્રયત્નોની જ સિદ્ધિ છે! વિજયચંદ્રની બાઅતમાં તો પ્રયત્ને અને ઉઘમે જ આ લાગ લજીવ્યો હતો. નહિતર એના ગજવામાંથી દેખાતો ઝમાલ રેશમી અને ખુશભોદાર હોવા છતાંય કેમ સંભ્યતાનો જરાય ભાંગ નહોતો દાખવતો? જોનારને જરાય અરચિયકર તો ન થાય, એથી ઉલદું એમ જ લાગે કે વિજયચંદ્રના ગજવાનો ઝમાલ બરાબર એટલો બહાર દેખાવો જ જોઈએ ને સુગંધિત પણ એટલો જ હોવો જોઈએ. ન હોય તો તેથ્યું એતું વિજયચંદ્રપણું-એનું વ્યક્તિત્વ ઘંડિત!

આંટા દેતા દેતા, આડી અવળી કૌદુર્યિક વાતો કરતા કરતા ‘આ બંગલો ભરીદીએ તો તમને કેમ લાગે છે’ એવો અભિપ્રાય પૂછતા મોટા શેઠ એને બૈરાં બેઠાં હતાં તે બંડમાં તેડી ગયા. પોતાની પટ્ઠી સાથે

આગામી પડાવી : “આમનાં ફરજાને તો તમે સારી ખેડે ઓળખો : તમારું પિયરનાં એ તો નજીકનાં સંખ્યા : આપણી ન્યાતમાં તો સામસામાં કેટલાં બધાં સગપણો નીકળો પડે છે ! આ ભાઈ મનસુખ-લાલ બાલાલાઈ શેહના ખાતા તરફથી વિલાયત જનરા છે વગેરે.”

મોટાં શેહાણું પોતાનું મોં બાંચું કરીને વિજયચંદ્રને જોઇ લીધો. જોયા પઢી તેની આંખો પતિ તરફ જ રહી. ચકળવકળ ચારે ખાળું આંખો નયાવવાની એને ટેવ નહોતી. નિઃસંતાન હોવાથી એતું નારીરૂપ ચાલીશ વર્ષો પણ ત્રીશથી વધુ કળાવા દેતું નહિ. ગરવું માનવી કેવું હોય એનો ક્રાઈ જીવતો આદર્શ બતાવવા માટે, સૈકાએ સુધી સાચવી રાખવાનું મન થાય, ને મુવા પઢી મસાલા ભરીને પણ એ દેહનું જતન થવું જોઇએ, આવી મનેચ્છા સૌ જોનાસ્ના મનને સ્વાલ્પાવિક હતી.

“કયાં ગઈ સુશીલા ?” મોટા શેડે વાતમાં ને વાતમાં સહજ લાગે તેમ પૂછી લીધું : પણ વિજયચંદ્ર, મોટાં શેહાણી, લાજ કાઠીને બેઠેલાં નાનાં શેહાણી, તેમ જ બાળુની ઓશરીમાં જિબેલી સુશીલા, વજેરે બધાં આ ખ્યાર પૂછવાનો ને આ પારકા બંગલો પરોણાને બતાવવા માટે છેક સ્વીએની બેછે સુધી લઈ આવવાનો શેહનો મનોલાવ સમજુ ગયા હતા.

“આ રહી.” સુશીલા ન્યાં હતી તાથી ઓલ્લી.

“કાં બહેન, ત્યાં કેમ જણી છો ? આંહી આવને ! તું જરી ? કેટલા વાટકા રસ ખાયો ? રસ ખાવે તો સાવ નાદાર છે સુશીલા.”

દરમ્યાન સુશીલા જરા પણ શરમીદી બન્યા વગર ઓરડામાં આવીને ઉણી હતી. એને જોયા પઢી મોટા શેહને મનમાં એટલો તો વસ્તુસો રહી ગમો કે અરધા કલાક પહેલાંના ઝણવાળું મોં સુશીલાએ

ધોાઈ નાખ્યું હોત તો ઢીક હતું. એશક વિજ્યયંદ્રની આંખોએ તો ધેખેલા મેં કરતાં આંસુવાળું મેં જ વધુ સોહામણું માન્યું. વિજ્યયંદ્ર નાની વયમાં પણ એટલું તો સૌંદર્ય-શાલે સમજુ ચૂક્યો હતો કે નારી-ઇપને સદાકાળ સાફ રાખવા માટે જ પ્રકૃતિએ એની આંખો પાછળ અખૂટ અશુ-ટાંકાં ઉતાર્યાં છે.

છેક સાંને ઉનાણી વિભરાઈ ત્યારે વિજ્યયંદ્રને શેડ મોટરમાં સાથે લાધી. શોઝરની બાજુમાં એ એડો હતો. પોતાની પછવાડે મોટા શેઠ, શોઝરાણી તથા એક વચ્ચે સુશીલા એકી છે એ પોતે પાછળ જોયા નિના પણ જાણી લીધું. મોટા શેડ વિજ્યયંદ્રના ગળામાં આખે રસ્તે વાતોનો ગળાઓ. નાખીને પોતાની તરફ જ જોઈ રાખવાની ભીડ ઝરજ પાડી હતી. મોટા શેઠ તરફ મંડાએલી એની આંખોને સુશીલા તરફ નિહાળવા માટે જરી નરાંસી પણ થવાની જરૂરી નહોતી, તેમ છતાં એ શાણો જુવાન સીધી લીટીથી એક દોરા વા પણ દાણિને ચાતર્યા વગર આખે માર્ગ એક શેઠની જ સામે જોઈ રહ્યો. ડેટલાકને ન્યાટક-વિદ્યા સ્વાભાવિક વરેલી હોય છે.

રસ્તામાં એને સર ડાડુરદાસને બંગલે જવાનું હતું એમ પોતે કંબું હતું. એટલે શેડ ગાડીને મલભાર હીલનો ચકાવો લેવરાવની પણ એના કલ્યા મુજબ ઉતારી મૂક્યો. વિદાય લેતાં લેતાં કંબું. “કાઢક વાર રાતને વખતે નિરાંતે આવતા રહેજો. બ્યાપારની વાતો કરશું.”

પછી મોટા શેડ માર્ગમાં પત્નીને કંબું : “આજની મારી ઉનાણી તો કંડી જે થઈ જત, જે આ માણુસ ન આવ્યો હોત તો. કંઈ જેવો તેવો ગજબ કરી નાખ્યો છે એ કુમળતના પેઠનાએ !”

સુશીલા ખીલુ જ બાજુ જોઈ ગઈ હતી. તેમ બાબુએ પણ પત્નીને જવાબ ન આપવામાં જ ધર સુધીની મુસાફરીની સલામતી

માની મૈન સેવ્યું હતું. ધણીને ઓલવું હતું તેટલું બધું જ બહાર ન આવી શક્યું. વાર્તાકાર હેંકારા મળ્યા વગર હતોત્સાહ બની ગયો.

સુશીલાની મોટર જ્યારે ધેરે પહેંચી ગઈ હતી અને વિજ્ઞયચંદ્રના ખર્મિસનો ડેલર જ્યારે મલભાર હીલના શીતળ પવનહીલોળામાં પોતાની પાંખો હલાવતો હતો, ત્યારે પ્રાણુજીવન વગેરે દુકાન-ગુમાસ્તાની મોકળા મશ્કરીઓના માર આતો સુખલાલ હજી તો ત્યાંનો ત્યાં ઉણણીનાં હામડાં ગણુતો, છરી ચેપુને ડ્રાયણામાં નાખતો, વધેલાં તેલ દી અને મીઠું મસાલા પાણ ભરી લેતો દોડાદોડ કરતો હતો. ડેમકે રસોયાઓ પોતાના કામથી પરવારી ગયા પછી પાનતમાડું આવાનો તેમ જ સૂવાનો હક્ક બોગવતા હતા. પ્રાણુજીવન પોતાની હવે પછીની ફરજ સૂતો સૂતો સૂચનાઓ આપવા પૂરતી જ સમજતો હતો. પ્રાણુજીવન સિવાયના પણ ધણુખરાએ એમ જ કહી દીધું કે “આખરે તો આ અધો જ સ્વાર્થ સુખલાલ મે'તાનો જ છે. હામડાં ડાલાંની માલિકી એમની છે, અમારી નથી. એક પવાલું પણ આધું પાછું થશે તો નાના શેહાણું હાજરી લઈ નાખશે હો સુખલાલ મે'તા ! અમે તો કહી દેશું કે તમારા જમાઈને લળાવ્યું હતું.”

સાંજે સરંજમ ખરારામાં ભરીને સૌ દુકાનવાળા સુંખદ ઉપડી ગયા, તે પછી ત્રીજે જ દિવસે શનિવાર આવ્યો. એ શનિવારની અધરાતે સુખલાલના મગજનો કુપો એકાએક ઝુટી ગયો. અને બહેળી નાખીરી ઝુટી. ને એ હરકિસનદાસ હોસ્પિટલમાં પહેંચ્યતો થયો.

પ્રકરણ પાંચમું

ઇસ્પતાલમાં

લોંય તળીઓના મારી—વોઈમાં પડેલો સુખલાલ પોતાની માંદગીને આશીષ આપતો હતો. પોતાની નિયમભંધી સાત્વાર થતી હતી તે પરથી પોતે એવું માનતો હતો કે મોટા સસરાએ દ્વારાના વાળાઓને ખાસ લલામણું કરી હશે. મારી બાની સાત્વાર આવે રથે થતી હોય તો એ જરૂર જલદી સાળ થઈ જાય: અંધી તો મને મારી જાણે પડ્યું પણ ફેરફાર ન હેનારી આ ગોરી ગોરી નસ્ય બાધાઓ હાજર ને હાજર છે. આટલી બંધી રહીઓના સજુવ સમાગમમાં હું કદી નહોતો આવ્યો.

પોતાને આપે શુરીરે ગરમ પાણીનું ‘રૂપ-જી’ કરીને પાઉડર છાંઠી હેનારી એ પરિચારિકાઓ એને સ્વર્ગમાંથી ઉત્તરી આવેલી દેવ-કુન્યાઓ લાગી. મને અંધીથી જલદી રજ ન આપી હે તો પ્રભુનો બહુ પાડ માનું એવો એનો મનોભાવ હતો.

બાજુના આટલાવાળાઓ પાસે એમનાં કુદુર્ઘીજનો રહેતાં, કૃટલાંય તો સુવાર ચાંજ તથિયત જોવાને બહાને ટોળે કણી આવતાં, પોતાને

આટલે ડ્રાઇ ન હોવાને લીધે સુખલાલ સૌનું ધ્યાન ખેંચનારો થઈ પડ્યો. અનેક સ્વીએઓ, યુવતીએઓ, કુમારિકાએઓ આ દિવસોના દિવસો એકલા પડ્યા રહેતા જુવાનને દેખ્યો અંદર અંદર વાતો કરતી કે એને આંદી મા બહેન નહિ હોય ? એ પરણેલો નહિ હોય ? એને ડ્રાઇ સર્ગાં લાગતાં નથી.

નજીકનો પાડોશી દરદી એક આધીક પુરુષ હતો. એને શી બિમારી હતી તે જાણવું શક્ય નહોતું. એ પોતાને જરા પડયું ફેરનવું હોય તો ‘નસ્ ! નર્સ !’ એવા સાદ પાડતો. નર્સ આવીને એનું શરીર આલી બેડો કરે ત્યારે એ નર્સને ભાંગ્યા તૂટ્યા હિન્દીમાં, અંગ્રેજીમાં, મરાઠીમાં પ્રશ્નો કર્યો જ કરતોઃ તમે પરણ્યાં કે નહિ ? ગયા વખતે હું આવેલો ત્યારે પણ તમે કુંવારા જ હતાં. તમે આખી જંદગી આ જ ધંધો કર્યા કરશો ? પરણ્યી કેમ નથી લેતાં ? મને જરા ટેકા આપીને બહાર એસારોને ?

વસ્તુતાઃ ટેકા આપવાની કરી જરૂરી નહોતી. બપોર એની પત્ની આવતી ત્યારે પત્નીનો ટેકા એ કયાં માગતો હતો ?

નર્સ એને દાંઝે બળતી કહેતીઃ ‘કાકા, તમને કશું જ દરદ નથી છતાં શું વારે વારે દવાઘાનામાં આવીને રહેતા હશો ? ’

“ પણ તમે મને કાકા શા માટે કહો છો ? ”

“ કેમ, તમે જુદ્ધા છો માટે કાકા કણું છું ? ”

સુખલાલને વિસમય થતું કે આ પૂરી ઉમ્મરનો માણુસ પોતાને કાકા તરીક સંભેદ્યતા જેવામાં શા માટે કચવાટ અનુભવતો હશે ? કે શું એ અહુ નિરાલિમાની હશે ?

નર્સનું નામ લીના હતું. ‘લી...ના’ એવા પ્રલભિત સ્વરે જ્યારે

એને ખીજુ નર્સ બોલાવતી ત્યારે સુખલાલને ખીજું વિસમય આ થતું કે જેમાંથી આપોઆપ હુઙ્કાર ઉડે એવાં નામો જગત પર હોતાં હશે ?

નર્સ સુખલાલનું વિશેષ ધ્યાન રાખતી એ આ પાડોશી ખૂનને ગમતું નહોતું. એ સુખલાલને ડ્રાઇ ડ્રાઇ વાર કહી પણ નાખતો. કે “આ નર્સ લેડેને ખડુ બોલાવ બોલાવ ન કરતા હો કે ! એ તો આખર પાડી નાણે એને ખીક દેખાડી પેસા કઢાવી લ્યે તેવી મહા એપાનું હોય છે.”

આની શિખામણુ મળ્યા પછી સુખલાલ વિશેષ સંડ્રાયલસ્યું વર્તન રાખતો, પરંતુ તેથી તો ઉલટાની લીના એની વિશેષ કાળજીસરી સારવાર કરતી. દૂધ ચંદ્ર પાવાને વખતે પણ પોતે ડ્રાણુ જણે ક્રાંથી દોડતી હાજર થઈ જતી. જોરાવરીથી ધખી ધખીને પુરો ખ્યાલો પાતી, એને વારંવાર શરીર પર હાથ ફેરવીને કહેતી :

“સ્માર્ટ એ સ્માર્ટ ! તું એકએક ધૂકું રોજ લેતો જઈશ ? તું બહુ નઅણો છે. ધૂકું તને બહુ કાયદો કરશો. તારા શરીરમાં લોહી ભરાઈ જશે, સ્માર્ટ !”

સુખલાલ ધૂડાની વાત સાંભળીને પડ્યો પડ્યો. શરમાઈને સિમત કરતો. ડ્રાણુ જણે કેમ પણ એતું ધીર્ય-જરતું સિમત એના દુઅળા કિઝી મેં પર એવી ડ્રાઇક માધુરી ભલરાવી હેતું કે લીના એના આવા સિમતની વારંવાર ઉમેદ રાખીને ધૂડાની વાત કાઢ્યા વગર રહેતી નાંદિ.

“તમે મને સ્માર્ટ કેમ કહો છો ?” એણે એકવાર પૂછ્યું.

“તને એકને જ નાંદિ, મારા જે જે દર્દીઓ બિમારીમાં પણ થાંતિમય રહીને મેં મલકાવે તે બધાને હું “સ્માર્ટ” કહું છું. ન કહું ? તને નથી ગમતું ? ‘સ્માર્ટ’ એટલે સુધડ એને ચપળ.”

- સુખલાલ કરો જવાઅ દેતો નહિ. પણ એને અજયખી થતી કે પેઢી પર ‘માંદલો’ અને ‘દગડો’ શાખે છૂટી મરેલાને આ છેકરી ‘ચપળ’ કેમ કહી રહી છે.

પણ નર્સ જરી આધી પાછી થતી કે તૂર્ટ પાડોશી ‘કાકા’ એને ચેતાવતો: “ઇડાંને ચાળે ચડાવે નહિ તો મને કહેને ને?”

લીના પચીસેક વર્ષની લાગે. હાસ્યની મૂર્તિ હતી. ઓલવા કંતાં હસ-વાનું પ્રમાણ વિરોધ રાખતી. સુખલાલ એને પોતાની કલ્પનામાં ધણી ધણી વાર સુશીલા જોડે સરખાવતો. એક જ વાર જોયેલું સુશીલાનું મેં એને પ્રેરેપુર્ણ તો યાદ નહોનું રહ્યું. પણ સમૃતિમાં એનો ચહેરો મોરા બંધમેસતો. કર્ત્વામાં ને કાંઈ તુટિ રહેતી તે પોતે આ લીનાના ચહેરાની મુદ્રા લઈને લપેડા લગાવી પૂર્ણ કરી દેતો. આવો અણુધડ ભેળસેળ કર્ત્વા જતાં એને ઐમાંથી એક ય વદન સુસ્પષ્ટ થતું ન હતું. થાડાક દિવસો વીતતાં તો એણે લીનાના પ્રત્યક્ષ મેંને પણ પોતાની કલ્પનામાં ભારી વિચિત્ર ધાર આપી દ્યો.

એક દિવસ બપોરહતો. બહાસનાં મુલાદ્ધતીઓંને મળવાની વેળા નહોતી. પાડોશી આજારી ‘કાકા’ની પતી, કે ને કાકાથી અરધી જ ઉમ્મરતી હતી, તેણું મોસંખીની કળાઓ. કાઢીને એક રકાણી પોતાના સ્વામી ‘કાકા’ ને આપી, તથા ખીજુ એક રકાણી એ સુખલાલને દેવા ગઈ કે તૂર્ટ જ નર્સ વગર કરી હીલયાલ ન કરી શકુનાર કાકાએ જડપથી ફરી જઈને સુખલાલ ચાથે પોતાની ‘નવી’ શી તાણુષેંયમાં રોકાદ અધ હતી તે જેણું. રકાણી લેવા સુખલાલ રિમત કરીને ના પાડતો હતો, ‘નવી’ આગહ કરતી હતી, ને પૂછતી હતી “તમારે મા કે એન કોધ આંદી નથી? કોધ નથી?”

“આંદી આવ એય વધ.....” કાકા ‘વાધરણુ’ શાખ પૂરો કરે

તે પહેલા જ નવી પાછી આવતી રહી. ને સુખલાલ ‘કાકા’ના તે પછીના દુર્વિર્તિવિને નિહાળી રહ્યો. ‘કાકા’ એમ પણ કંઈક કંઈ ભાષામાં કહેતા હતા. કે “મને જાગીને ધેર આવવા હે, પછી વાત છે તારી.”

સુખલાલ આવી બાબતમાં છેક જ છાકડં નહોંતો રહ્યો. પણ પોતાની જતને જ દોપિત માનવાની ટેવ વાગે ડોધ કાંઈક ખુલાસો કરવા તલવાપડ હતો, છતાં આવી નાજુક વાતમાં પોતે કયાંક બાશી એસરો એમ લય પામી પડ્યો રહ્યો. પણ પોતાના મોં પસ્યો રિમિત જતું રહેશે તે વખતે જ લીના ત્યાં આવીને જબી રહેશે તેવું એણે ધાર્યું નહોંતું.

“ટેપરેચર !” એટલું એલીને એ સુખલાલના મોંમાં થરમાભીટર મૂકીને, એકીસાથે હાથ જિહાવી, નાડી પર આંગળીઓ મૂકી પોતાના કાંડા-બડિયાળનો મિનીટ-કાંટો જેતી જેતી ડાણું જાણે શાં શતાવ્ધાન કરતી જબી.

થરમાભીટર એના મોંમાંથી હળવા હાથે કાઢીને લીનાએ સુખલાલને પૃથ્યું : “Why don’t you smile smarty !”

પોતાના ગામડાની નજીકના તેજપુર ગામે ચારેક ચોપડી અંગેલ અણુલો સુખલાલ પોતાનું અંગેલ સમજયે. નથી એમ એક જ પલમાં ચાદ કરીને એણે હિન્દીમાં કહ્યું “હસતે કયોં નહિ આજ, રમાર્ટી ?”

સુખલાલે રિમિત કર્યું કે તૂતો જ “હાં, એસા રહેના !” કર્તી એ પાછી ફરી, ત્યારે એણે ડોધ દિવસ નહિ ને આજે જ એક યુવાન કન્યાને લયનીત નેત્રે ચોમેરે જેતી જેતી તાં ઉભેદી હેખી.

“Whom do you want ? તુમ કિસઙે મંગતે હૈ ?” એમ એણે પૃથ્યું. કેમક આવી સુંદર છાકડી આજે આઠલા બધા દિવસે

સુખલાલ પાસે શા ભારે આવે એવી એની કહેપના હતી. ડોછક ખીજા દરદીને શોધતી હશે.

“ધરડા.” આવેલી ર્ખી એટલું જ બોલી શકી. સુખલાલનું મેં નર્સ લીનાની બાળુ હતું તે “ધરડા” શબ્દ સાંભળતાની વારં ફરી જવા મર્યાદ. તત્કાળ લીનાએ એને પકડીને પડ્યું ફરતો રોકતાં રોકતાં, “નો ! નો ! રમાર્ટી, નો !” એવી ભીડી ધમકી દીધી. ને આવેલ બાધને એણે કહ્યું, “તુમ ધસ બાળુ આઓ !”

આવેલ ર્ખી સુખલાલની સામે ગઈ ને એળાખાઈ. સુશીલા.

પ્રકરણ છહું

નર્સ લીના

નર્સ લીનાને કૌતુક થયું આ ખાધ તે “રમાર્ટી” ની તથિયતના ખખર કાઢવા આવી છે કે દ્વારાનાનાં દર્દીઓને જેવા આવી છે ?

લીનાની શંકા પાયા વગરની નહોઠી. સુશીલા હળુ સુખલાલ ઉપર એકાથ થઈ જ નહોઠી. સુખલાલનું મેં જેવામાં એ ડોણુ જણે ડાઢક ચોરી ધૂપીનું કૃત્ય કરતી હોય, તેવી અદાથી અકળ વકળ ચારે બાજુના ખાટલા તપારસ્યા કરતી હતી. ફરી પાછી સુખલાલના મેં પર નેત્રો ફેરંતી હતી. જોળ ઘીના પાંજરામાં પેસેલી ઉંદરીની જે સ્થિતિ હોય તે સુશીલાની હતી. એને એ મેયા “વોડ”માંના પ્રત્યેક ખાટલા પરથી જણે કે પરિચિત મેં પોતાની સામે તાકતું લાગ્યું. આવી એચેન એને વિકલ દશા વર્ષે હિંમત કરીને એણે માંડ માંડ આખું પૂછ્યું, “શું થયું છે ?”

“ચૂપ ! ચૂપ ! રમાર્ટી !” સુખલાલના હોઠ જવાખ વાળના માટે જરીક ઉપહચા કે તૂર્ણ લીનાએ આજા છોડી ને એણે સુશીલાને જરા કંડક અવાજે કહ્યું: “ઉસકો ખાત ભત કરાવ. હેમોરેજ હો જયગા.”

“સારં.” સુશીલાએ આ નર્સના સુખલાલ પરના સ્વામીભાવ પર મેં મલકાયું.

સુખલાલ મટે દવા લઈ આવીને ફરી લીનાએ સુશીલાને પૂછ્યું: “તુમ ધસકી ડોન હે? સેહાની હે? આનંદ (ફાઠ, કાકી કે મામી) હે? કઝીન હે? ધતના રોજ તો ફાઠ નહિ આયા, તો તુમ કયા દૂસરા ગાંબસે આતી હે?”

“હાં.” સુશીલાનો હુંડાટચ જવાબ.

“દ્વારો તુમ.” લીનાએ ચલાયું: “રમાર્ટી ડા અલી જલદી મત લે જનાં, ધરકો ઘૂલ ગિરા થા, અથ યે એકદમ કુમળેર હૈં. યહાં રખો, મેં ઉરકો તાકાદાર કર દુંગી.”

એટલું કહી વળી પાછી ખીજના ખાટલા પર જઈને પાછી ફરે ત્યારે એ મિનિટ વાતો કસ્વા થબે, તે પછી ત્રીજને દવા પાછને પણ પાછી સુખલાલના જ ખાટલા પાસેથી નીકળે. લીનાના કામ-કાજની તમામ ઢેરીઓ આ ખાટલાની આસપાસ થઈને નીકળતી હતી. દૂરને ખાટલે જિબી જિબી પણ લીના આ ડેકાણે જ નજરની ચોકી કરતી, ને પોતાના પહેરેગીરની સરત ચુકાવવાનો લાલ શોધતી સુશીલા જરાક બોલવાનો આદર કરતી કરતી પાછળ જોતી કે તુર્ટ ફાઠક દર-દીની સારવાર કરતી લીનાની હાડ સંલગ્નતી : “બાત મત કરના રમાર્ટી, વો કૂછ પૂછેગી તો તુમ જવાબ નહિ હેનાં. ટેક કર રમાર્ટી, રમાર્ટી બરાખર.”

એટલું કહીને એ પાછી ત્યાંથી નીકળી ત્યારે સુશીલાને ચંબાળવતી ગાઈ, “તુમ ગાંબડેમંસે આને વાલે લોક સમજ ભી નહિ સકતે કે પેશાંટ કી જીદુંગી કિતની ‘પ્રેસ્સ્સ’ માયને કિમતી હોતી હૈ, મેરા અચ્છા પેશાંટ કો બિગાડ મત હેનાં.”

લીનાને તો એ શાંકા ઉપજવી પણ અથડ્ય હતી કે આવી કન્યા આ સ્ત્રોતા અશિક્ષિત મરીબની વિવાહિતા હોછ શકે. લીનાએ ફરીથી દૂર જઈ પણવાડે નજર કરી તો સુર્ખીલાને એણે એક વધુ ગંભીર હોષ કરતી દીઢી. સવારે લીનાએ લાવીને સુખલાલના લોટામાં હોટના ખુશથો વગરના ફૂલની એક ડાંખળી ગોઠની હતી. તેને બાહાર કાઢી નાખીને સુર્ખીલા પોતાના ઇમાલમાંથી કાઢેલાં ગુલાબના ફૂલ ગોઠવતી હતી. એની આ પ્રત્યેક કિયા સાથે એની વિહૃવળતા અને ધાર્સ્તીભરી મનોદશના ફક્કડાટો તો ચાલુ જ હતા. પોતે આણેલાં ફૂલોને ટેકાણે પાડ્યા પછી સુર્ખીલાને ફક્કડાટ એણો થયો.

લીના ફરી વાર પાસે આવી, આંખો કરી કરવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ અજમાવ્યો. પણ લીના સખત થમ શકતી નહોતી, સખત થવા જતાં જ હસ્તી પડતી, એ સુર્ખીલા જાણી ગઈ હતી. લીનાએ આવીને હસ્તવું ખાળવાની વ્યર્થ ક્રાશીશ કરતાં કહ્યું : “અડી ચખરાડ માલુમ પડતી હૈ મિસ ! યા તો ક્યા મિસિસ ? હમ બોલનેકા મના કિયા, તો તુમ ફૂલેંકી જબાનમેં બાત કરેને લગ ગઈ. હેઠો, ટાઈમ હેને પર તુમ નિકલ જનાં હાં ! બડા ડોક્ટર આયગા તો તુમારા ‘ધ-સદ્ગ’ કર હેંગા ! માલુમ ?”

સુખલાલ સાથે સુર્ખીલા એક પણ શાખદનો વિનિયમ કરી શકે તે પૂર્વે આવો અરધો કલાક ચાલ્યો ગયો. ને જ્યારે લીનાએ સુર્ખીલા તરફથી સુખલાલ તરફ મોં ટેરંયું તારે સ્ત્રોતા સુખલાલની આંખોના બને ખૂણ્યામાંથી શાંત આંસુના રેલા ધીરે ધીરે કાન તરફ બિતરતા હતા. છતાં એનું સ્રિમત હજુ ભાંગ્યું નહોતું.

“કુઝોં, કુઝોં, રમાર્ટી ?” એમ બોલતી લીનાએ જઈને સુખલાલના કપાળ પર હાથ મુકી નેપકીન વડે આંસુ લુછ્યાં.

લીનાનો આ દાવો સુશીલાને અતિ ધેરો વધારે પડતો લાગ્યો. એ નજીક જતી હતી ત્યાં જ લીનાએ કહ્યું. ‘આને તમે શું કહ્યું કે આને એ રડે છે? આટલા દિવસોથી એ આંહી છે પણ કોઈ દિવસ મેં એની આંખોમાં પાણી નથી જેયાં. તમે આને આવીને એને મારાથી છૂપા છૂપા કાંઈક ખખર આપ્યા લાગે છે. તમે લોડા દર્શીએની મુલાકાત કેમ કરવી તે પણ સમજ શકતાં નથી. તમે લોડા—‘તુમ લોક બિલકુલ બેસમજ ! તુમ લોક—’

એમ ‘તુમ લોક’ ‘તુમ લોક’ ચાહ્યું. સુશીલા આ કાગડી નેવી કાગરોળ કરી ભૂકનારી નર્સને કેમ સમજવવું તે જાણતી નહોતી. એણે મૌન પાળવામાં જ સલામતી માની. આ કોઈ અજ્ઞાતું, અર્ધદેશી ને અર્ધગોર્ખી, કોને ખખર કાં તો ઢેઢી, કાં ગોવાની ને કાં કોઈ વઠલેલી, પોતાના દરદી ઉપર ઐહેહ આધકાર જમાવી પેડી છે. મને હજુ એક શખ્ષ પણ બોલના બોલાવવા દેતી નથી. આટલી બધી ચિખાખુલાઈ કેમ કરે છે? સુખલાલના ગાલે લુણવાનો એને શો આધકાર છે? શરમનો છાંટોય છે નક્ષટને! હું આંહી જીબી છું તેની પણ પરવા નથી કરતી. નર્સના ધંધા કરનારી સ્વીએને વળી શરમ શી? એને તો ગાલે અડવું કે પાનીએ, બધું એક જ છે ને! એના હાથ તો ગમે તેવી ગંઢી ચુંધનારા. પણ એવા હાથ એ કેદેને ગાલે કે કોઈના કપાળે અડકાડતાં લજવાતી નથો? સુખલાલ કેટલા સુગાતા હશે! નહિ સુગાતા હોય તો શું એને મીહું લાગતું હશે? એ શા માટે ના નથી પાડી હેતા?

લીનાની દમદારી અને સુખલાલની અશ્રુધારા, બેય વચ્ચે આધાર-હીન જીભેલી સુશીલા લીનાની લવારીમાથી એક વાત તો બરાખર પડી શકી, કે દરદીની સાર સંભાળ લેવા આટલા દિવસ સુધી પેઢી પરથી કોઈ આવ્યું જણ્ણાતું નથી અને આટલો કાળ રોગીની

અહોરાત્રિની જે પોતે એકલી જ રક્ષણ પોષક ને પાલક રહી છે, તેને આજે આઠ દિવસે સુશીલા જેવી અજાણ છોકરીનું આક્રમણ ન ખટકે તો પણ એનું નારીન્ય કયાં રહ્યું ?

લીના ખસતી નહોતી, લીનાના હાથ સુખલાલના લલાટ પરથી ખસતા નહોતા. સૂતેલા સુખલાલની આંખો લીના ને સુશીલા વચ્ચે દર્શિદોરના વાણા તાણા નાખતી હતી. આખરે સુશીલાએ લીનાને જ પૂછ્યું કે “એમને હવે કેમ છે ?”

“લુકું-દેખો, આજ એક હપ્તા હો ગયા. પીछે શાહજાહાની પૂજારી હૈ કી કેસા હૈ !” લીનાએ હજુ ય વક્તબાવ ચાલુ રાખ્યો. “પહેલે તુમ મુઝે ખતલાવ. તુમને કયા બાત કંઈ કર ધન્ડા છતના ‘નર્વ્સ’ કિયા ?”

“કશું જ નહિ. મેં એની સાથે વાત જ નથી કરી.”

“ધાર ધાર દ્રુ સમાર્દી ? સાચું કહે છે એ ?”

સુખલાલે રિમિત-નમણું દુર્ઘલ મેં આસ્તે રહીને હલાભ્યું.

“તુમારી સેઠાની ફિલ્મ હે, નેધ ?”

સુખલાલે શું કહેવું તેની સુખદુઃખમય મનોમુંનણુમાં હા પાડી.

“તુમ લોક,” એમ કહેતી લીના સુશીલા તરફ ઝરી : “અપને નોકરોંડા કયા ગઢા સમજકર છતની મજદૂરી ભીચવાતે હો ? ઔર પિછે દ્વાખાનેમે છોડ કર સાચ મામલા ખતમ સમજ લેતે હો ! ધસકે રૂપ-ન્યુંગ કે વાસ્તે કોઈ ક્રાલન-વોટર આર પાઉડરકી ડાયી બી નહિ હે ગયા ! મેં અપના ધરસે લાઇ હું દેખો ! કિંતી હાઇ ક્રે-લીટી !” એમ કહેતે કહેતે એણે ટેચલનું બાગણું ખોલીને એ વસ્તુઓ ખતાવી.

“લી...ના...” એવો હેડ મેટ્રોનો સંગીતમય સાદ સાંભળતાં ‘થે...સ... મેટ્રોન...’ કરતી લીના ત્યાંથી ‘સમાર્દી ચુપ !’ કહેતી, નાકે આંગળી મૂકતી હોડી ગઈ, ત્યારે એનાં મૂંગાં ઘૂરું જાણે પહડાડોનાં ખરફ-શૂંગો ૫૨

અંદરું છટાથી લસરતાં ગયાં. ને એનાં સફેદ મોળાં હેઠળથી ઉપ-
સેલી, ડોધ સંધેડિયાએ ઉતારેલા હોય તેવા પગની પીડીએ બિજળતી
બિજળતી એનો ધૂંટણું સુધીના ક્રાકની કિનારને પણ ઉછળતી ગઈ.

“રોધ શા માટે પડ્યા ?” એટલું સુશીલાએ ઝટાટ જિતાવળ
કરીને પૂછી લીધું.

તેનો પ્રત્યુત્તર દર્શી આપી શકે તે પહેલાં તો સુશીલાને કથીક
ચમક લાગી. પોતે જબી હતી ત્યાંજ ઉપર જવાના દાદર પાસે પડતું
એ ભોંઘતળીઓના વોર્ડનું બારણું હતું. એ બારણું પાસે થઈને ત્રણ
જણું પસાર થઈ દાદર ચડતાં હતાં, એક હતો વિજ્યયંદ, બીજી હતી
એ ખીઓ. સુશીલા એ એને ઓળખી ન શકી. પણ વિજ્યયંદની ને
એની આંખે બરાબર મળી.

“કાને લેવા આવેલ છો ?” એટલું પૂછવાનું વિજ્યયંદને ટાણું
મળે તે પહેલાં તો સુશીલાએ મોં ફરણી લીધું હતું.

વિજ્યયંદ પણ પેલી એ ખીઓના સાથમાં સુશીલાની નજરે ચડી
જવાથી, કે પછી ક્રાણ જાણે કૃયા કારણે, થોડીક વાર તો ડધાધ ગયો,
પણ ગુમાવેલી સ્વસ્થતા પાછી મેળવતાં એને પલકની જ વાર લાગી.
પોતે આટલો છોબીલે શા માટે પડી ગયો. એતું એને આત્મતિરસ્કાર-
યુક્ત વિરભય થયું. પેલી બંને ખીઓને સાથે લઈને જ એ એ પગ-
થીયાં ચહેલો પાછો વળ્યો, ને નીચેના ખંડમાં દાખલ થઈ સુશીલાની
સંસુખ આવીને બિનો રહ્યો.

“ક્રાણ માંડું છે ?” આટલું પૂછીને વિજ્યયંદે બિજાના પર
નજીર કરી ત્યારે આ કંગાલ રોગી પાસે જબેલી સુશીલા એને એક
સમસ્યા નેવી લાગી. સુખલાલને વિજ્યયંદ બરાબર ઓળખતો

નહેતો, અને રોગી સુખલાલ તો પરિચિતોને પણ ઓળખાય તેવો કયાં રહ્યો હતો ?

ત્યાંસુધી તો સુશીલાને કાળી નાગણુ જેવી થઈ પડેલી નર્સ લીના આ ક્ષણે સુશીલાની તારણુંદાર બની ગઈ. એક હતી તેમાં બીજાં ત્રણનું ને એમાં ય એ બીજોનું ઝૂમખું ઉમેરાતું જેતાંની વારેજ એ બહાર ગયેલી ત્યાંથી છલંગો મારતી આવી અને હાસ્યમાં વીટેલ રોપ દેખાડી હાથ જોડતાં જોડતાં બોલી ઉડી: “આજ યે કયા તમાશા લગાયા હૈ સમાર્ટી કે બિછાને પર? હંય! તુમ લોગ કાન હૈ? પેશાન્ટ કે કૌન હોતે હૈ? ધતને રોજ કંદાં છિપ ગયે થે? હંય?”

દર્દી પોતાનો શું થતો હતો એ તો નવાં ત્રણુંમાંથી કોઈ નહેતું કહી શકે તેવું.

“દરગુજર કરજો.” વિજ્યયંદે પોતાની ટોપી હાથમાં રાખી રહ્યાં હતી વડે કદાટાં સ્વેદ લૂણે લૂણે અંગેજુમાં કંદું: “હું તો આ બાનુને મળવા આવેલો.” એણે સુશીલા પ્રત્યે આંખો કરી.

બીજા લોકાને જ્યાં હાથ હલાવી ચેણ્ઠા કરવી પડે, ત્યાં વિજ્યયંદની તો પાંપણુના એકાદ વાળનું હલવું જ ખસ થઈ પડતું.

હસતી હસતી લીના બોલી: “આંહી ધરિપતાલમાં ! દર્દીને અફલે નિરોગીની ભુલાકાતો ! યોઽય જ સ્થળ ગોત્યું. એ તમારે શું થાય છે ?”

“પિછાનદાર.” વિજ્યયંદ સહેજ ખચકાચા પછી કહી શક્યો.

આ પિછાનદારના હુમલાએ લીનાને કુરી એક વાર ‘સુખલાલ’નું લલાટ પંપાળવાની તક આપી.

સુખલાલ આ આખા તમાશાનો સુંગો સાક્ષી જ બની સુતો રહ્યો. વિજ્યયંદને એણે શેઠની પેઢી પર એક વાર જોયો હતો. ને

પ્રાણુળુંન ઉઝે ‘પ્રાણીયાએ’ સુખલાલને ટેંસા મારી મારીને બતાવ્યો હતોઃ “સુખલાલ શેઠ, આમને જેયા ? જેઠ રાખજો હો કે ? એળખાણુ કામ આવશે. તમારા હરીક છે.”

પ્રાણુળુંનનો ટેંસો ખાવામાં નિમિત બનનાર આ વિજય-ચંદ્રને ફરી એક વાર સુખલાલે ઉન્નાણુમાં જેયેલ. આજે એને ત્રીજી વાર દીડો. એને સુશીલાની સન્મુખ જિબેલો દેખવો, લાંબા સંમયના પિછાનદાર તરીકે મેં મલકાવીને સુશીલાને ભણતો જેવો, ટોપી ખોલીને તાલઅદ્ધ સ્વરોના ડોઢ વાદ સરીખું ચુંદર એગેલું મસ્તક દેખાડતો જેવો, ગજવામાં અરથો દેખાતો ઇમાલ બહાર એંચીને જાણે કે પસીનાનાં સ્વેહેમાંથી ખુશઓ ફોરાવતો નિહાળવો, એ સાવ સહેલું તો થોડુંક જ હતું ! તમે કહેશો કે સુખલાલ શાણો હતો છતાં આવું દસ્ય દેખીને સણગી જવાની બેવકૂફી એના-માંથી કેમ ગઈ નહોતી ? કંગાલિયતનો કીડો હતો છતાં વિજય-ચંદ્રની છધ્યાં કરવા જેટલું વીરત્વ એનામાં બાકી રહી રહ્યું હતું શું ? તમારામાંના ડોઢ ડોઢ તો એટલે સુધી ય કહી જાણે કે સુખલાલને સ્થાને અમે હોત ને, તો અમારી અપાત્રતાનો ખુલ્લો એકરાર કરી નાખી, સુશીલાને બસ ‘ધરમની માનેલ બહેન’ કહી એના ઇપગુણોના સાચા અધિકારી ડોઢ આવા નવયુવાનના કરમાં એનો કર મૂકી દેત, ‘સુધી થાઓ’ એવી આશિષો આપત અને વીરપદ્ધતી પર એ બહેનને ભાઈની ‘રંક બેટ’ મોકલાવત.

હાથ રે હાથ માનવકીડા સુખલાલ, તું આટલી દિલાવરી ન દેખાડી શક્યો. પથારીએ પડ્યાં પડ્યાં પણ તને વિજયચંદ્રની વિરદ્ધ દિંસાત્મક વિચારો આવ્યા. ભીજી તો તારી તાકાત પણ શી હતી એ મોત-બિછાના પર ? કેટલો નિર્વિર્ય દેષ !

પોતાના લલાટ પર રમતો લીનાનો હાથ સુખલાલે હળવેથી ટેલી

નાખ્યો. લીના ચકિત થઈ. ‘રમાર્ટી’ના કૃપાળ પરથી એના હાથનું ડેલાવું એને આ દસ્તીની છેલ્લા આઠ દિવસની રોગ-સ્થિરમાં પહેલી જ વારના ભુક્કુપ સરીખું ભાસ્યું.

સુશીલાએ સુખલાલની એ કિયા જેઠ લીધી. સુખલાલનું મેં સેડોડાતું હતું. વધુ વાર એ જિબી ન રહી શકી. લીનાની સામે ‘અચ્છા તત્ત્વ !’ કરતી સરિમત એ ચાલતી થઈ. તેની પાછળ વિજ્યયંદ્ર, અને વિજ્યયંદ્રની પાછળ એ સ્વીઓ, વિજળા ગાડીના ડાયા જેવાં બહાર નીકળી ગયાં.

“ઉપર ચાલશો ?” વિજ્યયંદ્રે સુશીલાને કહ્યું: “અમે હમણું જ એક ડેકાષું તપાસીને પણી તમને મોટરમાં ધેર મૂકી જઈએ.”

“ના, મારે ધેર નથી જવું.”

“જ્યાં જવું હોય ત્યાં મૂકી જઈએ.”

“આંહી નજુકમાં જ જવું છે.”

એમ કહીને સુશીલા ધરસ્પિતાલનાં પગથિયાં જિતરવા લાગ્યા. અને ધીજાઓને ન મળતી એ દ્વારાના-સ્ટાફ માટેની લીક્ટિમાં, એક ડૉક્ટર મિત્રની કૃપાથી જીએ ચડતો વિજ્યયંદ્ર સહેજ શેકાર્ટ બન્યો. સુશીલા ચાલી ગઈ તે માટે નહિ, પણ પોતાની આ વિશિષ્ટ માનવંત સ્થિતિ જેયા પહેલાં જ ચાલી ગઈ તેને કારણે.

સુશીલા તો ત્યાંથી સીધી ટ્રામમાં એસીને ધેર જ ચાલી ગઈ, પણ મોટા બાપુજુને આ ખથર હમણું જ પહેંચશે એવો લય એને આખે રરતે મૂંઝવતો ગયો. વિજ્યયયંદ્ર વારવાર પેઠી પર જાય છે, તે સુશીલા જણુતી હતી. વિજ્યયયંદ્રનું આ જવું આવવું મોટા બાપુજુના ક્રાઇ વિદ્યા-ન્સને અથવા બ્યાપાર ઉદ્ઘર્ભની સાહસિક યોજ-

नाने आभारी हतुं, के क्वाहि थीना रहस्यमय आशयनी सिद्धि तरक्क लध जनार हतुं, ते आप्तमा सुशीला छेक ज अनाणु नहोती. विजयचंद्र धेरे आवे त्यारे सुशीलाना लाथनां ज लज्जां खावानो स्वाह मोटा आपुज्जनी होजरीमां एकाएक केम उल्लास आवतो, एटलुंज नहि पण ‘आ लज्जां ते शी रीते घनाव्यां ऐटा’ वगेरे पाकशास्त्रनी यर्या माटे मोटा आपुज्ज सुशीलाने शा भाटे विजयचंद्रनी सन्मुख घोलावी भगावता ते समज जवा नेटली सुशीलानी उमर थध चुकी हती. विजयचंद्र ने मोटा आपुज्जनो क्वाहि क्वण वेपारी रनेही होत तो लज्जांनी आ घनावट ज्यारे काका—लत्रीज वच्ये यर्याती हती ते वेणा शरमाईने नीचे निहाणी भूगो शा भाटे ऐसी रहेत ? घोतानी सामे चोरनी नजरे शा भाटे निरभतो होत ?

आ जुवान भारे विषे शुं धारो ? मोटा आपुज्जने अभर आप्या वगर तो केम ज रहेशे ? आपुज्ज पूछशे के केम भगवा गई हती, तो जवाब शो आपीश ? कुने भगवा गई हती ते तो आपुज्ज समज ज जवाना. आपुज्जनो कपडा तो शुं, जितावणो एक घोल पण सुशीलाए कटी सांबल्यो नहोतो. आपुज्जनी ए लाडकवाध हती. आपुज्जने ज्ञानुं वेविशाळ ओरी कांटा नेवुं घटकी रख्युं हतुं ते, अने उगाणु—हिनना घनावनी गेसमन्ज्ञे आपुज्जने सुखलाल पर सणगावी भूड़ल छे ते धाद करतां सुशीलानां गात्रा गणवा मांडयां. घोते सपडाध गध. सुखलालने फूले आपवा जवानी घोतानी हिंभत घोताने ज उरावती थध. घोतानी वानी विकराण वाधण—भूर्ति एनी सामे तरखरी उडी. ललां लक्ष्मि लालु तो सुशीलाना पूजनीय हतां. एमने आ आयरणनी जाथ थशे त्यारे तो आरे वहाणु फुओ जवानां. लालु भारे भाटे क्वेहा भत धांधरो ?

ગ્રંથણ સાતમું

પરોણો આવ્યો

રીત પડી ને મેટર માળા નીચે જાભી રહી ને થડકારા કર્સા
લાગી ત્યારે સુશીલાના ફક્યમાં પણ એવાજ થડકારા થયા. એણે
બાપુજુના દાદર પરનાં પગલાં પણ કાન માંડને ગર્યાં. બ્લોકનું
કમાડ બધાયું અને ખૂદ નીકળ્યાં. ત્યાર પછી પા કદ્વાક સુધી બાપુજુ
સિંહગર્જનાઓ કરતા કરતા અંદર ન ધર્સી આવ્યા એટલે સુશીલા
નિરાંત નામી.

પોતે બાની સાથે રસોડામાં હતી. કોઈક મહેમાન હતું? કોણ હતું?
સુશીલાને ડાઢુએ ઓળખાણ ન આપી. બા અને ભાબુ છાનાંમાનાં કશુંક
મિષ્ટાન્ રાંખવાની વાતો કરતાં હતાં. જમવાની બેઠક પણ ને આજ
સુધી રસોડાની સામેના જ ખંડમાં રહેતી, તે બ્લોકના ખીને છેડ
ગોડવામૂં આવી. અનાણ્યા મહેમાનોને માટે પણ આવો સ્થળાભદ્રો
નહોતો થતો, તે આજે થતો દેખી સુશીલાને આશ્રમ થયું.

સુશીલાએ પૂછપરછ કરતાં ધારીએ જાણ કરી કે હોઈ ગામડીએ.
એસો મહેમાન છે.

“બગુન તો ખાઈ હે જૂતે !” એમ કહીને ભસકરી કરતા ધાઈએ સુશીલાને તાં પડેલા મહેમાનના જોડા પણાડીને દેખાઉયા. જોડા એખાઈ હતા. જીર્ણું છતાં તાજ તેલ પાયેલા હોવાથી તેના ઉપર ધૂળ ચડી ગાં હતી. એવડા તોતીંગ જોડા સુશીલાએ ડાઈ દિવસ જેયા નહોંતા.

એવા જૂતા પહેસનાર ગામડિયા મહેમાનને માટે ભાબુ અને બા કંસાર રંધવા કેમ એસી ગયાં હશે ? બાપુજી જોડે એ આતંગિ ઓરાગમાં પેસિને શી વતો કરતો હશે ? સૌનાં મોઢાં પરથી તો મહેમાન કાઈક અણુગમતો રહેને અનાદરપાત્ર માનવી લાગે છે.

જનામાના સુશીલાએ જમવા ઉડેલા આતથિની ચેષ્ટા નિદ્ધાળી. એના માથા પર એક ચોટી સિવાય બધું ઝૂંડન જ હતું, ને હજમત વધેલી હોઈ ઝૂંડન અગારા નહોંતું કરતું. એણે પહેરણું પણ ઉતારી નાખ્યું હતું. ઝુલ્લા દેહની કાઢી પાતળી હતી. ખૂબ ફુંઘો સહન કરનારો લાસે એવો એ દેહ ક્ષીણું છતાં કદણું, અને ત્રાંબાવરણો છતાં સ્વચ્છ હતો.

નહાવાની એરાડીમાં નળ વહેતો હતો. પુષ્ટળ પાણી હતું. છતાં પરોણુએ સાચવીને હાથ પગ મ્રેં ધોયાં અને પાસે મૂડેલા ચોખા નેપકીનને મેલો. કરવાની જરીએ હેઠાં, કે પણી ખીજા ડોઈ કારણે, એણે પોતાના પહેરેલ જડા ધોતીએ વડેજ હાથ પગ ને મેં લૂછ્યાં. પછી એ પાઠલા પર બેસવાને બદલે પ્રાઠલા પર થાળી રાખીને, ‘હે રામ !’ કહીને નીચે એડો. સામે મોટા શેડે બેડક લીધી.

ગામડિયો જયારે ખાવા લાગ્યો ત્યારે એની ચીનટ નજરે પડી. એણે વધુ લાગ્યો તેઠલો. કંસાર કાઢી નાખ્યો. એની ખાવાની રીતમાં સંસ્કાર હતો. પહેલું તો એ જિતાવળ કરીને નહોતો જમતો અને જોઈએ તેઠલું માગી લેતો હતો. ધીમાં એણે કંસાર ચોખ્યો. ત્યારે ખીજ એરાગમાંથી સુશીલાએ બારીક નજરે રસમેર જેયા કર્યું. એણે

ધીરજથી કંસાર અને ધી સારી પેડે મસલ્યાં. મસળાને થાળાની એક બાજુ દાખે કર્યો. આખી થાળી સ્વચ્છ બની, ધી આંહી તહીં રેલાએલું ન રહ્યું. અથાણું પણ એઠલી જુકિત અને નાગવણું રાખીને લીધું કે તેલનું ટીપું પણ આડે અવળે ન રેણાયું.

સુશીલા સાંભળે છે તેની ડાઢને જાણું નહોતી. મોટા શેડે ચોતાનાં પત્નીને બહાર ઓલાયાં, એમણે આવીને આ પરોણાને આદરમાનના શખ્ફો કણ્ણા. જમતા પરોણાએ પણ વિનય દેખાડ્યો અને ધર આગળ તથિયત કેમ છે વગેરે પૂછતા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં જ કહ્યું કે—

“હા, ધરડાને પૂન્યે ને તમ જ્ઞાનાં સગાંની આચિષે સારું ચાલે છે. તથિયત તો હવે લથડી ગઠ, પણ મન ભારી ચમત્કારમાં રહ્યું છે. ડાઢ વાતની વળગણું નહિ, ડાઢ વલોપાત નહિ, વિચાર—વાયુ ન મળે, છોડરાંયો સાથે હસીને જ વાત કરે, ને જ્યારે પીડા સહેવાય નહિ ત્યારે મને ફક્ત ‘ચતારિ ભંગણમ્’ સંભળાવવાનું કહે.”

(“ચતારિ ભંગણ” એ નૈત ધર્મનું માંગલ્ય—સ્તોત્ર છે.)

સુશીલાને ગમ પડી. આ મહેમાન થોરવાડથી આવેલા સુખલાલના પિતા જ લાગે છે. ધણ્યાં વર્ષો પહેલાં, નાની દસેક વર્ષની હતી ત્યારે જેયેલા તેની અણુસાર યાદ્દારતમાં અંકાવા લાગ્યો.

ડાની વાત ચાલતી હતી? સુખલાલની બિમાર માતાની. સુશીલાની કલ્પનાની દુનિયા સળવળી ઉડી. એક ગામડીયું ધર છે, એના એંડામાં એક સ્ત્રી, દ્વાને નહિ અડકનારી, દાકૃતરી સારવાર વગરની, ધર્મના માંગલ્ય—પાઠને પોતાની અસંખ્ય વેદનાનું ઔષધ કરી શાતા મેળની રહી છે.

“રાંધવે ચીંધવે ખડુ દુઃખી થતાં હશો.” મોટા રોડાણી ત્યાં જિભાં વધુ રસ લેવા લાગ્યાં.

“ના બાપા, બહુ તો વપત નથી રહી.” પરોણાએ સ્વાભાવિક અવાજે જ જવાય દીધેા: “દીકરી ખાર વરસની થઈ ગઈ, ને નાનેરો દીકરો સાત વરસનો, એથ મળીને રંધી નાખે છે. પાંચ મહેમાનનેથ સાચવી લ્યે છે છોકરાં.”

જમતાં જમતાં ચાલેલા આ વાર્તાલાપમાં મોટા શેડે લેશ ભાગ ભાગ લીધો નહિ. એણે તો વારંવાર ફરી જતા શાકનો વાટકો એકાદ બે વાર પણડીને ગરમ શાક ભાગ્યા કર્યું. એને મરીના ભુંકો જોઈતો હતો ત્યારે કર્યું કે “ રામો કયાં મરી ગયો ?”

વાળું કર્યા પણી પિતાને સુખલાલ પાસે ધરિપતાલે સૂવા જવું હતું. દીકરાની માંદગીના બિડતા ખૃષ્ણર સાંભળી દોડ્યો આવેલો આ પિતા, સુશીલાના ચાલી આભ્યા પણી દ્વારાને સુખલાલને જોઈ આવેલો પણ સુખલાલે એને કશી જ વાત નહોંતી કરી. એણે બંદી પહેરીને માથા પર પાંદડી મૂકી.

“પાંચ મિનિટ એસો, હમણાં મોટર ભૂકવા આવે છે.” એમ કરીને રોકલા પરોણાને મોટા શેડે ફરી પાછો એતી એ જ વાતોમાં ધસડ્યો.

“શું ખાર્યું ?”

“હમણે થોડુંક જાળવી જાવ.”

“થોડુંક એટલે કેટલુંક ?”

“ એ તો હું કેમ કરી શકું રહેઠ ? પણ નીકર ર્ધી માંદીનું હૈયું જ વાત સાંભળીને ફાટી જશે એ તો ઢીક, પણ એના જુયની અનુભ્ય થાશે. મારે હું હાથ જોઈને વિનવું છુંકે થોડુંક જ જાળવી જાવ.”

મોટા શેડ તુંછકાર્યી હસ્યા.

“હવે એ જાણું નહિ જુવે શેહ.” પોતાની પત્ની વિષે આવું ઓલતો ગામડીયો પતિ દ્વિલને વધુ ને વધુ કડોર બનાવી રહ્યો હતો.

“એતું કાંઈ ધાર્યું રેંછે ભાઈ ? ને હવે અમારો કાંઈ વાંક છે ? દીકરીને ભણુતર અણ્ણાવ્યા પણી, સંસ્કાર દીધા પણી, હવે જેર ચોકું હેવાશે ?”

પરોણો પોતાના શરીર પર મોટા પ્રહારો અનુભવતો છતાં અણોલ રહ્યો. તેના મૌનને નઅળાધનું ચિહ્ન ગણુનાર મોટા શેડે કહ્યું—“જુવે જાણો, સાંભળો, આપણે આપણી મેળે જ સમજી જાયેં, તો આ દ્વ્યો એ હળર રોકડા, ચાય ત્યાં દીકરાને પરણ્ણાવી લઈ માંદી ઓની સહગતિ કરો. બાકી જો જીકર જ કરવી હોય, અમને દાવવા જ હોય, અમારી ભલાધનો કસ જ કાઢવો હોય, તો પણી હું લૂંઝિં નાતનું શરણું. નાત આ વેવિશાળ ફ્રેક નહિ કરે એવું વિચારીને ખાંડ ખાશ્યા નહિ હો શેહ ! મારી પાસે તો દાડતનાં સરદીશીકરો છે, કે છાકરો પરણ્ણવા માટે નાલાયક છે.”

સુખલાલનો પિતા મોટા શેહની સામે ને સામે સડક થઈ રહ્યો.

પ્રકરણ આઠમું

શૂન્ય ધરની એ સહિયરો : ભાલુ અને અત્રાણ

“કુલે, પરમ દિવસે, જ્યારે ઢિક પડે ત્યારે વિચાર કરીને જવાબ દેણે શેષ, મને મેળું પેટ પરવડતું ય નથી, તેમ રાખતાં ય આવડતું નથી. આંહી તમને તાર કરીને તેડાવવા પડ્યા તે આટલા જ સારાં હવે જવું હોય તો જવ ધરિપતાલે, નીચે મોટર તૈયાર ઊભી છે.”

એટલું બોલીને સુશીલાના મોટા બાપુળ બારી પર ગયા, ત્યાં ઊભાં ઊભાં શોફ્રને સૂચના આપી, ને પછી સુખલાલના પિતાને સુનમૂલ બેડેલા મૂકી પોતે પોતાના સૂવાના ખંડમાં ચાલ્યા ગયા.

સુખલાલના પિતાએ નીચે ઊતરીને મોટર પડતી મૂકી પગે ચાલવા માંડ્યું. આ ગામડિયો માણસ શોફ્રતું ધ્યાન ઘેંચી ન શક્યો. મહેમાનના નીચે ઊતરવાની રાહ જોઈ શોફ્ર તો અરથા પોણા કલાક સુધી ઊભો જ રહ્યો. તે પછી એ ઉપર આવ્યો. શેઠ સૂઈ ગયા હતા. સુશીલા પોતાનાં ભાલુની પાસે જાગતી હતી. શોફ્રે વરધીવાળા મહેમાનની પૂછપરછ કરી. આપી વાતચીત પરથી ભાલુને અને સુશીલાને સમજ પડી કે મહેમાનને પગ ધસડતા જ દ્વારાખાને જવું પડ્યું છે.

“અરેરે !” ગતવાં ભાલુએ હળવેથી ઉદ્ઘગાર કાઢ્યો : “તારા મોટા બાપુજી બચાડા જીવ મેમાનને મોટર સુધી મૂક્યા જવાનું ય ચૂકી ગયા !”

“હવે તમે ધર્મિતાને મોટર લઈ જઈને તપાસ કરી આવો, ત્યાં પહોંચ્યા છે કે નહિ ?” સુરીલાએ હળવેથી શોક્સને વરધી આપી.

માલિકની લાલ્કી દીકરી હોવા છતાં ખરી જરૂર પડ્યા વિના કદમ્પિ વરધીઓ ન આપતાર સુરીલા જ્યારે જ્યારે વરધી આપતી ત્યારે ત્યારે એનો તાત્કાલિક અમલ થતો.

“હા ભાઈ,” ભાલુએ પણ ટેકા મૂક્યો : “જીવ, જેઠ આવો, હેમખેમ પોંચ્યા તો છે ને ? એને બેળા બેળા આપણ્ણા જમાખની તબિયતના પણ ખખર કાઢતા આવજો.”

“આપણા જમાખ” એવો ભાલુનો બોલ ભાવથી ભરેલો હતો. સુરીલાએ એ શાખ સાંલળાતાંની ઘડીએ જ બિણાનામાં ચતા ને ચતા સુતેલા દીણુકાય સુખલાલની નમણી આકૃતિ કલ્પી, બપોરે દીકેંદ્રાં એ આંસુ કલ્પ્યાં, એને આંસુ લૂછતી નર્સ લીના કલ્પી.

એણે ભાલુને કહ્યું : “ત્યાં ધર્મિતાલમાં સુવાવળાએને તો એકલું ગાદલું જ આપતા હશે ને ? ચાદર કાંઈ આપે ?”

“તા રે એટા, ચાદર ડાળું આપે ? ને ગાદલાં સેંકડો માણુસનાં સુયેલાં હોય.”

“ત્યારે ચાદર એને બાલોશિયું મોકલું ભાલુ ?”

“મોકલ મોકલ ભારી દીકરી, પણ જાનીમાની હો ? જેણે તારી ખા જાણી ન જય. નીકર એને બચાડાં જીવને આ બધું નહિ ગમે. ડાચવાશો ને, તો એનાથી જાંચે સાહે બોલાઈ જરો, તો કર્યાંક તરા

મોટા બાપુજી જાગી જોશે. એય બચાડા જીવ સમતા નહિ ગર્ખી થકે, ડોચવાઈ જશે.”

સારાં નરસાં સર્વ્ઝોધને ‘બચાડા જીવ’ સમજ્ઞનારાં ભર્દિક લાભુ સમતાનું મુંબું આરાધન કરતાં માળા ફેરવતાં રહ્યાં, ત્યાં તે સુશીલાએ સસરાળું માટે ઘોખીની ઘોઅેલ સાફ ચાદર તથા એક નવા ગલેફ્વાળું ઓશીકું તૈયાર કર્યું. સવારને પહોંચ દાતણું જોશે એ યાદ આવતાં એકના સાયાનાં એ લીલાં દાતણું છીઠીમાંથી કાપીને મૂક્યાં. કદાચ ગામ-ડાના માણુસને દાંતે છીકણી દેવાની આદત હશે એમ ધારી લાભુને છાનીમાની કાનમાં પૂઢી આવી “તમારી ડાખલી મોકલું?” જવાબ જડયો. “મોકલ મારી ડાહી દીકરી, ભલું સાંબર્યું”, ! મને સાંબરે છે, વેવાઈ બચાડા જીવ, દાંતે બજર હેતા’તા, સાત વરસ મોર્ય અમે એના બાપને કારને ગયા’તા તે હિ’ મેં જેયું’તું. પણ હેં દીકરી, તને આ બધું કેવું યાદ આવ્યું! જે મારી જસતની ડાખલી મોકલને, પતરાની નહિ હો કે માડી ! બચાડા જીવ આપણે માટે શું ધારે ?”

આ તમામ સરંજામ સુશીલાએ ધારીની સાથે મોટર પર મોકલાવ્યો, અને તહીન સ્વાભાવિક સ્વરમાંજ ઉપર ઊભી ઊભી શોફ્રને ફરીવાર યાદ આપ્યું કે “તખીયત કેની છે તે પણ પૂછતા આવજે, ખીજું કાંઈ મહેમાનને જોઈએ તો જણતા આવજે.”

“ મને તો કાંઈ ખર નહિ, ખરબર નહિ !” મોટર ગયા પછી પાછી સુશીલા શાંતિથી બેડી ત્યારે ભાલુ માળા ફેરવતાં ફેરવતાં બોલવા લાગ્યાં: ‘પ્રાણીયો રોજ શાક મૂકવા આવે છે, એ બચાડો જીવ પણ મને કહેતાં વિસરી ગયો હશે. તારા મોટા બાપુજી પણ બચાડા જીવ રોજ થાક્યા પાક્યા આવે એટલે આ ખરબર તેણે આપવા જ ભૂલી ગયા ! નીકર ખરિપિતાલે જેવા તો જઈ આવત માડી ! માણુસ જેવું માણુસ; ને પારકું નહિ, આપણું પોતાનું

માણસ ! સૂર્જે એવું તોય આપણું અંગતું માણસ છે એમાં કંઈ
અટાણુથી ના પડાય છે ? આંહી પારકા પરદેશમાં એની સાર સંભાળ
લેનાર કોણું ? દવાખાનાનાં નોકર ચાકર ને બચાડા જીવ નર્સ દાગતર તે
કૃટલાકની સાર સંભાળે પોંચી શકે ? આપણે જવું જોવે માડી. મારે
તો ગયા વગર દ્વારા જ નહિ. હા, તારી વાત નોખી છે. તારાથી ન
જયાય. કુંવારી વેળા કુંવાયને એન. કરી મૂકેલ છે ને એન ! એને વળી
હજી તો બધું ડગમગી રીયું છે ખરં ને ? જીવાન હીકરિને તો ચેરાઈ
જતાં ય વાર નહિ. બચાડા જીવ લોકા ય પૂરું ભાજ્યું ન ભાજ્યું,
સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું, ત્યાં તો હાંકી મૂક..... .”

સુશીલાના હોઠ પર આવેલા ઓલ “ભાલુ, હું તો આજ એને
નોંધ આવી,” હૈયામાં વળી પાણી વળી ગયા. વળી વિચાર આવ્યો
કાલે પરમે ભાલુને જાણ થરોતો ? તો એ મને જીહાડી સમજશે. ને
અત્યારે ભાલુ સત્ય સાંભળશે તો, બહુ બહુ તો મને દ્વષ્ટો દેશે.
મારે ભાલુથી દ્વષ્ટું ન રાખવું નોંધશે. એ તો પ્રભુથી દ્વષ્ટાવ્યા અરો-
ખર વાત છે.

એણે હૈયામાં ભિતરેલા ઓલને પાણી હોઠ પર ઓલાવ્યા, “ભાલુ,
તમારે પગે માણું મુક્કોને એક અપરાધ માની જાઓ તો ?”

“તોય હું તને મારં.”

“ભલે મારણે ભાલુ,” એમ કહેતે કહેતે સુશીલાએ ભાલુના પગ
આલી લીધા : “મારણે, વણણે. મને ચાર દિવસ ભૂખી રહેવા કહેણે,
હું કરીશ. તમે એકલાં મને જે કરવું હોય તે કરણે ભાલુ !... પણ...”
સુશીલા અટકી ગઈ. એનો કંદ ઝંઘાઈ ગયો.

“કુમ ચૂપ થઈ ગઈ ?” ભાલુએ પૂછ્યું. સુશીલા ન ઓલી.
થાડીવારે ભાલુએ પોતાના પગ પર ગરમ ટીપાં ટપકેલાં અનુભબ્યાં.

માળા ફેસલી પૂરી માળા કરીને ભાલુએ હાથીદાંતની મોતીજડિત દાખણીમાં નાખ્યો. અને પછી સુશીલાની પીઠ પર હાથ પસવાર્યો. સુશીલાનું દોહી ગરમ જણાયું. કપાળ પર અડકવા ગયેલો હાથ પણ એ જ સંદેશો લાવ્યો. એણે સુશીલાને ધીરેથી દોળાને પૂછ્યું : “શું કહેતી રહી ગઈ ? મારામાં ભરોસો રાખ. હું તને દ્વારા નહિ દઉં સુશીલા. મારું લદે ચાય તે થાવ.”

પાંત્રીસેક વર્ષની આ સંતાનવિહોણી લદિક પ્રૌઢા વીશ વર્ષની સુશીલાને ગોદમાં લેતી લેતી આ શખ્દો જ્યારે બોલી ત્યારે સુશીલાની અભવયસ્ક સહિયર સમાણી લાગી. માળાને મોતીજડિત ડાખણીમાં ભૂઝી દેવાની જોડાનેડ આ ભદ્રાએ પોતાનું મુરઘ્યીપણું પણ ડેમ જણે અળગું કરી નાખ્યું હોય, એવી એ રહસ્ય-સખી બની. એણે સુશીલાને ફરીવાર કહ્યું : “જ્યાં સુધી ડાઇ ફ્રેડામાં પગ પડી ન ગયો હોય ત્યાં સુધી ગભરાવું નહિ એન, લાચાર તો આપણે અખ્યાતિ જાત ત્યારે જ બનીએ, જ્યારે પગ પાછો નીકળી જ ન રંડે તેવું હોય”

“એવું કાંઈ જ નથી ભાલુ.”

“ત્યારે શું છે ? એવડી અધ્યા શી વાત છે ? ”

“તમને અણુગમતી વાત નાની હોય તોય મારા મનથી મોટી ખરી ને ? ”

“હવે આકું મોંણ ધાલ મા ને ડાહીલી ? ”

“ભાલુ, હું આજ ધરિપતાલે ગઈતી.”

“ઓય મારા ખાપ ! ” ભાલુએ સુશીલાના અરડામાં લચ્યકતા છલેાછલ દ્વિતી માંબમાં જખરી એક ચપડી ભરી. “એમાં શું તું અલડાઈ ગઈ ? ઢોને ભળવા ગયેલી ? સુખલાલે તને દીહીતી ?

હેરાન તો નો'તી કરીને ? ડોધના દેખતાં કશું અધિત વેણુ તો નો'તું કાઢ્યું ને ? ”

“ભાલુ, હું એમને જ જેવા ગઈ'તી. એમની આવી દ્વા ? મારા મોટા બાપુજુને કાંઈ દ્વા જ ન આવી !” એમ બોલતે બોલતે સુશીલાના સ્વરમાં કંપારી આવી. “ત્યાં-ડોધ-કૂતરા-પડયું-હોએ-એલું...”

સારી એવી વાર સુધી શાંત રહ્યા પણી ભાલુએ સુશીલાના શરીરને વિશેષ બંધાલપમાં લીળાયું, અને પૂછ્યું “તારા મોટા બાપુજુ તારી આવડી આ જ કિકુરમાં પડ્યા છે એ જણાછ ને એન ?”

“જાણુંછું, પણ હું ડોને કહું ? આજ તમને કહું છું.”

“તારે શું કહેવાતું હોય ? તારા વહીલો કયાં નથી સમજતા ? હું મુદ્દ જૂના વિચારની છું, એટલે એક મારા મનની વાધરી જૂના વેશ-વાળમાં વળગી રહી છે, બાકીનાં તો સૌ તારે જ માટે ખુવાસના ખાટલા થાય છે.”

“હું કયાં ડોધને ખુવાર થવા કહું છું ?”

“તું તો બચ્ચા, અમે નરકમાં મોકલીએ તોય ના ન પાડ. પણ તારા મોટા બાપુ તને એમ કાંઈ નાખી હિયે ?”

“ભાલુ,” સુશીલા નેમ વંધુ રસ્પણ કરવા માગતી હતી તેમ એની મનોવૃત્તિ વિષે જેરસમજ વધતી હતીઃ “મારી ફેરવણી કરવાનું મૂડી દેવા સૌને કહો.”

“પણ તારે શા ઉચ્ચાટ છે ? હાં, હવે સમજ ! આ તો એન બા જિતાવળમાં લાગે છે !—તે તને શું એમ લાગે છે કે તારા મોટા બાપુજુને તારા નેટલી જ જિતાવળ નથી ?”

પ્રકરણ નવમું

બિધાનાતી સમરથા

ભાલુ પણ પોતાની વાતને પડી શકતાં નથી એ જોઈ સુશીલા ચીડાતી હતી. ઓરડામાં અંધારાં હતું તેથી આ ચીડાવું સહેલ હતું. અજવાળામાં કદાચ સુશીલાએ લાભુ પર ખીજ કરવાની હિંમત ન અતાવી હોત.

વિસમયની વાત છે, અથવા જરાય વિસમય પામવા જેવું છે જ કયાં, કે સુશીલા એક ધા અને એ કટક જેવું સહેલામાં સહેલું વાક્ય ન કહી શકી કે “લાભુ, મને આ વર ને આ ધર સોએ સો ટકા ગમે છે. તમે મને ખીજે પરણાવરી તો હું દુઃખી થઈ જઈશ. મને આનો બિલ્કુલ અસંતોષ નથી. એલો, હવે તમે અધાં રીતને મારા મનની વાત સમજ્યા વગર મને સુધરેલાની સાથે પરણાવવાની આકૃત આદરી છે?”

સુશીલા જેવી સમજણી અને મુંઅધતું હીક હીક હિંમતલયું વાતાવરણ પી ચૂકેલી છાકરી આટલી અધી ગેરસમજણુંનો આવો તડ ને કંડ ઉકેલ કેમ ન લાવી શકે? એ પ્રશ્ન, લાકડાંના તોતિંગ ખીમને

પણ કરેકાળી શકનારો ભર્યો પોતાને રાત્રિલર બંદીવાન ખનાવનારા સુરજમુખી પુણ્યની સુંવાળી પાંદીઓને શા મારે ન બેદી શકે એ સમશ્યા જેટલો જ જૂનો છે. એનો જવાબ સુશીલા પણ ન આપી શકે. સુશીલાએ નવી યુગલાવના વાળાં નાટકો ચિત્રપટોમાં ડેઝ ડેઝ વાર ‘હા હા, હું તો આતે જ પરણીશ’ અથવા, ‘ના, ના, ભારે તો આની સાથે નથી પરણું’ એવી જહેર ઘોષણાઓ કરતી બંડખોર છાકરીઓ જેઠ હતી. સુશીલાને પણ એના મોટા બાપુ તાલીમ આપત તો સુશીલા એ શાખો ડેરવેલા સમગ્રે, ડેરવેલી વ્યક્તિ કે સમજ્ઞિની સામે કડકડાટ બોલી જત એમાં શંકા નથી. એ બોલવાને સાહ હિંમત અથવા અંતરની લાગણુંનો વિકાસ અન્દરુલ ખીનજરૂરી જનત. એથા ઉદ્ધું અંતરની બળઅળતી લાગણી તો એ ગોખાવેલ બોલોના પાંખામાં પાંખા પરદાની પાણી જ પોતાના ભડક ફૂંકતી ઉલ્લી હેત.

પોતે શા મારે તડ ફડ નથી કરી નાખતી એ વાત આ રાત્રિયે સુશીલાએ પોતાની જતને પણ પૂછી જોઈ. છેતરામણી લાગણુંનો એકદમ તો જવાબ આપે જ શાની? ઘૂળુંખાંચરે પહેલી એકાદ લાગણુંને ફક્ત જરી જેટલી ચાડી ખાંધી કે “કિશોરી, આંહી આટલામાં કયાંધક પેલો વિજયયંદ્ર પણ લપાઈને સળવણી રહ્યો છે. આંહી એટલે કે અમ સર્વ લાગણુંનોના નિવાસસ્થાન તારા અંતરને વિષે.”

પોતાના જ અંતરમાં વસનારી એક ભર્મિ બેશરમ બનીને અંતરની આવી જસુસી કરે, ચાડી ચુગણી ચલાવે, ધૂપી ચોરીને પકડી પાડે, એ સુશીલાના સુખની વાત નહોતી. વિજયયંદ્ર એને મોટરમાં બેસવા નહોતો લલચાવી શક્યો એ ખરં, પણ મુંખદ શહેરની એ-એક નહિ પણ જોયો યુવતીઓ હરકિસનદાસ ધર્સિપતાલના દ્વારે ગંધાતા રોગાલયમાં એમની જ મોટર લઈને ભારી પણવાડે કાંધ વિના કાંશે, વિના આકર્ષણે, વગર નિયારે નહિ જ ચાલી આવી હોય એટલું તો

તારે એ સુશીલા, મારા વિષયમાં વિચારનું જ પડશે, એ પ્રકારનો હાવો કરતો વિજયચંદ્ર જણે કે એના અંતસા એટલા પર ખૂફની એરીએ પટકતો હતો. ધરિપતાલની 'લીફ્ટ' પણ વિજયચંદ્રના ખાસ આધકારની વસ્તુ હતી. તે દિવસે જમતા અને તે પછી વારંવાર ભજ્યાં ખાવા ધેરે આવેલો વિજયચંદ્ર પોતાને પગલે પગલે વિજયનાં પુષ્પો નહોતો. પથરાવતો એમ ડેમ કહી શકાય? પારકાંતું હદ્ય જીતવાની એનામાં કળા હતી. એ કળાની મૂઠ સુશીલા ઉપર નખાઈ હતી. ને તે પણી સુશીલા સાવ નિઝર તો નહોતી જ રહી: આવી આવી છુંપી બાતમી સુશીલાએ તે રાત્રિએ પોતાની એકાદ લાગણી પાસેથી મેળવી ને એને લાગ્યું કે સુખ-લાલ જ મારો છે એવો. તડ ને ફડ ધા કરતી પોતાને રોકવામાં વિજયચંદ્રનો પણ થોડાક હાથ હતો.

આ લાગણીને સુશીલાએ જણે કે ગળે ચીપ દઈને, પાછુએ પાછુએ ચૂંદીને ચૂપ કરી. પોતે પણ મૂંગી રહી. ભાલુએ પહેલું ખગાસું આઈને કલ્યાં, “સુધ જ બાઈ, આજો વિચાર શીદ કર્યા કરછ? અમારા સૌના સાંદુ જીવ કાં બાળી રહી છો? અમારે તો સાત દીકરા ગણીયેં તોય તું છો. દેખી પેખીને તને ડેમ ફૂવે નાખીએં? સમતા રાખ બાઈ! નિરાંતરની નીંદ્ર કર.”

એટલું કહીને ભાલુએ દેહ ગાદ્યામાં લંબાય્યો. બાળુમાં જ સુશીલાની પથારી હતી. સુશીલા સૂલા માંઠી ત્યારે ભાલુએ યાદ કરાયું: “માળા ફેરતી ઈ?”

“ભૂલી ગઈ.”

“ભૂલી ગઈ એનું કાંઈ નહિ બાઈ, દેખી પેખીને ન ફેરવીએ તો જ દુઃખ. ફૂવે ફેરતી લે. અમથા પારા પડતા ભૂલીએં ને બેન, તો ય

જિંદ આવી જય. ભગવાનતું નામ લઈએં તો વળી નવું કાંઈ કષ્ટ વધે નહિ, ને જિંદ વધુ ચોખ્ખી આવે. માણાં સપનામાં રેકાવું તે કરતાં માણા ફેરને સુવું શું ભુંકું મારી બાઈ !”

પતિનો શયનખંડ છાડીને સુશીલા સાથે સુવાતું શર કર્યાં લાભુને આજે પાંચેક વર્ષો થઈ ગયાં હતાં. તે પૂર્વે પણ સુશીલા એ વર્ષની થઈ ત્યારથી જ લાભુની પાસે રહેવા ટેવાયેલી. નણુથી લઈને સુશીલા દૂસેક વર્ષની થઈ ત્યાં સુધી પતિ-પત્નીએ એક જ ઓારડામાં રાતવાસે ચાલુ રાખ્યો હતો.

તે પછી એની પથારી ઓારડા સામેની પરશાળમાં રખાતી અને લાભુના શયનખંડનાં બારણું ખુલ્લાં રખાતાં. એક રત્નિયે આ ગોઠવણું અણુગમતી બની ગઈ. પતિએ રાતમાં બંધ કરેલાં બારણું અણુભેલાયાં જ રહી ગયાં ને પતિ પત્નીને ઉંઘ આવી ગઈ. સવારમાં લાભુએ જગાને બારણું ખોલ્યાં ત્યારે નહેલી ઉઠેલી સુશીલા દાતણું કરતી હતી. બંધ બારણે સૂતેલાં એ વહીલ દંપત્યો, એક પિતા-માતાતું ને બીજું લાભુ-બાપુજીનું, અને તેની વચ્ચે એકાકી ઉભેલી બાર વર્ષની દીકરી ! લાભુએ આ દીહું ત્યારથી આગે દિવસ એ ગમગીન રહ્યાં, ને સુશીલાથી શરમીદાં બનતાં બનતાં ધરકામમાં મશગુલ બન્યાં. બાર વર્ષની દીકરીને આખી રાત કે એકલતામાં મૂકી દીધી તે ડેવી અયાનક હશે ! બંધ બારણુંની અંદર શાંતિથી ધસધસાટ જિંદી રહેલ વહીલોને માટે પણ એણે શી શી કંપનાએં કરી હશે ? બંધ બારણું શા માટે, એ પ્રશ્ન એના મનમાં પુછાયો હશે ત્યારે ડોણું જાણે ડેવેય કાળમુખો જવાય જાયો હશે દીકરીને ! આવી આવી વિચાર-મૂંજવણુમાં બ્યથિત અને બ્યાક્લ બનેલી પત્નીનું અપરાધીપણું જયારે પતિએ સાંને ધેર આવીને જણ્યું ત્યારે એનાથી, એની નિત્યની પ્રકૃતિમાં હસવું મેર લાગે ન હોવા છતાં ય, હસી જવાયું હતું.

આ પત્નીને, આવી પહેલાણીને, આવી શાંતિ-પ્રતિમાને, આવી ગરવી અને ગરીબ્ધીને પોતે શેર માટીનું સંતાન નથી આપી શક્યો તેને માટે પોતાને જ અપરાધી ગણુનારો સ્વામી પત્નીના આવા કુલ્લક મન-ચંતાપની પણ વધુ મશકરી તો નહોતો જ કરી શક્યો. ને તે રાતે એ સૂવા ગયો. ત્યારે એણે જેણ લીધું હતું કે પોતાના ઓરડામાંની ખીજુ પથારી ઉપડી જઈને વચ્ચા ખાલી ખંડમાં ચાલી ગઈ છે ત્યારે પણ એને એષ્ટું નહોતું આવ્યું. એને ધસધસાટ નીદર આવી ગઈ હતી. મોટા શેહનો આ એક જ ગુણું ખીજ અવગુણો સામે ઝૂકવા નેવો હતો.

સુશીલાને સંગાંશે લઈ સુનાર ભાલુએ તો આ શયનન્યવરસથા બદલવામાં કાંઈ અસાધારણપણું ગણ્યું નહોતું. એણે સુશીલાની બાને ખુદને પણ આ વાત નહોતી કરી. સવારે જ્યારે સુશીલાની આએ પહોળી પલાંડી ભીડીને, લોટા જાટકવાના કૂચડા જેવા ધીગા દાતણુનો કૂચો ધસતાં ધસતાં, ખગાસું ખાતાં ખાતાં ને આગસ મરહતાં મરહતાં સુશીલાને પૂછ્યું કે “એટલી ભોડી રાતે ભાલુને કેમ તારી પાસે આવવું પડેલું ? ” ત્યારે સુશીલાએ સમજ પાડી કે “ભાલુ તો મારી પાસે જ સૂતાં હતાં.”

“હે ભાલીજ !” સુશીલાની આએ ભાલુને એકાંતે લઈ જઈ કહ્યું : “આપણે એશરીએ તાળું મારીએ છીએ પઢી વળી શી ખીક છે, કે તમારે છાકરીની પાસે સૂતું પડે ? ”

“ખીકતું હું કયાં કહું છું ? ”

“તળાની ચાવી તો હું મારી પાસે લઈને જ સૂઊં છું. તમે તમારે ડોધ વાતે ફૂડતાં નહિ. હું રાતમાં એ વાર તો સુશીલાને જેણ તપાસી પણ જાઉં છું.” દેરાણીએ પોતાની અખરદારી વર્ણણી.

ભાલુના મનમાં આ સાંલળીને હસવું આવતું હતું. એણે દ્રોડે

જ જવાબ વાળો “તમે ય બચ્ચાડાં જીવ કેવાં ઉત્પાતીયાં છો ? ખીક વળી શેની હોય ? આ તો તમારા કેઠને બહુ હવા જોવે, ને મારાથી ઉધાડી બારીનો પવન સેવાતો નથી. મારા સાંધા દુઃખે છે, એટલે જ વચ્ચા ખંડમાં સૂવાનું રાખ્યું છે. ખીક તે વળી શેની ? અરેરે, બચ્ચાડાં જીવ તમે ય તે.....”

ચચ્ચળ સુશીલાના કાન કઈ વાતો કયારે એકાએક પકડી પાડતા તે સુમજ્જવા માટે પુરુષો વધુ પડતા જરૂર હોય છે. તે તો સ્વીઓ જ સમજ શકે. કેમકે ધાણી ખરી સ્વીઓએ પોતાની કોમારવયની રત્નિઓ પર આવાં તાળાં મરાતાં જોયાં હોય છે. તે રત્નિયે એણે જ જરૂર આવીને પોતાની બાને કહ્યું, “દ્યો બા, તાળું મારી લાનું ઓશરીને ?”

બા જરીક જંખવાઈ ગઈ અને જવાબમાં બોલી “ભાબુ કહે તો જ વાસને તાળું બેન !”

સુશીલાના પિતાએ તો આ નવો ફેરફાર એ ચાર દિવસે જાણ્યો, ને જાણ્યો ત્યારે એ એટલો બધો શરમીદી બન્યો કુએક અથવા ખીજે બધાને એ તો બધાસ્તી ગલેરીમાં મોડી રાત સુધી એકલો જ બેસી રહેલો. પત્નીએ અને એ નાણ વરં અંદર બેંચી જવા મહેનત કરી. “હાલોને હવે ! ભાબી મોટરાં આડાં જોહાં છે, એટલે આપણને વળી શેની શરમ ? હાલોને, બાંધ નથી આવતી. ભાબી તો વેરાગમાં જિતરી ગયા છે, મને કાંઈ વેરાગ નથી થયો. દીકરી કાંઈ એકલા આપણા ધરમાં જ ચોડી મોડી થઈ છે ! ધેર ધેર થાતી આવે છે. હાલો હાલો, ડાલા સદ્ગુરી પૂંછડી શીદને થાવ છો ?” એમ કહેની સુશીલાની બા પતિનું ખમીસ બેંચીને પરશાળમાંથી એરડામાં ધસડી ગઈ હતી.

એ તો આને નાણ વરંની જૂની વાત બની હતી. દેર-દેરાણું વીથ વરંની દીકરીનાં માવતર હતાં, તો પણ ભાબુની દણ્ણિમાં તો ‘બચ્ચાડાં જીવ’ બનીને જ તેઓ રક્ષા પામ્યા હતાં.

પ્રકુરણ દસમું

જીવાન પુત્રોની આંક્ષતમાંથી

“આ આખે દિવસ ‘વેવાઈ’ જમવા કે ચા પીવા ન આવ્યા, રાત્રિએ ચાદર, દાતણ વગેરે ચીજે આપીને પાછા વળેલા શોઝરને સવારે સુશીલાએ ભાલુની સમક્ષ ઉપર બોલાવ્યો હતો તારે શોઝરે સુખલાલના પિતાના બધા સમાચાર આપ્યા હતાઃ સુશીલાએ જણે કે ભાલુની વતી જ પ્રશ્નો કર્યા: “કાંઈ બોલ્યા હતા મહેમાન?” શોઝર અહુમહે ભરક ભરક કરતે કહ્યું: “દૂસરા કુછ નહિઃ બસ્ત ધૂતના જઃ અરે દીકરી! અરે દીકરી! વાહરે મારી દીકરી! એસા કહ કર કયા, અહુત ઘુશ હોતા થા કિ કયા બહુત રંજ કરતા થા, કુછ માલુમ નહિ પડા.”

“તથિયત તેમ હતી ?”

“ઠીક. વો સુખલાલ આખુ સોતે થે, ઓર એક નર્સ વહાં ખડી થી, વો મહેમાનકા બિધાના બિધા દેતી થી, એંર ‘ફાધર! ફાધર! બાપા! બાપા! યું કરો, એસા કરો, બચ્ચાએ અફ્સોસ હોવે એસા હોઈ હાલ મત સુનાએ’ એસી એસી બાતાં અલગ લે જાકર કહેતી

થી. આર મહેમાન બાધુ તો નર્સંકા કહેના બસ હાથ જોડ કર સુત રહે થે—એચારેકા બોલને આતા નહિ, તૂટી કૂટી બાત બોલતે થે કિ મડમ સાખ, બાપુ, પ્રભુ તેરા બદા કરેગા, તેને મેરા લહાડો! બયા લિયા વગેરા.”

“રાતે નર્સો બદલાતી નહિ હોય?” સુશીલાથી એકાએક બોલાઈ ગયું.

“હાં બદલી હેતી હી હે.” શોઝરે વધુ ખ્યાર દીધાઃ “વો થિ હિન્કી નર્સો : ડ્યુટી ખતમ કરે જ રહી થિ. ઔર કહ રહી થિ કિ કલસેં મેરી નાઈટ-ડ્યુટી હો જયણી, તથ બાપા, બાપા, તુમણો કુછ તકલીફ નહિ પડેણી. ઔર સુખલાલ બાધુકા બોલતી થિ, કિ છસ્માટી ! છસ્માટી ! મૈં આજ જિનેમા દેખનેકા જાતી હું, તો ગુડ નાઈટ કરનેકા કિર નહિ આડિંગી. બસ, પીછે, ‘ક્રાંધર ગૂડ નાઈટ, બાપા સલામ, છસ્માટી સલામ’ કરતી કરતી મુજઙ્કા બી ગૂડનાઈટ કહુતી ચલી ગાઈ. ઔર મૈં કયા કહું ! મહેમાન બાપા તો એચારે વો નર્સંકા સામને પૂતલાકી તરહ મું ઝાડ કર કહાં તક દેખ હી રહે થે ! સબ દર્દી લોક, ઔર વહાંડ સબ દરવાન ક્રાંધર હસકે બેળર હો ગયે.”

પછી શોઝરને એકાએક યાદ આવ્યું કે મહેમાને એક કાગળ સુશીલા બહેનને આપવા માટે દીધેલો છે. એ કાગળ શોઝરે સુશીલા તરફ ધર્યો, સુશીલાએ લઈને ભાલુને આપ્યો. થોડું થોડું લણુંબાં ભાલુએ કાગળની ધરીએ ઉઘેળાને જેણું તો પોતાને ગમી જાય તેવા હસ્તાક્ષરા નીકલ્યા. એ અક્ષરોમાં અણુધડ ગામદિયો. મરોડ હતો ખરો ને, એટલે ભાલુને સુપરિચિત થતાં વાર ન લાગી. એ એક આભ્ય છાકરીના અક્ષરો હતાં. અક્ષરો જાણે અપોઆપ બોલી ઉઠયા

હ અમે તો માંડમાંડ જરી આવેલી એક દેશી પેન્સીલના નાના ખુંડા દુકડાનાં ઝરજું હો છીએ. કાગળમાં લખ્યું હતું કે—

“ધ્રશ્વર સદ્ગુરુ સુખી રાખે મારાં ભાયાળું ભાબી સુશીલા. બા તમને બજુ સંભારે છે. અમે તમને બજુ સંભારી છીં. મળવાનું મન બજુ છે. બા ડેનરાવે છે કે ભરતા પેલાં એકવાર મેં જોઉં તો અવગત ને થાય. પણ છેટાંની વાટ. મળાય કર્યાંથી. બાએ ન મળીએ તો આશિષ કેવારેલ છે. તમારે મારે ચોખ્ખા ભાવાના દૂરપેંડા મોઝેલ છે. તમારાં ભાલુની ને ભાતુથરીની સેવા કરજે ને ડાયા હે રેઝે. ન મળાય તો અપરાધ માફ કરજે. ધરમ નીમ કરજે. બા ન મળે તો બાની પાખળ છ મૈનાની સમાકયુંનું પુન હેઝે. વધુ શું લખાવું. તમારા દેસું અને નથુંદ્દું કંડું તમને લગાવું છું. તમારા સસરાએ જેવી મારી ચાકરી કરી છે તેવી જ ચાકરી એ તમારે હાથે પામજે. ભાબી, બાએ આઠલું લખાવેલ છે. બાને તાવ ભરાઈ ગયો છે. ભાબી, મારા મારે એક એ ચોપડીયું મોકલજે. તમારી જૂની હોય તે મોકલજે. હું બગાડીશ ને. તમે આવશો ત્યાં સુધી સાચવી રાખીશ. ભાબી, અમે તો તમને જેયાં જ નથી. ડેવાં હરો. રોજ મને તમારું સખતું આવે છે. પણ સવારે પાછું મોહું યાદ રેતું નથી. ભાબી તમે ચણીયા ઉપર ચોરસો પહેરો છો કે સાડી પેરો છો તે ચોક્કસ લખજે હો. હું તો ચોરસો પેરું છું. એક નવો ચોરસો બાપા લઈ આવેલા તેના ઉપર એક છાપ હતી. તેમાં એક રૂપાળી બાયડી હતી. હું એને સુશીલા ભાબી કહું છું ને મારી પેરીમાં રાખું છું. લીખતંગ તમારી નાની નથુંદ સુરજ.

ભાલુ પોતે અક્ષરો બેસાડતાં બેસાડતાં ધીરે અવાજે વાંચતાં ગયાં તે સુશીલા સાંભળતી ગઈ. કાગળ પૂરો કરીને ભાલુએ કહ્યું “લે વાંચ જોઉં ? કેવો રૂપાળો કાગળ લખાયેલ છે બચ્ચાડાં જુવે ? એને કાંઈ

જાંડી વાતની ખખર છે ? અગણ્યું ને આંધળું બેય બરોઅર ! શી થાવી ને શી થારો ? અરેરે બાઈ ! લેણુદેણુની વાત મોટી છે. અંજળ લઘ્યાં હશે ત્યાં જ જવાશે. હું તો મુછ જૂના વિચારની જ રહી ગઈ.”

સુર્યાલા એ કાગળ ફરીને વાંચતી રહી. દરમ્યાન આણુઆણુ-માંથી થાવી ચેત્તી સુર્યાલાની બાબે બધી વાત જાણુને જુદુ કરી નાખ્યું: “ગામડાંનાં બોથાં હજુ તો અટાણુથી ‘ભાબી ભાબી’ કહેવાનું શરૂ કરી લીધું. ભાબી કહેવી એમ રેઢી પડી હશે !”

પ્રકુરણ અગીઓરમું

ભાલી પદેલું બિધાનું

‘ભાલી કહેવી રેઠી નથી પડી’ એવો પોતાની બાનો જ્ઞાનો સુશીલાને સારો ન લાગ્યો. નણંદનો કાગળ એણે ધારે ધારે હાથમાં લીધ્યો. અને એ પાંચ વાર ઉપાડ મૂક ઉપાડ મૂક કરીને પછી આ થોડે દૂર ગઈ કે તુર્ટ પોતે કાગળ ગજવામાં સેરવ્યો. પોતાનાં કૃપડાં લઘ ન્હાવાની ઓરડીમાં ગઈ, અને એથી નણ વાર વાંચ્યા છતાં પોતે તૃપ્ત ન થઈ. ‘ભાલી’ સંખેધનમાં કષ એવી તોષાધ હતી કે આ છેહાધ ડેલાં? આ કાગળની લખાવટ તો હૈયાના હેતે છલકાય છે: ભાલી શખ્દે સંખેધાવું એ તો ઉલટાનું માનભર્યું લાગ્યું.

ખું તો એ હતું કે સુશીલાને ડોધ ભાલી હતી નહિ. એણે કંઈ ડોધને ભાલી કહેવાનો લખાવ લીધ્યો નહેતો. તેમ ભાલી નામના પાત્રમાં ખું તિરસ્કૃત તરવ હોધ શકે, એ સુશીલાને જાણ નહેતી. આ ગ્રામ્ય નાની કન્યાની ‘ભાલી’ થવા જવામાં માંદલા સુખલાલની બી પણ થવું પડે છે એમ પણ સુશીલાને સ્વરૂપ્યું નહિ. સુખલાલનું તો એસાણું જ એને આ વખતે આવ્યું નહિ. ડોધક માંદળને બિધાને પડેલા બી પોતાની પાસે નિર્મલ સામાયડેનું પૂન્ય માગે છે, પોતાને

જોઈ લેવા અંખે છે, પોતાનો મેળાપ થયે એક મૃત્યુ પામતા માનવીની સહગતિ થઈ શક તેમ છે, ને પોતાની જિતરેલી ચોપડીઓની ઘ્યાતી ઘ્યાતી માગણી કરનાર એક કન્યા પોતાને સ્વપ્નનામાં જોવા તલસે છે, આ બધું સુશીલા જેવી સાદા મનની કન્યાના અંતરમાં મમતાનો આંખો ઉગાડવા માટે પૂરું રસાળ ખાતર નહોતું શું ?

પોતાના શરીર પર એણે કુવારો ખુલ્લે મૂક્યો. પાણીની ધારાનો સપંસં એકએક ધણો ભઠી બન્યો. કાંનમાં કોઢક 'ભાબી ભાબી' કહ્યા કરે છે: બરડા સુધી ધસવા હાથ પહોંચી શકતો નથી એટલે કોઢક જણે કહે છે, લ્યો ભાબી હું તમારો વાંસો કરી દઉં ? લ્યો ભાબી, આવડા લાંબા તમારા વાળ છે, તમારથી ચોટલો શે ચોળાશે ? લ્યો હું ચીકાખાઈ ને આંખળાં ચોળી દઉં ?

કુવારો બંધ કરીને બાથ-હુમની કર્મરપૂર આરસીમાં જોતીજોતી એ શરીર પર કુવાલ ધસવા લાગી. સ્યામળો શરીર-વાન ઉધડતો લાગ્યો. છાતી અને પેટ પરથી, કપાળ અને ગાલ પરથી દડ દડ હોટ લદ નીચે જિતરતાં જળાયોં જીવવાળાં જણ્યાયાં. એકએક એને વિચાર આવ્યો, વિજ્યયંદ્રને નાનાં ભાઈ બહેન છે કે નહિ ? માં હશે ? હોય એમ લાગતું નથી. એના મેંં પરથી જ ભાસ થતો નથી. ચહેરાની રેખાઓ જ કંધે છે કે હું તો ક્રિક્કરામ છું. મારે બીજી કશી વળ-ગણું નથી. જણે કોઢક એરડીમાં પેસ્ટાં જ એરડી આપણું કહેતી હેઠય છે, કે હું તો 'આઈ બાય આડની છું'. મારી પાસે બીજી કશી લય છ્ય નથી.' કેટલાક માણુસોના ચહેરા પણ સુશીલાને આવા 'આઈ બાય આડ' જેવા જણ્યાતા. એવો ચહેરો વિજ્યયંદ્રનો હતો.

જે હતું તે બધું જ એ ચહેરાની સપાઈ પર હતું. સપાઈ બહારું કોઢ બહિહાસ નહોતો.

કુવાલ ધસીને કપડાં બદલાવતી સુશીલા જયારે વિજ્યયંદ્રનાં ભાઈ

બહેનો હોવા ન હોવા વિષેની માનસિક ભાંજગડમાં પડી હતી ત્યારે 'લમ'નો પ્રશ્ન જ એના દિલમાં આપોઆપ ચર્ચાઈ રહ્યો હતો. બહાર હીડિણા ખાટે બેડેલી બા બોલતી હતી: "મારે તો લાખ વાતે ય મારી છોકરીને જાડાં માણુસોની વેજ વચ્ચે નથીદેવી. છોકરીને ઝોલી જ ખાય કે બીજું કાંઈ થાય? એયને ડોધક સવતંતર છોકરો જેવો. એ માણુસનું રસોડું પતાવીને નિરાંતે મનધાર્યું જીવી તો શકે! સવતંતર છોકરો કયાં થોડા મળે છે આજકાલ?"

એ 'સવતંતર' શબ્દ સુશીલાની બાના મેંમાં લીંખુતી ભીડી પીપરમેટ સરીએ બની જતો. બા જણે કે બોલતી નહોતી, એ શબ્દને ચગળી ચગળી ચુસતી ચુસતી રસ લેતી હતી. 'સવતંતર!' અર્થાત 'સ્વતંત્ર.'

ને પછી બાએ એવાં 'સવતંતર' દંપતિઓનાં નામો પણ ગણ્યાવ્યાં: "ઓલી જેતપુરવાળી વનિતા, ઓલી પીપળલગ વાળાની કુમુદ, હાલ-રીધાવાળાં રામકોર બાઈની છોકરી ઓલી જયા...એય જેને રૂપાણાં અમન ચમન કરે છે. દશ બ્જયામાં ભાયડાને જમાડી જુહાડી નોકરીએ વળાવી દીધા પછી છે ડોધ કરતાં ડોધનો કુંકારો ય અમવાપણું! છે ડોધ કરતાં ડોધ એટલું ય કહેનાર કે બાધ તું આંહીથી ઉડીને આંહી બેસ! એવું 'સવતંતર' મેલાને જડેણુમાં પડવાની શી જરૂર? છે ડોધની ઓશીયાળ! આ તો અણુસમજણુમાં ને અણુસમજણુમાં સગપણું થઈ ગયું. મુંઘમાં ફરીને ઢામ થયાં ત્યારે આંખ ઉંઘડી કે આ તો ભૂલ થઈ છે."

બાના આ શબ્દો બાથ-દમમાં બિલાં બિલાં સાંભળવાની સુશીલાને મજા પડી. બાએ જેનાં જેનાં નામો લીધાં તે જુવાન સ્વીએને સુશીલા ઓળખતી હતી, ધણ્ણીવાર તેમાંની એકાદને ધેર ગોતે બેસવા જતી, તો કાં તાળું જ મારેલું હોય, અથવા ધેરે હાજર હોય તો અરધા કલાકથી

વધુ ચાલી શકે તેટલી વાતચીત જ સીલીકમાંથી નીકળે નહિ. હદમાં હદ એક કુલાકે તો ત્યાંથી ઉઠી આવવાનું જ મન થાય.

તે બધીઓ ‘સવતંતર’ હતી એમ બા કહેતી. પણ કેટલીક વાર તેઓના ધરમાં બધે દ્વિસનાં એઠાં વાસણેનો ખડકલો સુશીલાએ જેયો હતો. પૂછતાં સુશીલાને જવાબ મળતો કે “હેણીના તહેવાર છે, તે ત્રણ દ્વિથી મારા રોયા ઘાડી જ નથી આવ્યા. રોયા ગાંડાતૂર જનીને નાચતા હશે. હાથે તો ઉટકે મારી ખલારાત. અહાર લોજમાં જઈને અમે તો બેય જણાં જમી આવીએ છીએ.”

આવી ‘સવતંતર’ ખણેનપણુંએ વિષે હજુ સુશીલાના વિચારો સ્થિર નહોતા થયા. પણ કશુંક જાણે અગાખામણું તત્ત્વ એમાં લાગ્યા કરતું.

“હાય ! હાય ! જુવો તો ખરાં ભાલીજુ !” સુશીલાની આએ સુશીલાને સ્નાન કરીને ભીજા એરડામાં જતી નિહાળી ‘ભાલુ’ પ્રત્યે માડો હાયકારો કર્યો: “આ છોકરીના શરીરમાંથી જાણે કિરણું જ ફૂટી પડી છે. આમ તો જોવો, છોકરીનું શું થવા એહું છે ! ઇપ જ કાઢવા મંડા છે. હેં ભાલીજુ ! આનું તે શું કરશું ? જૂનું વેશવાળ તોડ્યા વગર એક ય વાતે છુટકો રહ્યો છે હવે ?”

“ગાંડાં તે...કાંઈ...ગાંડાં !” જેણાણુંએ મલકતે મોંયે આંખો તાણ્યી : “જાવ લલાં થઈને કામે લાગો. છોકરી કયાંક સાંભળશે.”

“હાલ્યને સુશીલા !” ભાલુએ સ્નાન પછીની શોભીતી સુશીલાને કહ્યું : “મોટર જિલી છે ને ? તો હાલ્ય કેરીની ખાંદર ડાઢાં આવીએ ”

એમ કહીને એણે સુશીલાને મોટરમાં સાથે ઉપાડી લુદેશ્વર જઈ કેરી લીધી. ને પછી પૂછ્યું : “દવાખાનું આંહીથી કેટલુંક છેટે છે ? આ રીયું. હાલો, હું થાતી આવું. તું તારે બહાર મોટરમાં જ બેડી રહેને. હું જિલી જિલી વહી આવીશ.”

“અલો.” કહીને સુશીલાએ માથા પરથી બિતરેલી સાડી પાછી ટંકી. એણે કંટાળા કે ઉત્સુકતા બેમાંનું કશું જ ન અતાવ્યું.

ડ્રાઇવરને મોટર ધરિપતાલની બહાર ચોખાવવા કહીને અંદર જતાં ભાલુ રહેજ પાછાં ફર્યાં. સુશીલાને કહે કે ‘ચાલ્યને જરા, મને છેઠેથી ઓરડો તો હેખાડી ન બાધ.’

“આ ઓરડો.” સુશીલાએ ધડકતી છાતીએ નીચેનો વાર્ડ ચીંધાડ્યો પણ પછી ‘આંહી સામા ખૂણું જ...’ એટલું કહેતી એ સ્તરથ્ય બની ગઢ. સુખલાલવાળું બિછાનું તો બહારથી હેખાતું હતું. પણ એ આલી કેમ હતું? ‘કોટ’ ગાદલા વિનાનો કેમ હતો? લંગી ત્યાંની બેંચ લુછતો કેમ હતો? અને આવા હેષત અવરાવનારા દશ્યથી જિલયા પ્રકારની એંધાણી હેતો વાર્ડની નસેનો આનંદજન્ય ડાલાહલ શાનો હતો?

એ ખાલી બિછાનું અને લીલા ગાદા વડે લુછાતી બોં હેખતાં સુશીલાને હૈયા સેંસરી ને એક છૂપી હેષત નીકળી ગઢ તેતું ફૂટા ક્ષણુંનું દશ્ય ભાલુએ સુશીલાના મોં પર લયભીત આંધે દીઢું. એમણે પુછ્યું: “કેમ બાધ, કેમ આટલી ફડકી ગઢ !”

“ના કંઈ નહિ ભાલુ, ચાલો અતાવું.”

“હાલ્યને બેટા. કાંઈ વાંધા નહિ. તું તારે એક ડાર જાબી રહેને ને! કયાં કાંઈ કરડી ખાય છે!” એમ કહેતાં ભાલુએ સુશીલાને સાથે લીધી.

થરથર પૂછતા પગે સુશીલા બારથુંની અંદર જોઈ રહી. વિચિત્ર દશ્ય દીઢું. વચ્ચેની મેટ્રનની ઝુરશી પર નર્સ લીના બેડી છે, ને ચાર પાંચ નર્સોં, એ મેતરાણો, ત્રણ વાર્ડ બોય વગેરે બધાં લીનાને વીટળા વળાને દૃષ્ટા કરે છે.

એક પછી એક મેંણાંની જરી પડતી હતી:

“એઈ જે મોહું પડી ગયું?”

“જે હમણાં રહી પડ્શે.”

“અદા જણે, કયાંનો પેશાન્ટ ને કયાંની તું! એવા તો હજર આવે ને હજર જય. રહવા શાની બેઠી છે! તો પછી પરણીને છોકરાં સંભાળવાંતાં ને?”

“હવે મરોને આંહીથી બધાં.” કરતી લીના પગ પણાવા લાગી: “હું કહું છું કે મને કાંધ નથી.”

“ત્યારે એ આલી બિધાના સામે શું તાકી રહી છે?”

“ત્યારે શું આંખો ફેરી નાઓયું?”

“ત્યારે ડાક્ટરને છેલ્લા આડ દિવસથી શા માટે છેતરતીંતી? તારો પેશાન્ટ રાતો રાણું જેવો થઈ ગયેલો છતાં હેમ તાવની ટેમ્પરેચરસલા ને પલ્સના ધખકારાના લાલ વાદળી લીંટાના ખોટેખોટા કુંગરા ને ભીણા ચીતરતી હતી ચાર્ટમાં?”

“ખોટા ! જવને હવે, ખોટા !” લીનાના મોં પસ્ની રેખાઓ ખેંચાતી હતી. એની રહવાની તૈયારી હતી.

“એનું સરનામું લઈ લીધું છે કે?”

“મારી તો ભૂખરાત લે છે.”

લીનાએ આપેલો એ જવાબ જુડો હતો. વસ્તુત: સુખલાલ પાસેથી એણે લાંખું લાંખું સરનામું લખવા મહેનત કરેલી. પણ સુખલાલ પૂરું અંગેજ ન જણે, લીનાને થોરપાડ, પીપળલગ વગેરેના સ્પેલીંગ ન આવડે, એટલે અરથે કલાક સુધી કરેલી માથાફેડ પડતી ભૂકેલી.

આ તમારો જોતી સુશીલા અંદર ગઈ ને એણે એ ટોળાને પૂછ્યું:

“આ પેશન્ટ ક્યાં ?”

“એની જ આંહી લાગી પડી છે મેરાન !” એક મેતરાળું બોલી.

“ક્યાં ગયા ?” સુશીલાએ મેતરાળુંને પૂછ્યું.

“ઉશકી તો શરી હોય ગઈ.” સૂરતી મેતરાળુએ હિન્દીમાં હાંક્યું.
સુશીલાનો શ્વાસ અરથો હેડો બેઠો.

સુશીલાને એળખી પાડનારી લીના એકએક ભબી થઈ. તે જ વખતે એક ખીજુ નર્સ હાઉસ-સર્જનની એશીસમાંથી તાળીએ પ્રાડતી ને નાચતી કૂદતી આવી થુમ પાડી ઉડી :

“લીના, લીના, તારા ખાલી પડેલા બિધાના પર એક ખીજે વધુ બહાલો લાગે તેવો ‘રમાર્ટ’ આવે છે. આંહી આવ, એશીસમાં એણોલો ખતાવું.”

“ક્યાં છે, ક્યાં છે ?” કરતી લીના સિવાયની ખીજુ ખધી નર્સ એશીસ તરફ લટાર મારી મારીને મોં આડા રમાલો હેતી પાછી આવ્યો. છાની છાની હસતી તેણો પરસ્પર કહેતી હે : “પુઅર પુઅર લીના ! ભયંકર થુઢો માર્ખાડી પેશન્ટ આવે છે એ બિધાના પર !”

‘અત્યારથી બાપડીને ડોઘ બિવરાવો ના.’

‘એલો છાકરો ગયો એથી એને અત્યંત વસ્તું શા માટે થાગ્યું છે ?’

“તમને ખઅર છે ? લીના વિધવા છે. દેખાય છે પચીશ વર્ષની, પણ પાંત્રીશ ચાલીસની વય છે. એનો એક પંદર વર્ષનો છાકરો એ વર્ષ પર ગુજરી ગયો છે. તેથી ડોઘ મા વગરનો કિરોાર આંહી આવે છે ત્યારે લીના હમેશાં એવી જ પ્રેમધેલી અને એ જાય ત્યારે એવી જ ન્યાદુળ બને છે.”

આ દરમાન લાના ધીરે ધીરે સુશીલા પાસે પહોંચી ગઈ હતી. એને તો આશા હતી કે ત્રણ દિવસ પર આવેલી આ લીને ધેર જ સ્માર્ટી ગયો હશે. એને ઉમેદ હતી કે સ્માર્ટિની જ મોકલી બાધ કાં તો કશીક ભુલાયેલી ચીજ લેવા આવી છે, અથવા તો મને થેન્ક્સ (આભાર) આપવા આવી છે.

“કેમ પેશાન્ટ પહોંચી ગયાને તમારી ખસે?” એટલું કહીને, સુશીલાના ચમક્તા મેંને બોટો જ અર્થ ઐસારનારી લીનાએ પોતાની જીલ ચાલુ જ રાખ્યા: ‘મેં સ્માર્ટિને ધાણું કલ્યું કે તારી કળીનને (લિનાછ ખહેનને) ખરુર આપવાન્દે. પણ એ કહે કે નહિ, મારે તો ઓચીનું જાધને સૌને ચક્કા કરવા છે. મારે તો એને હજુ વધુ આરામ લેવા રાવવો હતો, પણ આ ધાતકી ડોકુટરો, આ ફૂર અહેખાએ મારી સામે ચાડી કરી એડા, એટલે મારી બાળ જિંધી વળી ગઈ; મફતીયા પેશાન્ટને નજુવા આરામ નેવું જણાય કે ખસ તે જ વખતે ‘આ નિષ્ઠુરો કાઢી ભૂકે છે.’” કહેતી કહેતી એ હાથ પગાવવા લાગી. “અથ કહો, સ્માર્ટી મને યાદ કરે છે કે નહિ? મને કશું કહેવરાંધું છે? ગયો તે વખતે ‘થેન્ક્સ’ નેટલો બોલ પણ ન બોલતો ગયો. ખસ, કહે કે જે કાંઈ શાંદો મારી આંખોમાં છે તે જ વાંચી વ્યો સીસ્ટર !’

આ બધી પીજણું સુશીલાને પસંદ થોડી જ આવે? આંખોના ભાવ વાંચવાનું સુખલાલે આ પ્રિસ્તી નર્સને શું ખરેખર કલ્યું હશે? એવું રસાતમક વાક્ય બોલતાં એને આવડતું હશે? એની આંખોના બોલ...યાદ કર્યું એનું મેં. યાદ કરી એની આંખો. ત્રણ જ દિન પૂર્વે આ સામેની જ પથારીમાં એ આંખો શું શું બોલતી હતી તે યાદ કર્યું, એને સુશીલા અધીર બની.

“એને હજુ સમાલજો હો કે”—લીના સુશીલાની નિદ્રાર દ્વારા

સમજ્યા વગર જ બોલી. “દાક્તરો તો જુડ્હા છે, તેમને રોગની ખર જ નથી પડતી. ડંફસુ છોકરાએ છે !”

“મારે ત્યાં એ નથી આવેલ.” શુષ્ટ અવાજે સુશીલાએ કહ્યું.

“નહિ ?” લીના ચક્કિત બની. “તમારા સિવાય તો આંહી આઠલા હિવસોમાં બોજું ક્રાઇ મળવા જ નથી આણ્યું ને !”

“એના પિતાએ કાંઈ ન કહ્યું, કે કયાં જઈએ છીએ ?”

“ના એણે કહેલું કે મેમસાઅ, હું એકવાર પાછો આંહી જરૂર આવી જઈશ.”

“શા માટે ?”

‘વાત એવી બની કે રીવાજ મુજબ એને એશીસમાં કોઈએ કહ્યું કે કાંઈક દ્વારાનાની ધર્માદા પેરીમાં નાખવું હોય તો નાખજે. એણે મને છાનુંમાનું કહ્યું કે મેમસાઅ, મારી પાસે અત્યારે કાંઈ નથી, પણ હું પાછો આવીને જરૂર નાખી જઈશ. એમ કરી, શરમના માર્યાં છાનામાના ચાલ્યા ગયા લાગે છે. શરમ શાની ? આંહી તો લક્ષાધિપતિએ પણ આ ધર્માદા કલાસમાં આવીને પડે છે, એને એક પાવલી આ મેતરાણુંએને પણ આપ્યા વગર ચાલ્યા જાય છે, ને આ તો બાપડા, મેતરાણુંએને વોર્ડ-એચ આવીને ઉલા રહ્યા ત્યારે સુનમુન જિંદું ઘાલીને પોતાનો સામાન બાંધતાં બાંધતાં અપરાધી ચહેરો રાખી ચાલ્યા. પુઅર એલડ ફાખર ! મને કહે કે મેમ સાઅ, આ લોડાને કહ્યુંક આપવા હું આવીશ હો. પણ મેં તો આ મેતરાણુંએની ને વોર્ડ-એચની દુડ કાઢી નાખી. એને એ તો મેં જ લાખીને એમને ચાર ચાર આના આપી દીધા.’’

સુશીલાનાં ભાલુ થોડે દૂર ભાલાં ભાલાં શાંત ભાવે આ નર્સના શાખ-સપાટા સાંલળી રહ્યાં હતાં. એને તો એ સાંલળતાં સાંલળતાં

એવું લાગતું હતું કે જાણે ડાઈ નટવા જાંચા નટ-દોર ઉપર ઇમજુબ
પગલે નાચી રહી છે. એણે ધીરે ધીરે પોતાના ગજવામાંથી પાંચ
શપિયા કાઢયા અને કહ્યું,

‘સુશીલા, આ લે તો.’

‘એ ડ્રાન હૈ ?’ લીનાએ પૂછ્યું.

‘મારાં મા છે.’

“Oh ! to have such a beautiful mother !
what a golden luck ! (આપી ઇપાળી મા હેઠી એ તો
કેવું સૌભાગ્ય !) એમ ખોલતી લીના એતી પાસે ગઠ.

‘એમને આપ એન, કે મેતરાણી વગેરેને તેમજ ધર્માદામાં સુખ-
લાલની વતી આપી ઘે.’ ભાભુએ કહ્યું.

“નેધ, નેધ.” સમજેલી લીના પોકારી જડી : ‘તુમ કાયડા ! મૈને
દિયા હૈ.’

“નહિ, ઘે ને લ્યો જ.” સુશીલાએ લીનાનો હાથ જાહ્યો, “લેના
જ પડેગા. અમારા ભી ઉસમે-ઉસડા-ઉસ—” સુશીલા ગોટવાઈ ગઠ.
એને શું કહેવું હતું ? કાંઈક એવું કહેવું હતું શું, કે જે કહેવા જતાં જીબ
કદી જ સીધી ચાલી નથી ! શું કહેવું હતું ? ‘ઉસમે’ એનુલે કે સુખ-
લાલમાં એને શો રસ હતો ? સુખલાલના આરામમાં એને કયે આનંદ
હતો ? ગરખો પ્રત્યેના એ ભાવમાં શું સુખલાલ પ્રત્યેના ભાવનું
અવિષ્કરણું હતું ?

“નેધ, નેધ, No, બિલકુલ No.”

એમ કરતી લીનાએ કહ્યું : “અમારા ભી ઉસ પર શીલીંગ થા-
શીલીંગ-પીલીંગ-તુમ ઉસડા કયા કહેતે હો હે ? શી...લીંગ !”

‘શીલીગ’ શબ્દનો અર્થ લીના ન કરી શકી. ત્યાં તો અંદરથી અવાજ પડ્યો “લીના, જલહી આવ, તારા નવા ‘સ્માર્ટ્’ પખારે છે, જલહી ચાર્જ લઈ લે.”

ઇપિયા પાંચ એના હાથમાં મુક્કાતા હતા તે ન પકડતાં લીના અંદર દોડી, જયોર્જ છાપનાં પાંચ ચાંદી-ચગદાં ઠણુણુણુ કરતાં નીચે પડી દડવા લાગ્યાં, એને વીણુવા નમેલી સુશીલાની આસપાસ દરવાન, ઓર્ડમોય, મેતરાણુંએ વગરે દોડયાં આવ્યાં, એ દેરેકને સુશીલા આપવા લાગી. એને બીજુ બાજુ ‘સ્માર્ટ્’ શબ્દના અવણુથી ઘડીલર એક સુખદ ફાળ ખાતી સુશીલાએ અંદર જોયું, એક ચીતરી ચેતે તેવા વૃક્ષાદર એને દુર્ગંધ મારતા દર્શાને લીના બાથમાં લઈ સુવાડતી હતી તે દેખોને સુશીલા લાગી એને કહ્યું, ‘બાલુ, ચાલો, ચાંદી તો કોઈને ખખર નથી.’

“ એક મિનિટ સખ્યર !” બહાર આવેલી લીનાનો સ્વર આવ્યો: “ મને માંડ કરને, મેં તમને તે દિવસ એની સાથે બોલવા જ નહેતું દીધું: મને એના પર કંઈક રીલીગ...રીલીગ...” કરતી એ પાછી પેસી ગઈ. એની પીઠ પર પણ જાણે કોઈ પ્રયંડ આવેગ છલકતો હતો.

“ ક્યાં ગયા હરો ? દેશમાં તો નહિ ચાલ્યા હોય ? બચ્ચાડા જીવ એમજ કાં ઉપરી ગયા ! નરસ બચ્ચાડી જીવ દ્યાળું લાગી. એટલી બધી તે શી ઉલટથી વાતો કરતીંતી ? દેલડી દાણા ચણે એમ તો એ વેણુ બોલતીંતી. વિચાર કરવાય થાલવું નોંતું પડતું. તને એ ખંબે ને માથે અડતીંતી ત્યારે તો મને કાંધનું કાંધ થઈ જતુંતું.”

ચાલતી મોટરે લાભુના આવા બોલ ઝીલતી સુશીલાના મનમાં, માળામાં માદ્ર પંખી પેસી જાય તેમ મૌન પેસી ગયું હતું. માળામાં લપાએલી માદાને કાને નમતી સંદ્યાની તરુ-ડાળે બેસીને ગાતા નર પક્ષીની કવિતા ને રીતે સરતી હોય તેવી જ રીતે સુશીલાના અંતર પર સુખલાલની યાદ સરતી હતી.

પ્રકુરણ ખારમું

ખુશાલસાઈની એપરી

હુનુમાન ગલ્દીના એક અંધાર ખૂબુંયા મોદલવાની ચારેક સીડીનાં પગથિયાં તે વખતે હજુ પૂરાં જાયેંનાં નહોતાં. એ પગથિયાં પર સુખ-લાલને બાબે કાઢિયાવાડી વણિક જુવાનોની જોડાની આંકડા ભિડેલ હાથ પર એસારીને ઉચ્છૃદી ગઈ હતી. ચોથા માળ પર હતી તો એ જુવાનોની અકુદુક જુદી ઓરડીએ, પણ તાંડતોઅ એક ઓરડીમાં એક જુવાને પોતાના કુદુંઘને ફેરવી લઈ બીજી જુવાનની જોડે રહેવાનું રાખી દીધું. સુખલાલને માટે એક ઓરડી અલાયદી બની જતાં વારન લાગી. સામાન ફેરવતા ફેરવતા એ એ ત્રણું જુવાનો સુખલાલના ખાપા પર તરફીટ પાડી રહ્યા હતા—

‘તમે તે ખુબા, આદમી કે ચીલડું ! છોકરો આંદી આવેલ છે એ ખઅર તો ન આપ્યા, પણ આંદી બોડાગાડી લાવીને જીબી રાખો છો ત્યાં સુંદી કાંઈ ખઅર જ પડવા દેતા નથી ! તમે તો માણુસ કે ચીલડું !’

“આ તે મુંખઈ છે કે મસાણ ? હેં કાકા ? સગાંવહાલાં શું બધાં ભરી જ્યાતાં એમ માન્યું ?” બીજાએ ટ્રૂંક ઉપાડતે ઉપાડતે શાસભેર ટાણ્ણું માર્યો.

“હવે મામાની ટાલ કાં પાડો ? એલા પંખો લાવ, સુખાને પવન નાખ.” એક ત્રીજાએ પાસે એસીને કહ્યું:

ઉપરાઉપરી એ ગાદ્યાં બિધાવીને કરેલી પથરીમાં સુખલાલને સુવાર્યો હતો. એ કહે કે “મને કાંધ નથી. મારે બેસવું છે.”

“ના,” એના પિતાને ઝુવા કહેનારે કહ્યું : ‘નહિ બેસવા દેવાય. ડાક્ટરની રણ લઈ આવ્ય.’ કહેનારનું નામ ખુશાલ.

‘હા બેટા,’ બાપે કહ્યું; ‘નરસે ના પાડી છે?’

‘આંહી પણ નર્સ-નર્સ-નર્સ’ સુખલાલે રિમિત કરતે કરતે કહ્યું. ‘ત્યાં તો કડ્પ રાખતી, પણ આંહી યે સુખે રહેવા નથી હેતી. બાપાને પાર વિનાની ભલામણો કરી દીધી છે, ડાણ જણે ક્યારે મારો છુટકારો થારો.’

“પણ તારે હવે છુટકારો કરાવીને જવું છે ક્યાં ? તારા સાસરાને ત્યાં ને ?” એમ ઘોલીને મામાના દીકરા ખુશાલે બીજા જુવાનો અત્યે મિચકારો કર્યો.

સુખલાલના મેં પર એ મસ્કરીની લાત ભડકામણી ઉડી.

સાંજ પડતી ગઈ તેમ તેમ તો માળાના જુવાન નિવાસીઓ તેમજ શહેરમાં જુદે જુદે ટેકાણે વસતા થોરવાડ ગામની આસપાસના સગાઓ ધ્યોધય દાદર ચડતા આવ્યા. તેમના હાથમાં જડા જડા હાથવાળી દરણુંણાપની જત્રીઓ હતી, જત્રીઓને પુંછડે દેવરાવેલાં નવાં થીગડાં પોરની સાલના મૂળ પરમેય સાથે જૂદી લાત્યો પાડતાં હતાં. દાદરનાં પગથીયાં છક છેલ્લી સીડીંથો ખબર હેતાં હતાં કે આ બધા બૃદ્ધ જોડા મુંબુકની બનાવટના નથી. પણ અમરેલી-નેત્પુર, જુનાગઢ, રાજકોટ વગેરે સ્થળોનાં ખમીરધારીઓ છે.

તેઓ આવતા ગયા, સાંકદી એવી ચાલીમાં ગોડવને હારખે પગરખાં ઉતારતા ગયા, છત્રીએ તેઓએ ધોતીથાં સુકવવાને વાંસડે ટાંગી તેમાંથા મુંબધના ગાંડા વરસાદનાં પાણુની નળ જેવી ધારો થતી હતી. અને ઓરડી તો ‘કાં હાહ’ ‘કાં અદા,’ ‘ઓદો બાપા’ વગેરે શાખેથી ફાટ ફાટ થઈ રહી. એક પણી એક તમામ આતી આવીને સુખલાલના પિતાને ભેડી ભેડી, અથવા ઐણે લાથ નાખી ભર્યા. અને સુખલાલ તરફ જોઈ ભૂમાયૂમ કરી જિહ્યા, ‘કાં ભાઈ, શાંખાર સસરાના નરીઅદાર જમાધરાજ, કા’, કટલી કટલી વાર તને પેઢી માથે ટેવફિન કર્યો; કટલી વાર ચાહીને મળવા તારા સસરાની પેઢી માંથે નીકળ્યા, પણ તારો તો નરીઅદારનો પતો જ નહિ ! શું સાસુની પાસેથા છાનાં છાનાં બેન્કનાં નાણુંની ચોપડીયું સંભાળવામાં પડી ગ્યો’ તો ? કે.....”

“ક પણી શું સસરાની સીંગાપુરતી પેઢી માથે મેનેજર બનીને ઉપડવા સામાન પેક કરતો તો ?” બીજાએ કહ્યું:

સુખલાલ એ સૌ મેંણાં મારનારાઓને જવાબ આપવાની સ્થિતિમાં હતો, ઉલ્લો થવા પ્રયત્ન કરતો હતો, ત્યાં તો આપા બોલી જિહ્યા—

“બેટા, નરસે ના કહી છે, પણ તો જેવી તારી ભરજી.”

ઓરડીના માલિક જુવાન મુશાલભાઈએ આ શાખદરી વરસાવનારા સંખ્યાઓને બહાર છાનામાના બોલાવાને કહી દીધું. “એના સાસરાવાળા વાતનો ધસારોય કરતા નહિ. અને સા ભેગા મળો બીજુ ગમ્ભત કરાવો, હુચકા કહી હસાવો, ગંજુપે રમાડો.”

“કાં ?”

“પણી કહીશ.”

એટલી ટકેર સાથે જ વાતાવરણું બદલી ગયું. ગંજુપા નીકળી પડ્યા. હતુમાન ગલ્લીના એ મહોલાને ચોથે દાદરે મળેલા પંદર વીસ જુવાનો

ને આધેઓ પૈકીના ધણાખરા જ્યારે સુંભંધ આવવા માટે દેશમાંથી નીકળેલા હતા ત્યારે રેલભાડાના પેસા ઉંઘીના લેવા પડેલા. તેઓએ સુંભંધ ઉપર ભીડ માંડી કેમકે ભાણુતર તેમનાં અટકી પડેલાં. ભાણુતર અટક્યાં તેનું કારણ બુદ્ધિનો અભાવ નહિ, પણ માસિક આડ આના શિપણો શીનો અભાવ હતો. કોઈની મા વિધવા ખતી વરસ વરસના ગ્રૂપામાં પૂરાધ હતી. કોઈના બાપને જુવાન દીકરી ઓચિંતી રંડાં નિયાસાયુ થઈ ગયું હતું. કોઈનાં ભાવતરને બેઝને થોડે થોડે આંતરે કાં મરકી, કાં કાલેરા ને કાં મેનેનજાઈસના સપાઠા, સમજી નેમ ચાંચને અપાટે ચકલીના પોટાને ઉપાડે તેમ આકાશે ઉપાડી ગયા હતા.

કોઈ પરણી ચૂક્યો હતો, કોઈ પાંચેક વર્ણની નોકરીમાંથી દીપું દીપું બચાવી પરણુવાની વારાધાટ ચલાવી રહ્યો હતો, કોઈ દંજુ પરણુવા બાબતની મશકૂરીનું જ પાત્ર બનીને મીકાશ માણી રહ્યો હતો. કોઈ પરણુલ્લી રૂની તેડાવવા માટે માણે માણે ઓરહી શોધતો આથડતો આથડતો નાકે દમ આવી ગયાનું કહેતો હતો.

આવેલાઓમાંના એક દાક્તર હતા, ને એમના આગમન વર્પતે બધાએ એક સામદા તાજાનુભીનો ‘ઓહેલો આપ !’ એવો ઉદ્ગાર કાઢ્યો હતો. એ દાક્તર જુવાન બેડો ત્યાં સુંધી હાસ્યવિનોદ અટકી રહ્યાં હતાં. કંઈ એ ઓરહીના માલેક ખુશાલચંદ્ર સુખલાલના પિતાને ફોડ પાડ્યો કે ‘કાં પુના, લાધને ઓળખ્યા, દાક્તર સાહેઅને ?’

“કોણુ ?”

“અંબદી ગામવાળા નેણુંશી દોશીના ચિરંછુની ગુલાખચંદ્ર ?”

“હા, ઓહો ! ભાઈ ગુલાખ ? ઓળખાણો જ નહિ. દાક્તર ક્યારે થઈ ગયા લાઈ ! હજુ હમણુંં લગી તો કટલેરીની દુકાને હતા ને ?”

“રૂપેશ્વાલીસ્ટ છે.”

“શેના ?”

“બાધ્યુંના.”

“બાધ્યુંના ? એમ ?”

“એટલે કે સુવાવડ કેમ વધારવી, કેમ ધટાડવી, દીકરો કેમ મેળવી શકાય ને દીકરી કેમ જણું શકાય, તેના મોટા જાણકાર છે. હે જર્મની અમેરિકાથી કાગળીયાં મગાવે છે. ખાનગી સલાહો બહુ આપે છે. રોતે ડાક્ટર છે.”

“પરીક્ષા આપી હશે.”

“ના, જર્મનીથી રીથી કાગળમાં આવી છે.”

“હીક લાઈ ! સારી વાત. સુખી થાવ.” સુખલાલના પિતાએ ભોળા ભાવે સાંલળા લીધું. એને જાણ નહોંતી કે એકઢા થયેલા વાશે જણા ચુપચાપ થઈ જઈને આંખો આડી કાં ચોપડી, કાં છાપું, કાં પંખો, ને કાં પોતાની ટોપી રાખીને બટેલ છે. સુશાલભાઈ હવે આગળ કાંઈક વધુ ઓળખાણ આપવાનો જ છે એ વાટ જોઈ સૌ તલપી રહ્યા હતા. ડાક્ટર તરીક ઓળખાવેલા યુવાન સગાએ ભઠવા જિતાવળ બતાવી એટલે એ સુશાલયંદે કહ્યું: “સુખાતું શરીર તો તપાસતા જવ.” ને પછી સુખલાલના પિતા તરફ ઝરીને કહ્યું,

“કુલા, કોઈ સારું ડેકાલ્યું છે ધ્યાનમાં ?”

“શેનું ?”

“કોઈ રાજકોટ જેતપુર હે જામનગરની કન્યા. છ સાત ચોપડી અંગેજ લણેલી હોવી જોઈએ. ઇપાળી ગેરી મધમ જ્યેનીજેવે. સાડીને

પીન ભરવતી હોવી જોઈએ. પોલકાંની ખાંય ખંભાથી હેઠી હોય તે નહિ ચાલે. મહેમાનોની જોડે ઐસીને આજે કર્યું સીનેમા પીક્ચર સારું છે તે કહી શકે એવી.”

“ એ અવાજમાં વિનોદનો રણકાર હતો અને કર્વતનો કર્વાટ હતો. દાક્તર જુવાન ‘હવે ભાઈ બસ !’ કહેતા કહેતા પોતાની તમામ છટા સાથે સુખલાલની આપો કરતાં કાળાં કુંડળાં, જીલ, નખની આંખ્યપ વગેરે ખુરસી પર બેઠા બેઠા જોતા હતા. કેમકે તેણે પાઠ્યુન પહેલું” હતું.

“કાના માટે કંન્યાનું પૂછો છો ભાઈ ?” પરોણાએ પૂછ્યું.

“અમારે આ દાક્તર માટે.”

“એમ કેમ ? એતું લગન તો આપણા દલીયંને ધેર થયું છે ને !”

“થયું છે પણ.....”

“હવે ભાઈ રેવા હોને.” દાક્તર જુવાન આટલું કહેવા કરતાં વધુ ગુસ્સે ન કરી શકે એવું આ એટેરીના માલિક ખુશાલનું વ્યક્તિત્વ હતું.

વીશે જણુને વાતાવરણ ફાટકાટ થતું લાગ્યું. કુવાના પ્રશ્નનો ભનીનાએ જવાબ દીધો.

“ એ બાઈ તો ભણેલાં નથી તેમ રૂપાળાં કે ડાઢાં નથી, એવી આ અમારા દાક્તરને હમણું એચિંતી હસ વરસે ખાર પડી એટલે એને આ નવો વિચાર કરવો પડ્યો છે. એટેરીની દુકાને હતા ત્યાં સુધી તો કશી ખાભી ન દેખાઈ. હોય ! આપણી ખુલ્લી નેમ નેમ આગળ વધે, ટાંડીઓ દરડતાં દરડતાં ધરતી મોટર નેમ આપણે વસાવી શક્યો, તેમ તેમ જ ખાભીઓ સૂઝે ને ! જાગ્યા ત્યાંથી સગાર. કેમ નહિ કુચા ? ”

આ દાક્તર જીવાને દસ વર્ષના પગળેતર પણી પત્નીને અભણું અથુદ્ધ કહી પિયર વળાવી હતી.

સુખલાલના પિતા ચૂપ રહ્યા હોંદું વાલીને દસવું દ્વારાવવાનું સામદું જેર કરતા હતા. દાક્તર જીવાન, પોતાની આ માર્મિક પટકી પાડનાર પોતાના થોડા દૂરના વહીલ સંબંધી તરફ કાંઈક તોછી, કાંઈક દ્વારામણું ને કાંઈક દસ્તી દછિએ જોઈ રહ્યો. સામે શબ્દોચ્ચાર કરવાની એની હિંમત નહોણી. કુમકે દિવસભર વાસણેનો સુંડલો મજૂર-માથે મૂકાવીને મોહલ્યે મોહલ્યે ફેરી કરનાર આ ખુશાલભાઈ સાંજ પડ્યા પણી પોતાના પ્રહેથના તમામ કાણિઆવાડી ભાઈઓની સંભાળે જનારો હતો. કલક્તા, મદસાસ વગેરે બાજુ જનારા દેશી ભાઈઓનો એ મુંઅઈ ખાતેનો વિસામે હતો. સામાન પેક કરાવીને નીચે ઉતારવાથી લઈ રસેશને લગેજ કરાવવા સુધીનો એ સર્વ મહેમાનોનો માર્ગદર્શક હતો. ટ્રેનોની ચિકાર ગીરહી વચ્ચે એ હાથ પહોળા કરી, મારી તેમ જ માર ખાઈ, લોડીનોંઠાણ થવું પડે તો પણ થઈ, રનેલીઓ સંબંધીઓને સૂવા નેટલી જગ્યા મેળની દેનાર એ ‘ગુંડાઓનો બાપ’ તરીકે પ્રખ્યાત હતો. એની ડેળવણું, એના સંસ્કાર, એની તોછડાઈ ને એની રખાવટ એનાં ન્યારાં જ હતાં.

દાક્તર જીવાન જવા જિલ્લા થયા.

“જવાય છે જવાય છે દવે મારા ભાઈ !” કહીને એણે દાક્તરને પોતાની બાથમાં લઈ પાછો એમાર્યો. અને તૂર્ટ જ ચલાના ઘ્યાલા, બાજલી ને ભજ્યાંની થાળોઓ બાજુની એરડીમાંથી ત્યાં હાજર થઈ. દાક્તરને એણે સારામાં સારો કૃપ લઈને પિસ્સેં. તે પણી એકાદ કલાક ગુજર્યો, પણ દાક્તરના ગૃહસંસારની કહણાઈ પર ન એણે પોતે શાંદ ઉચ્ચાર્યો કે ન વીશમાંથી એકએ કાઈએ અદ્દય ઉથાપી.

રતે સૌ વિખરાયા તારે પ્રત્યેક જીવાનને રજ આપતાં આપતાં ખુશાલે જુદા જુદા પ્રશ્નો કર્યાઃ—

“કાં ઓતાભાઈ, નોકરી ફૂવે છે ને? શેડને કાંઈ કહેવું હોય તો કહું?”

“કાં ટપુલાઈ, વહુને કેમ છે હવે? દાક્તર દેશમુખની પાસે લઈ જવાં છે? તો હું તજવીજ કરું?”

“કાં ભના, ખરચરદાર જે વહુની સુવાવડ આંહી કરાવી છે તો. મોકલી હે જટ એને પિયર. આંહીની ધર્સિતાદોમાં તારા મારા જેવાનું કામ નહિ.”

“આવને ભાઈ લધરા, માને ખરચી ખરાખર મોકલણ ને ભાઈ! તેણીને પારણી ઓશિયાળ ભોગવવા ન હેતો હો બાપા!”

“કાં મેના, તારી ઘેનનું પછી શું હ્યું? બાલાપરવાળો તારાચંદ બહુ લાયક છોકરો છે ભાઈ! પછી તો તારે એલ. એલ. બી. છે. લેલ બી જોતવા હોય તો આ પડી મુંબદી! માંડય બોરડીંગમાં આંટા મારવા. ભલે ખાટે બાપડી દ્રોમ કર્પની.”

“ઓધવળુ, ઓદ્યો ઓઠીવાળ ધીરને ડેક સમજાવે. નીકર હું એને જુગાર ખેલતો પડડાવીશ. આપણું કાઠિયાવાડીએનું નામ ચોરી, જુગારી કે લખાડી, એ તણુ વાતે જે ડાઈ બગાડો તો હું એના હોશ આયા કરી નાખીશ. કહી દઈ છું ભાઈ, બીજું તમે પાલવે તે કરો.”

એક પછી એક સૌને વિદ્યાય દીધી. પોતે સુખલાલને પંખે નાખવા એઠો. સુખલાલ જંયો, પછી એણે કહ્યું “હાલો કુવા, દરિયે અર્ટા દુધ આવીએ. આંહી એ જણ્ણાને બેસાડું છું. કિડર નથી.”

બહાર લઈ જઈ મરીન લાઈનના દરિયા-કાંડે સૌ પહેલું તો ચોપીવાળો ઓલાવી કુવાને શરીરે ચંપી કરાવી દીધી, પોતાની સગી પત્ની પણે પણું કદી શરીર ન દ્યાવનાર આ આમ્ય આદમી શરમાં તો ખૂઅ શરમાયો. પણ ખુશાલે કહ્યું: “કુવા, ચોપાઈની વેળુમાં હાલો ટેખાડું. મુંબદી ડોઈની સગી નથી થાતી. આંહીની હવા તો માણુસને ચૂંદેલની નેમ માલીપાથા શાંપે છે, તૂટતા સાંધાવાળો આદમી ચાર પૈસે પાછો ટદાર થઈને કામે લાગે છે. નીકર મરે ભૂખે. કુવા, હાઉકર તો આંહી હાલતાં ને ચાલતાં થઈ આવે. ઓલ્યા બચારા વનેચંદ અદા, આંહી હતા તે ઓરડી વસીને પોતે પોતાના જ પગ કરીતા. આ મુંબદી તો મસાણુના મામલા છે કુવા!”

પઢી કુવાને બેંક બેની દિવાલ પર એસારીને વાત સાંકળની શર કરી.

“સુખલાલને એને સાસરે ઠીક ન પડતું હોય તો મારા કામમાં બલે ને રેતો.”

“દેશમાં જ લઈ જવો છે. પણ એણે જુદ લીધી છે, કે જીવિથ તો આંહી, ને મરીશ તો ય આંહી. આંહીનું એને પાણી લાગે છે.”

“પાણી લાગે છે ! હે-હે-હેં.” ખુશાલચંદ હસી પડ્યો. “પાણી નથી લાગતું કુવા, ચિંતાની ચૂંદેલ લાગે છે. અને કુવા, સાસરામાં માણુસ પોતાની મુંઝવણે કહી ન શકે. બલે ને પઢી સાસરિયાં ગમે તેટલી સાચવણ રાખતાં હોય.” ઠાવકા સ્વરે ખુશાલે કહ્યું:

“સાચવણ તો રાખે જ છે. ખાનદાન ઓરડું છે. પણ લાઈ ખુશાલ, માળું મને ડોણું જાણે કેમ આ બધું મેળ બહાર જતું લાગે છે.”

“શેનો મેળ ?”

“આપણો ને વેવાઈનો, એનો ચર્ચા હિં, આપણો નમતો હિં : એનું છોકરં કયાં ! કયાં આપણું છોકરં ! હેં ખુશાલ, આ ક્રમેળનો મોહ રાખવો હીક છે ? તારં શું ધ્યાન પડે છે ? ”

“વેવાઈનું શું ધ્યાન પડે છે ? ”

“એ તો ખાનદાન ભાણુસ છે...”

“જુવો પુરા, ધ તમારો ‘ખાનદાન ભાણુસ’ વાળો બોલ છે ને, એથી ભારી કાનમાં કોડા ખરે છે. તમે એને હવે ટાંકવા રેવા ધો. મેં રજેરજ વાત જાણી લીધી છે. સુખલાલને શેનો રેણગ છે તે ય હું જાણું છું. તમને મીણ લણુવાવા એ તમારો મોટો વેવાઈ કયા કયા દાકૃતરને શરણે હોડી રીધો છે એ પણ હું જાણું છું. સુખાની આખી જ દુર્દીશા હું જાણું છું. એલો, હવે કાંઈ કહેતું છે ? ”

સુખલાલનો પિતા શાંત રહ્યો. ખુશાલચે કહ્યું : “જુવો, દુનિયામાં કંન્યાનો કાંઈ દુકાળ નથી. દીકરી જણુવાનો કંઈ એકલી એની બાધ-હીને જ ધખરે ધનારો નથી દીધો. ધ સંતોકઠી જેવી જ સારી છોક-રીયું આપણું ગામડાંમાં પાડે છે. ને સંતોકઠી તો હજ ગાઈ કાલ સુધી થોરવાના ઉકરડા માથે જ રખડતીતી ને ? એનું કંઈ નથી. બાકી ધાક્ખમક્ખીની બીકે કંન્યા મેલી દેવી, એ આપણા મિનજમાં તો નથી ઉત્તરનું પુરા ! ”

“શું કરીએ લાઈ ? ”

“શું કરીએ ? અરે પુરા, કહું છું કે એની સાત પેટીના ધુંવાડા કાઢી નાખીએ. એ દીકરો શું સગપણ તોડશો ? ને તર્કી કરીને તોડશો ? માણુસ જેવા માણુસને કાયમને માટે દુનિયાનો નપાવટ કરાવીને તોડશો ? તો તો એની ઓપરી ન તોડી નાખીએ પુરા ! ”

“આપણું શું ગળું ? ”

“જેવો છે ચમતકાર, હે પુત્રા ? ”

“ ના રે બાપા ! આપણે ગરીબ માણુસ : લુંડા લાગીએ ને
પાછા દુઃખી થઈ જઈએ. વળી એ બાપડી પશુડીને બળજબરાધીએ
દેર લાવીને પછી એના હૈયાના નિસાપા લેવા, એના મનને મેળ
ન મળે.....”

“હા, એ વાત મુદ્દાની કરી. એ જુના જમાનાનો તો હુંય નથી,
ચોટલે જાલીને દસરડી લાવવામાં કુળલાજ કહેવાય એ તો મને ય
કશુદ્ધ નથી. માટે પહેલું તો આ કે કન્યાની-સંતોકીની શી મરણ
છે તે જાણું ? સંતોક અદ્ભુતને સુશીલા નામ પહેલું તેની ખુશાલને
અધર જતાં એ જાણીયુંની જૂનું નામ વાપરતો હતો.

“એમાં જાણુના જેવું શું હોય બાપા ! સાંભળ્યું છે કે બાળકી
સારી છે, પણ આપણું ઘોરડામાં આવીને રહેવાનું તો એને તો થોડું
જ મન થાય ? ”

“તો તો મેલીએં તહે. પણ વેવાધ મારીપત્ર લખી આપે તો
જ મેલીએં. વેવાધ જે દ્વારે તો તો લાંગીએ માણું.”

પ્રકરણ તેરમું

કામે લાગી જ

મોડી રાત્રું ખુશાલભાઈ અને સુખલાલના પિતાં. પાછા ક્રીં. માળાના બારણા. સુધી દેકારા બોલાવતી આવેલી ખુશાલની જીબ અને એના જાડાં જેતપુરી ખૂટ્ટ પહેલા દાદર પરથી જ ચુપ બન્યાં. ધસ-ધસાટ સૂનારો એ પોતે ખીજાયોની નીંદ પ્રત્યે પણ ધણો જતનવાન હતો. દાદર પણી દાદર વટતા ગયા, નસ્કારાંની નવનવી બંસીઓ સંભળતી ગઈ, અને ફેટીએક ઓરહીઓમાં મુંબધની બાક જેમનાં બિધાનાનો શેક કરી રહી હતી તેઓનો પાસાં ફેરવવાનો અને કાગળનાં પુઢાં વડે વીંઝો ખાવાનો પણ સંચાર સંભળતો હતો. કાપડ માર્કીટની પીડમાં હારણંધ ઉલેલાં પેશાયખાનાં આ બફ્ફીએલી હવા ઉપર પોતાની બદણોનો ઘોજ લાગી રહ્યાં હતાં. વાયુની પીડ જાણે કે એ દુર્ગધની ગાંસડીઓ હેઠળ ભાંગી પડી હતી.

ચોથા માળ પરની હવા એ પેશાયખાનાંના પંનમથી જાણે મુશ્કેલીથી છટકીને છુપાનું રહી હતી. ધરતી પરની એ બદણોના કુંઝાડાએ ખુશાલની ઓરહીને પણ છેક જ કારી નહોતી છોડી દીધી. છતાં

નસ્કારાંના અવાજ બાતમી હતા હતા કે સુખલાલ ગહેરી નીદ્રમાં લપેટાઈ ગયો છે. એ નસ્કારાંના નાદમાંથી ઝુશાલે સુખલાલનાં ફેરણાંની સંપૂર્ણ તંડુરસ્તી ઉઠુલી કલું કે ‘કુવા, આને હવે નખમાંથી રોગ નથી.’

સવારે જગેલા સુખલાલે પણું પહેલી વધાઈ એ દીધી કે થોરવાડથી આવ્યે છ મહિના થયા, એમાં આવી નીદ્ર પહેલી જ વાર ભળ્ણી.

“થઈ જ ત્યારે તૈયાર સુખા !” ઝુશાલે કહ્યું.

“શેના માટે ?”

“આપણી સાથે પિતળ-એલ્યુમીનીઅમના ઢામડાંની ફેરી કરવા માટે. તારે પોસાય તો રોજના રોકડા રા. એ ઉપાડી લે, ને હિંમત હોય તો વેચાણું કરી લાવ તે માથે કરીશન લઈ લે. તારે સાંજે ઘેર આવ્યા પણી ડાઇના બાપની સાડીયાર નહિ. ઉપર પાછી લટકામાં આંહીની જ ઉંધ તારે રોજ લેવી. તારી ભાબી ગાંધ છે સુવાવડ કરવા, બાર મહિના સુધી પાછી તેડાવે ધ બેદા ! ભાદરનાં પાણી પી કરીને, ને હિ ભાદરની પાંચ હેલ્ય એંચવાના વાવડ આપશે તે હિ પાછી સુંબદ્ધમાં લાવવી છે.”

“હું તૈયાર છું.” રોજના રા. એતું વેતન સાંભળી સુખલાલના કુલેજની રહી સહી નથળાઈ પણ જતી રહી.

“રોજની ત્રણું ચાર ગાડિની ટાંડીઅતોડ થાશે, પણ ડરીશ નહિ તો એક જ મહિનામાં ધરતી તારા પગ હેઠળ ખમા ખમા કરવા માંડશે હો સુખા !”

સુખલાલના પિતા ખાર રવેશમાં દાતણું કરતા હતા. તેમને આ મશ્કરી ચાલતી લાગતી હતી. એ મોં ધોવાના નળ ઉપર ગયા એટલે

સુખલાલે ખુશાલભાઈનો હાથ જાહ્યો. પૂછ્યું: “સાચું જ કહેણો
ને ભાઈ ?”

“તારી મશકરી હું ન કરું ખુશાલ.”

“તો મારા બાપાને કહેલે હો, મને ડાઈ બહાને પાછા દેશમાં
ન લઈ જાય.” બોલતો બોલતો સુખલાલ જાણે કે પિતાના આગ્રહથી
ને મરતી માતાની કલ્પનાભૂતિની કાકલદીથી, નાની બહેનના નાના
નાના કુંણા હાથથી ને બીજુ અનેક રીતે ઘર તરફ ઘસડાઈ
જવાની બહીડી ખુશાલના હાથને બાજી પડ્યો. એ બડો થયો. એણે
કહ્યું, “ખુશાલભાઈ, મને નખમાં ય રોગ નથી. મારે હવે સુધ
નથી રહેલું. મને ડાઈ રીતે તમારી સાથે લઈ જાવ.”

એ જિનેકી સ્થિતિમાં હતો ત્યાં પિતા મેંડાં ધોઈને આવ્યા. એણે
ક્ષાળ ખાઈને કહ્યું: “પણ તું બિક્યો કાં ભાઈ ? આવી મૂર્ખાઈ કાં કર ?”

“પણ મને કાંઈ નથી.”

“તું ડાઢો ? કે તારી નરસ ડાઢી ? તું સમજ કે એ સમજે ?
એણે શું તારે માથે દાઝને અદાવત રાખીને કહ્યું હરી મને, કે
તુંને બિડવા જ ન હેવો ?”

“તો હાલો એને મોટે થાવા. હવે એના હાથમાંથી તો મારે
ખુટકો કરવો.”

સુખલાલના કંદમાં કંઈ જતનો કચવાટ હતો ? લીના પર દાઝ
હતી ? કે લીનાને દરી એકવાર ભળવાની છુપી જાંખના હતી ?

ખુશાલે કહ્યું, “આ નરસ તે ડાણુ છે નવી નવાઈની ? દાક્તરો
કરતાં ય વધુ ડાઢીલી ડાણુ નીકળી છે આ ! હાલો હું આવું એની
પાસે. મને સમજ લેવા ધો, આવી લડક વળગાડવામાં એને શો
સનારથ છે.”

બાપાએ કહ્યું; “હાલો, મારે ય ત્યાં આંટો જવું છે.” એને એતું વચન પાળવું હતું.

ત્રણે જણા ગાડી કરીને હોસ્પિટલ પર ગયા. લીના ત્યાં નહોંતી. મેતરાજીઓ અને વોર્ડ-એચ મળ્યા, ખખર મળ્યા કે લીનાઓએ તાવ ચડ્યો છે, એ નોકરી પર હાજર નથી થએ શક્યાં. દરવાને સુખલાલને આગલા દિવસના સમાચાર આપ્યા: કોઈ એ બાધાએ મોટર લખને તમારી ખખર કાઢવા આવી હતી: તમારો પત્તો માગતી હતી: એક બાધ જુવાનને શામળી હતી: જે અગાઉ એકવાર આવેલી: ને બીજુ બાધ મોરી ઉમરની હતી; જોર વર્ષું હતો: આંહી સૌને જરૂરદસ્તીથી રા. પાંચની બક્ષીસ વહેંચી ગઈ. લીનાઓએ ઇપિયા હાથમાં પણ ન આલ્યા. વગેરે વગેરે.”

સુખલાલે અને પિતાએ પરસ્પર નજરો નોંધ્યો. પિતા-પુત્રની શાંત આંખો વચ્ચે ઝુલતા દોર પર એ ક્રીંગો ઝુલણું ખાંધ રહી હતી. સામસામા પૂછવાની જરૂર નહોંતી. બન્ને સમજ ગયા કે કાણ હરી. એ સહેલી સમજણું કારણ હતું. પુત્રના બિછાના પાસે રાંત દિવસ એસીને બાપે ડેટલાક પ્રશ્નો પુછી લીધા હતા. તેના પુત્રે દીધેલા જવા-બોમાં ડામળ જંકાર હતા. સુખલાલે જે લાંઘી તૂટી વાત કરી હતી તેનાં ચોસલાં બંધ બેસતાં કરીને બાપે અનુમાન આંદ્યું હતું કે સુરીલા દ્વારાને આવી ગઈ હતી: સુરીલા વિષેની વધુ પૂછપર જ્યારે જ્યારે કરેલી ત્યારે ત્યારે બાપે પુત્રના શરમથી મુંગા રહેલા ચહેરા પર પણ સળવળતી પ્રેમ-વાણી, આશાની ને ઉમેદાની વાણી, ભીની ભીની દિલસોળની વાણી વાંચી હતી.

“ઈ વળી કોણ એ જણું મોટસ્વાળીયું ?” ખુશાલની પણ બતીશી ખડ થએ.

“ નરસ બાધને તો ત્યારે આજ નહિ જ મળાય ને ? ” પિતાએ દરવાનને પૂછ્યું. દરવાને અશક્યતા ઘતાવી.

“ ઇકર નહિ, હાલો હાઉસ સર્જન પાસે. ” કહીને ખુશાલે એઉને ઉપાડ્યા. અનેક રોગીઓને વારંવાર મૂકવા લેવા આવતો ખુશાલ અનાષ્યો નહોતો. હાઉસ સર્જને એને કહ્યું “ આ ભાઈને કશું જ રોગનું ચિહ્ન નથી રહ્યું. એને ખુટ્ઠી કામ કરાવો. ”

“ પણ નરસ.....” સુખલાલના પિતાના એ શબ્દો સામે હાઉસ સર્જને હસીને કહ્યું “ અમારી લીના ને ? એને બિચારીને એવી ટેવ જ છે. એના કહેવા પર દોરવાશો નહિ. એ તો અમને સૌને પાટ છે. ”

પિતા હારેલા ભાણુસ જેવો ખસીયાણો પડી ગયો. એણે છેલ્લું તરણું જાલ્યું : દાક્તારને પૂછ્યું “ એને હવાઇરની જરૂર તો ખરીને ? ”

“ એને જરૂર છે એક જ : મન મજામાં રહે એવા કોઈ કામે લગાડી દો. ”

પિતાનો વિશેષ પરાજ્ય થયો. ખુશાલે, દાક્તાર અને દીકરાએ, ત્રણેએ પેતાનો ગંભીર ગુનહોંદો કર્યો હોય તેવા દૂભાએલા ચહેરે એણે દ્વાખાતું છાડ્યું.

પ્રકરણ ચૈદમું

અંગલી પરતી વાતો

“તમે ધેર જવ, હું હમણાં જરા બજારે જઈને આવું છું.” એમ કહી એ છુટા પડ્યા. એ વખતે એનો હાથ એના ઉગલાના ગજવામાં હતો. ત્યાં પડેલી એક નાની એવી ચીજ એને એક જરૂરી કુમની યાદ આપતી હતી. એણે સુર્ખીલાના ધરનો રસ્તો લીધો.

દ્રામો, બસો અને ગાડીઓના માર્ગમાં આ ગામડિયો અટવાતો, વિચારયુસ્ત બનતો, મોટરનાં ધોધરાં ભૂંગળાંથી ચમકતો, દ્રામોની ઘંટી પ્રત્યે છેલ્લી પળ સુંધી બેઠ્યાન રહીને તોઆહ બનેલા કંડકંડાની રોણી રેષ-બ્રૂટિ વડે લોંકાતો, “અરે તુમ છન્સાન હું કિ ગ...” એવો ઠપકા સાંભળાને મનમાં મનમાં એ ઠપકાનો બાકી રહી જતો છેલ્લો અક્ષર ‘ધા’ પુરો કરી લેતો એ માર્ગ કાપતો હતો. પણ એને ખરેખરો ઓળખ્યો પાલનપૂરી વિકોરીઆવાળાએ : એ ચતુર લોકોએ પોતાની આગામી ચાલતા આ ગામડિયાની સૌથી આગળ પડતી એખાણી પારળીને રટાર્યો : “હું એછ ખાસડિયા !”

સાચે જ સુખલાલના પિતાના ખગમાં થોરવાડી એખાઈ લેડા જુના થયા હોઢ, પહેરાયેલા નહોતા લાગતા, પણ જુવાન પુત્રોની

પાછળ ધસડાતાં ઝુફ્ફા માતપિતાની પેઠે પરાણે પરાણે ધસડાયે જતા લાગતા હતા.

ગમે તેમ પણ દ્રામનો એક આનો બચાવ્યાનો માનસિક ગર્વ અતુભવતો પિતા વેવાઈ—ધરને દાદરે ચડ્યો. લીફ્ટ હતી, લીફ્ટવાળો પણ હતો. આવે ખાસડે લીફ્ટને બગાડવા જતાં ગામડિયાને શરમ આવી. દાદર એને અજાણ્યાને વધુ આત્મીય ભાસ્યો.

પુહેલા જ ખંડમાં રસોડા પાસે એ જણીઓ—ભાબુ ને ભત્રીણું એડી એડી લીલા વદાણું ફેલતી હતી. તેમણે મહેમાનને જોયા ને એળાખ્યા. સુર્ખીલાંએ સાડીનો છેડો આગળ કર્યો, પણ એ ઘૂમટો નહોતો. ફૂલ મેં ઢંકાય એવો એક બાળુનો પરદો કરીને એને સાડી સર્ખી ગેઠવી. સાડીની કિનારમાં આદેખેલા મોરલા એના ગાલના ગલ જોતા જોતા ઝુદી રહ્યા.

ભાબુએ ભાલાં થઈને આદર આએ : “ પધારો ! પધારો કાકા ! આમ તે કંધ હતું હશે ! બચાડા જીવ તમારા વેવાઈએ ડેટલી વાર...”

એ શખ્દોમાં નરદમ જુહાણું હતું. એ જુહાણું ધણ્યાંય સત્યો કરતાં વધુ પવિત્ર હતું. એ જુહાણું પૂર્ણ થયા પૂર્વે તો ભાબુએ ત્યાં પડેલા સોદ્ધ પરથી કપડાં ને કુંઘીઓ ઉપાડી લઈ વેવાઈને બેસાર્યા.

પેલું જુહાણું અરદેથી પડતું ભડીને ભાબુએ જટ જટ કણું, “અમારે સુર્ખીલા બચાડી જીવ ડેટલી ડાચવાયાજ કરે છે કે કેમ નહિ આવ્યા હોય એના સાસરા ! કેમ નહિ આવ્યા હોય ! કયાં ગયા હશે !”

આટલું બોલાતું હતું તે દરમ્યાન સુર્ખીલા આસ્તેથી ઉડીને બીજા ખંડમાં સૂરી ગઈ ને ત્યાં ઉલ્લિ ઉલ્લિ સાંભળી રહી.

સુખલાલના પિતાએ પાદરી ઉતારીને બોળામાં મૂકી પસીનો લૂછતે લૂછતે ગોટા વાજ્યા; “અરે બેન, બધાં સગાં આવીને વળગી જ

પડ્યાંને ! મને ધણ્ણું ય થયું કે ઝીજું કાંઈ નહિ, પણ એકવાર આંદો જાઈ આવું, ને આ તો પાછું આપી આવું ?”

એટલું કહેતે કહેતે છે છ ધર્મિતાલથી ખીસામાં ને ખીસામાં રહેલો એનો જમણો હાથ ખીસામાંથી બહાર નીકળ્યો. એમાં મેતી જડિત બજરની દાખરી હતી—જે દાખરી તે રાન્યિયે સુશીલાએ સસ્રાને ધર્મિતાલે મોકલી હતી.

“ચાય તોય જોખમ કહેવાય ને બાપા ! સાચાં મેતી જડેલાં છે. શું કરું ? ગુંજામાં ને ગુંજામાં રાખતો તો.” એમ કહેતે કહેતે એણે દાખરી પોતાના એસ વતી લૂણી કરીને નીચે ધરી દીધી.

“ અરે બચાડા જીવ ! ” ભાબુએ મરકતે મેંયે કહ્યું : “ જો તો ખરી બાધ ! ડેવાં માણુસ ! દાખરી પોંચાડ્યા જ આવ્યા, ખાડી કાંઈ સંઅંધ જ કેમ ન હોય જણો ! ”

“ ના, એમ તે કાંઈ હોય ? કહેતાં જીબ કપાય ને ! ”

“ સુખલાલને કેમ છે ? આંહી ડેટલી ચિંતા થાય ! કાલ અમે ધર્મિતાલે ગયાં તે ડેલલો પ્રાશંકા પડ્યો ! સુશીલા તો સુતમૂત બની ગઈ. આમ તે કાંઈ હોતું હશે ? માણુસ ખર ખર તો આપે ને ! ”

“ ના, એઠી માથે ટેલીઝ્ઝામ તો જોડાડ્યો તો, પણ મને કાંઈ ઓલતાં આવડે નૈ, ને સામેનો ઓલનાર મારું કાંઈ સમજે નૈ, એટલે પછી સામેથી કાઢકે સમજ્યા વગર કહ્યું કે આવા લપલપીએ ડેટલાક હાલ્યા આવો છો ? મારું હું તો વેવાણું, હસી હસીને ઢગલો થઈ ગયો. ટેલીઝ્ઝાનમાં માણુસ સામા માણુસને એળાખ્યા પાળખ્યા વગર ગાળ્યું ય દઈ શકે ! કહ્યું કે હવે નાહક ટેલીઝ્ઝામ ન બગાડ્યા કરવો. હું પંડ્યે જ જાઈ આવીશા.”

“પણ સુખલાલને કેમ છે ? ”

“તમારા પુન્ય પરતાપે પૂરો આરામ છે. હમણે જ ધર્મિતાલે જઈ આવ્યા. દાગતર તો કહે કે રોગ નામ નથી. પણ એલી એક નરસ હતીને ભાગ્યું, એણે અમને કોણું જાણે કેમ પણ છેવટ સુધી લડ-કાવ્યે જ રાખ્યા.”

સુશીલાને એક તરફથી આ વાતો તરફ કાન માંડવાના હતા. ખીજ ખાજુ અગારી પરની બંગલીમાં પણ સાંભળ્યા વગર ન રહી શકાય તેવી વાતો ચાલતી હતી. સુશીલાને ખખર નહોતી કે પોતે નહાવા એઠી હતી તે દરમ્યાન ગુપ્તયુપ મિલ્કી પગલે એક માણસ પોતાના મોટા ખાપુળની પાસે પહોંચી ગયો હતો. એનો અવાજ પરખાયો. એ હતો વિજયચંદ્રનો મિડી કંદ્સવર.

સુશીલાના કાન એ બંગલી પરના વાર્તાલાપ તરફ વધુ એકચિન્નાંથી બન્યા. મોટા આપુળ કહેતા હતા. (એના સ્વરોમાં કાકલુદી હતી) “એટલી માર ઉપર મહેરભાની કરે. ખુશીથી પાંચ વરસ વિલાયત લણો, પણ પે'લાં લભ કરીને પઢી. હું તમારો એલેએલ પાળું : સુશીલાને તમે ખતાવો તે શાળામાં મોકદું. અંગેજ ભણાવું, સંગીત શીખવું, તમે કહે! તે રીતે તૈયાર કરું. પાંચ માસ્તરો રાખું.”

જવાયમાં શણ્ણો સંભળાયા : “તો હું એક વરસ રોકાધને જાઉં તે દરમ્યાન એનો અભ્યાસ, એની તાલીમ વગેરે કેવીક ચાલે તે જોઉં. લભ તે જોયા બાદ કરું.” એ અવાજ વિજયચંદ્રનો હતો. એમાં તાલઅંધ, ધીરા, છતાં સત્તાવાહી શાદ-કદમોની ઝૂચ હતી.

“પણ હું એમ કહું છું, કે તમે લભ કર્યા પઢી તમને ઝાવે તેવો અભ્યાસ કરાવજે ને ! મારી સુશીલા કાંધ બોટ થોડી છે ! ગામડાંનું બોયું થોકું છે, કે એને એક ય ભણુતર નહિ આવડે ?”

“વીમો ખેડવા હું તૈયાર નથી. એક વરસનું રોકાણું થવાથી પણ મારે મારા સારામાં સારા ચાન્સ જતા કરવા પડશે.”

“ચાન્સ જતા કરો છો એ હું જાણું છું, હું એવફેરે નથી, પણ મારે તો પછી બીજું ઢાણું છે? આ બધું તમે જ ચલાવજોને! તમને હું જપાન, અમેરિકા જ્યાં કહો ત્યાં જવાના ચાન્સ આપું. ચાન્સ તો મારા ગુંજામાં જોઈએ તેટલા છે. મારે ઢાઈ રીતે માની જવ. હું આઈ દિવસમાં ઉડ્ઢલી હેવા તૈયાર છું.”

“એમ તો કેમ બને? પુરેપુરી ચોક્સી કર્યા વગર આજનો જુવાન તો કેમ જ જંપલાવી પડે?”

“પણ ચોક્સી ને કરવી હોય હોય તે હું કરાવી આપું, તમે એની ચાતુરી ને હુંશીઆરી તો જુવો.”

“એમ કરશો?” વિજયચંદ્રે એક નવો માર્ગ સૂચયે; “મારાં એક મિત્રપતિ છે, એમની પાસે એક મહિના રહેવા આપશો? એની પરીક્ષામાં પાર ઉતરે તો હું વિચારું.”

સુશીલાના હૃદય પર આ શખ્ટો પડ્યા, તે પછી એ વધુ સાંભળી શકી નહિ, અંગલીના દાદર પાસે એ ઉલ્લિ હતી. એસી જવા માગતા હેઠને એણે દાદરનો ટેકા દીધો.

પ્રકરણ પંદરમું

ભાલુનું ગુમે કંદન

ખું ગળીનો વાર્તાલાપ વધુ સાંભળવાની હિંમત હારી જઈને
સુશીલા ત્યાંથી સરી ગઈ. એના કાને ભાલુ અને સસરા વર્ચેની વાત-
ચીતના શષ્ઠી પડ્યા :

ભાલુ—થોડા દા'ડા એને દેશના હવાપાણીમાં તેહી જવ તો
નહિ સાં ?

સસરા-હું તો એને પગે પડું છું, પણ એ નથી માનતો. કહે
છે કે મરવાનું હશે તો ય મુંબદ્ધમાં જ મરીશ. જવવા સારુ દેશ
નથી જેવો.

ભાલુ—મરે શા સારુ અચ્યાડા જવ ! સો વરસના થાયની ! આ
તો એમ કે મુંબદ્ધનાં હવાપાણી મોળાં ખરાં ને !

સસરા—એને તો એક જ ધૂન લાગી પડી છે : કે હું મુંબદ્ધમાં
રણી દેખાડીશ : હું ન રણી શક્યો. એવી નામોશી લઈને દેશમાં મેં
નહિ દેખાયું. હવે જુવોને છ મોરા નામોશીવાળો થિયો. છે એન ! ડાણુ
એને નામોશી દેવા બેટું છે-હે-હે-હે-

એવા બોલને સુખલાલના પિતા પોતાના મોકળા હાસ્યમાં ધુંટતા હતા, તે જ વખતે બંગલી પરથી મોટા બાપુલ અને વિજયચંદ્ર નીચે ઉત્તર્યા. મોટા શેહની પાછળ પાછળ સીડીનાં પગથિયાં ઉત્તરતા વિજયચંદ્ર જાંચેથી જ ખંડમાં સુશીલાને લપાઈ ઉભેલી નિહાળા. નિહાળતાં જ એની ડોકડી રંગની ટોપી એણે સિકૃતથી માથા પરથી ઉપાડી લઈ પેલો. રેશમી રમાલ ગજવાથી અહાર ખેંચ્યો ને લાલ લાલ લલાટ લુંધીને જાણે કે સુશીલાને માટે એના તકદીરની આસ્સી તૈયાર કરી.

ન્યારે ન્યારે વિજયચંદ્ર આવતો ત્યારે એકાઈ એ વાર તો એને નિહાળા લેવાનો નિયમ રાખતી સુશીલા, તે દિવસના પ્રભાતે આ નિયમ તોડીને સર્કેડાટ ખીજી ખંડમાં ચાલી ગઈ. એણે પછવાડે ભુલ ભુલથી પણ નજર ન નાખી. વિજયચંદ્રને આ વર્તની સ્વાભાવિક જ લાગ્યું. શરમીદ્દા બનવાનો સમય જાણે કે આંચી પહોંચ્યો. લક્ઝમની કણ્ણાઓ પુટ્ટવાની વસંત બેહી. સામે ન મંડાતી ભીડ ન્યારે જીણું જણીયાં, અધુંધડાં બારણું ને કમાડાની તરડો ગોતવા લાગી પડે છે એવી એક કંતુ જાણે બેસી ગઈ. કયાંકથી પણ ચોક્સ એ મને જોતી હશે. કયાંથી ! કયાંથી ! કયાંથી ! વિજયચંદ્રે ઓરડામાંથી પરથાળ સુધી પહોંચવામાં અની શકી તેઠલી વાર લગાડી, ઝુણ્ણા ખાંચરામાં આંખોને દોટાદોટ કટાવી, પણ સુશીલા કયાં જોલિને દર્શનની ચોરી કરી રહી હશે તેનું કોઈ અનુમાન થઈ શક્યું નહિ.

એને નીચે વળાવવા જતા મોટા શેહને જોતાવેંત સુખલાલના પિતા એઠા હતા ત્યાંથી જોલા થઈ ગયા, ને એ હાથ જોઈ અપરાધીની માફક કરણ્ણાળું હાસ્ય કરતા ખડા રહ્યા.

“આવું છું.” એઠનું જ બોલીને શેડ નીચે ચાલ્યા ગયા. તે પછી તો ધણીવારે મોટરનો ધરદરાટ થયો. મોટર પર પણ વાર્તાલાપ ચાલુ રહ્યો હોવેં. નોંધ્યે. સુખલાલના પિતા લાલુને પૂછતા પૂછતા જ અટકી

ગયા કે આ ભાઈ ડોથ હતા ? જે એક નવા ધારેલા જમાઈની વાત ખુશાલે કરી હતી તે તો નહિ હોય ? આવો હેખાવડો, આટલો ફંકડો, આવા તેજ મારતા તાલકાવળો આ જુવાન કયાં ! ને કયાં મારો સુખલાલ !

ગામડાના વાણિયાના મનના વિચાર એ માર્ગ ઇંટાયા. એક વિચાર પોતાના દીકરાના પરાજ્યનો હતોઃ મારો સુખલાલ હવે તો નક્કી જ આ કન્યાને હારી ગયો. હવે એની શી ગણુતરી હોય ? આતો દેવના ચક્કર સરીએં જમાઈ જડતો હોય તો સુખલાલનો ડોથ લાવ પૂછો ? વહુ આ જુવાનને જેયા પણી સુખલાલને શી વિસાતમાં રાખો ? વહુ એક વાર ધરિપતાલે આવી તેથી મારો સુખલાલ મોટી આશા બાંધીને બેડો છે. મારા દીકરાના મનમાં એટ ખાટા હીડોળા બંધાયા છે. એને આટલા કારણે જ સુખધર છોડવું નથી. એ ભરખાઈ જરો. એક દિવસ એ સંભળારો કે વહુ તો ખીજ જુવાનને પરણી બેડી છે, ત્યારે એ ક્ષાળ આધને ક્ષાળી પડરો. એને હું દેશમાં જ ઉપાડી જાઓ. એને મેં કયાંથી બાંધી મોકલ્યો ? કાળના મેંમાં જ મેં એને ફુગાવી દીધ્યો.

ઓઝે વિચાર સુશીલાના સંસાર તરફ ઇંટાયો. વહુ મારા સુખલાલ બેગી સુખી થાય કે આ હમણાં દીડો તે જુવાન બેગી ? વહુનું મન સ્વાભાવિક જ કાના માથે મોહે ? વહુ મારા દીકરાને ન ચાહી શકે તેમાં વહુનો શો વાંક ? આવા જુવાનને કર્દ કન્યા જરો કરે ? વહુના સુખની વાત વિચારવી જ રહી કેમ જાય છે ? હું તો કહું છું, કે હે પ્રભુ—વહુને—સુશીલા વહુને—જયાં એનું મન મારે ત્યાં—જયાં એનું સુખ સાંપડી શકે ત્યાં—”

આ વિચાર પૂર્ણવિરામ સુધી પહેંચતા પહેલાં તો હુકડે હુકડા થઈ ગયો. આ વિચાર કરવામાં તલવારની કાતિલ ધાર પર ઝગલાં

અરવા જેટલું હુઃખ હતું. આ વિચારની અસિ-ધારા પર હેયું કદમે કદમે લોહીનોહાણું બનતું હતું. મેં પરના હોશ માત્રને આ વિચાર શોષી રહ્યો હતો, ત્યાં જ મોટા શેડ પાણી ઉપર આવ્યા.

“તમને દેશના લોકાને...” ઉપર આવતાંવેંત જ મોટા શેડ દાઢે બર્યા એલ દાંત લીસી લીસીને કાઢ્યા : “એક વાત બરાબર આવડે છે. સામા માણુસનું નાક ડેમ કાપી લેવું તે તમને દેશના વાણિયાઓને આવડે છે એવું ડાઢને નથી આવડતું.”

“માફ કરો શેડ, હું ખરેખરો ગુનેગાર છું.” સુખલાલના પિતાએ હાથ જોઈને વાત રેળી ટેળી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો.

એની પરવા જ ડેમ જણે ન કરતા હોય તેમ ઓરડામાં ચાલ્યા જતા શેડને ‘ગુનેગાર’ શબ્દનો જણે કે ટેકા મળ્યો. એ પાણી ઝર્યા ને બોલ્યા :—

“ગુનેહગાર તો હું જ છું, હું-હું સાડી સાત વાર હું તમારો ગુનેગાર છું બાપા ! હું તમારં ખાસકું મેંમાં લેવા લાયક છું. મેં કંધ જેની તેવી કસ્યુર કરી છે ! મેં મારી દીકરીને ગળે—”

“એલો મા, મારો ગળાના સમ શેડ, કશું એલો મા !” સુખલાલના પિતાએ એની પાસે જઈને પાધરી ઉતારી : “મારાથી પાણું આંહી ન આવી શકાણું, મને મારાં સગાંઓ જોરાવરી કરીને ઉપાડી ગયાં, મેં ધાણું ય કલ્યાં કે મને વેવાધનો હુંગર નેવડો હપકો મળશો, મારાથી બીજે કયાંય સુખલાલને લઈ જવાય નહિ...”

“અરે તમારે પાલવે ત્યાં લઈ જવને બાપા !” મોટા શેડ પાણી અંદર જતાં જતાં વરાળો કાઢવા લાગ્યા : “તમારે મુંબ્યચમાં આવીને મારં નાક કાપવુંતું તે કાપી લાધું હોય તો હવે આ ગુનેગારનો ખુટકો કરો ને મા બાપ !”

એનો અવાજ દૂરના બેકના ઓરડામાં ચાલ્યો, તેની પાછળી
પાછળી, “માફ માગું છું, માફ કરો.” એમ રગતા રગતા સુખલાલના
પિતા ચાલ્યા. ને આંહી ભાલુના હાથમાં કારેલાં છાલવાની છરી થંભી
ગઈ, ત્યાં અંદરની દિવાલે સુશીલાનું મન થડક થડક રહ્યું ગાજ્યો
સુર આવતો હતો કુઝ રસોડામાંથી. સુશીલાની “આ રોટલીનો લોટ
બાંધતાં બાંધતાં કાંડની તેમજ કલેજની દાડ એકસાથે કાઢતાં હતાં;

“એજ લાગનો છે-એવાને તે ભાઈ બાપા હોય? એવાને વળી
‘આવો એસો’ શાં? એવાની હારે વાતો કરતા એસવામાં આપણી
શેલા રી? આપણે જો આમ આઠલાં બધાં બોળાં થાશું તો સંસારમાં
રેવાશે કેમ? વેચીને આપણું દાળીઓ જ કરી નાખશે ને આવા પી—”

“પીટયા” શાંદ પોતાની બા પુરો બોલી શકે તે પૂર્વે જ સુશીલા
ઓરડામાં ધસી ગઈ. એણે અવાજ કર્યો “પણ-આ!”

એ અવાજમાં ચીરાડિયાં હતાં. બાની સામે એ ભબી રહી.
એના ડેણા ક્રાદી રહ્યા. એના હોઠ ક્રિકતા હતા. એના ચાખા ચહેરા
પર જે ઉસ્કેરાટ પથરાયો તે ઉસ્કેરાટની તોલે તો તે દિવસની જિજાણી
વખતનો ઉસ્કેરાટ પણ ન આવી શકે.

“તમે-તમે-આ આ-શું બોલો છો! ભાન છે કાંઈ?”

પોતાની જનેતા પ્રત્યેના સુશીલાના એ પહેલી જ વારના શાંદના
અંગારા હતા. બા હેઅતાઈ ગઈ. દીકરીના એ શાંદોમાં બાએ પોતાના
ઉપર કોઈ કર્ક તૂટી પડતું હોય તેવા ધસાનો સાંભળ્યા. ને દીકરીને કોઈ
દિવસ ડારો હેવો નહોતો પડ્યો, ને દીકરીને માટે હમેશાં ‘ગાયના
ઉપલા દાંત નેવી’ ઉપમા બાએ વાપર્યો કરી હતી, તે દીકરીને પોતાના
પર એકાએક ધસી આવતી દેખીને બાએ હેઅત ખાઈ હેઠે જોયું.

“ એણે-એણે તમારં શું બગાડ્યું છે કે—”

સુશીલાના મોંમાં આ ભાષા સાવ નવીન હતી. નવા અને અપ-
રિચિત શાખા એના હોઠને જાળે કે બેહદ વજનદાર લાગતા હતા.
એક વાક્ય પણ પુરં કરવાની શક્તિ એ હોઠમાં રહી નહોતી. બાને
જલદી કશોડ ઉગાર જેતો હતો. એ ઉગાર બાને જોડાણીએ આપ્યો.

કુમ જાળે કારેલાંનું સમારેલું શાક જ મૂકુના રસોડામાં આંયાં
હોય એટલી બધી સ્વાભાવિકતા ભાલુના પગલામાં ને ભાલુના
ચહેરા પર હતી.

શાક મૂકુનાં મૂકુનાં ભાલુએ તદ્દન કુદરતી સ્વરે જ કલ્યું, “કારેલાં
છાવીને કરવા’તાં, પણ હવે પોચાં જ રાખશું ને ! વેવાઈને દાંતનું
કાચું છે ખરં ને. બચાડ—”

એટલું બોલીને એણે પાછા જતે જતે સુશીલાને શાંતિથી કલ્યું:
“સાચુ કાઢી હે ને બેટા, આજ તો હું જ લુગડાને સાચુ પોતારી ડણ.”

મા દીકરી વચ્ચેનો કોછ માડો પ્રસંગ એલાવના આવી હોવાનો
એણે દેખાવ ન કર્યો. દેરાણીને રખે કયાંધિક આલાસ સરખો થ બહેમ
પડી જય, કે એની દીકરીને હું જોડાણી ઉડીને સરી જનેતા સામે
એઅદખીના સંસ્કાર શીખવું છું, એ હતો ભાલુનો તે ઘડીનો મહા-
પ્રયત્ન. ભાલુને તે દિવસ પહેલી જ વાર પોતાના ધર ઉપર કોછક
એવી લેદ પડાવણું હવા આવતી લાગી.

સુશીલા સાચુ કાઢતી હતી, ભાલુ નહાવાની એરઠીમાં બારણું
વચ્ચે સ્થિર થઈ ગલાં હતાં, રસોડાના બણડાર પર તો જાળે કોછ મોટી
દિવાલે ફસકી પડીને દૃષ્ટિ જ કરી નાખ્યું હતું. એ શાંતિમાં ચીરા
પાડતા દમદારીના અવાજો નણું નણું એરડાનાં બારણું એણંગીને

એઠકમાં ધૂટતા હતા. પોતાનો પતિ આ તે શું વેવાઈને મેંબેથી જ ધમકાવે છે ? કે તમાચા પણ લગાવી રહેલ છે ? એવો એને ઠેમ પડતો હતો. બહીક લાગતી હતી. અંદર જઈને જોવામાં એને પોતાનો ધર્મ ન લાગ્યો.

એ કપડાને સાખુ ધસવા એહી ત્યારે સાખુ ધસવાની કિયામાં એક ગુમ ફુન્દન વહેતું હતું. એ ફુન્દનને ધરમાં એક સુશીલા સિવાય ખીજ ક્રાઈની આંખ કે કાન પારખી શકતા નહિ. ભાબુને સુશીલાએ ભાગ્યે જ ક્રાઈ દ્વિસ આંસુ પાડતાં કે ગમગીન ચહેરે બેસતાં દાડેલાં. ભાબુના મેંમાંથી કચવાટ અથવા ફરિયાદ પણ કદી ટપકતાં નહોતાં. છતાં ભાબુના અદશ્ય રહનની રીત સુશીલાને જાણીતી હતી. કપડાં પર ફરતા ભાબુના હાથની ચૂંણીઓમાં સોનાની ઝીઝી બંધે ઘૂધરીઓ હતી. સુશીલાએ ભાબુનું રહન એ ઘૂધરીઓના રણકામાંથી પકડ્યું. પોતે પણ સામે કપડાં ચોળવા એસી ગઢ.

પ્રકરણ સોળમું

ઓદ્યું ચાદ્યું મારે કરવો

નહીં વાની એરડીમાં લુગડાં ચોળતાં ચોળતાં સારી વાર થયે એકા-

એક મોટા બાપુજુના ખંડમાંથી એમના શણ્ણો સંભળાયાઃ
‘બસ બાપા ! મારો ને તમારો બેયનો લોહીઉકાળો પૂરો થયો。
બાકી તો આપણે ભાઈયું જ છીએ હો ! શેઠ ! સંખંધ કંધ બગડી
નથી ગયો.’

જાણે કે એ કંધ જ મોટા શેહનો નહિ ! કરડાઈની એક કણી ન
મળે.

શું થયું ? આટલી બંધી ચુપકીની પણ આ સંતોષના શણ્ણો
કેમ નીકળ્યા ? મોટા બાપુજુની ને સસરાની વચ્ચે મૂંગું કંધ
કામ થધ રહ્યું હતું ? સુરીલાના એ સમજવાના બધા માનસિક પણાડ
નકામા ગયા. મોટા બાપુજુના મીઠા બોલ પૂરા થયા બાદ એકાએક
એ ઝદન-સ્વર કોનો સંભળાયો બેદ્ધમાંથી ? કોના મેંમાંથી હૂઠવો
ખૂકાતો હતો ? સસરા રડયા ? હા, જુવેને, મોટા બાપુજુના કંદમાંથી
ફરી પાછા મીઠા બોલ સંભળાય છે:

“એ તો તમારી દીકરી જ છે એમ માનવું આપા !”

ફૂરી રહતા સસરા શું કહે છે આ ?—

“જરૂર હો શેઠ, તમારે પગે લાગીને માગી લઈ જું, જરૂર મને એનાં લગન વખતે કાગળ બીજાને હો ! બીજું તો મારું ગળું નથી, એક શ્રીકૃષ્ણ લઈને આવી પોગીશ.”

“ખુશીથી ખુશીથી ! તમારે ને મારે કયાં જુદાઈ છે ?”

એ સ્વરો પાણ મોટા બાપુજીના મેંમાંથી નીકળ્યા. મોટા બાપુજી વિરોધ કરુંક ઐત્યા : ‘ને સુખલાલને ય ધર્ઘે ચડવા માટે હજર એ હજર હું કાઢી દું. એમાં શી મામલત છે ?’

તેનો જવાબ હજુથી ગળગળા સ્વરે સસરા હેતા હતા : ‘ખુશીથી શેઠ, જેવે તો મારું ધરજ છે. માગી લઈશ. પણ ઓલી દ્વારા—મને સમાચાર—’

ભાબુની નજર સાખુ ચોળાતાં ને ઝીણુનાં સ્પેટરંગી ખુહખુહે રહ્યાં હતાં તે તરફ હતી. સુશીલાએ એકાએક ભાબુને ગાલરા સ્વરે પૂછ્યું “આ શું ભાબુ ?”

ભાબુએ પૂછ્યું “શું ?”

સુશીલાને સમજ પડી કે ભાબુ બેધ્યાન હતાં. એકમાં ચાલેલા વાર્તાલાપમાંથી પોતે તારવેલા કાળ-બણુકરાને એ બ્યક્ટ ન કરી શકી. (પિતે એ બધી વાર્તાલાપ કંઈક અસ્પષ્ટ સાંભળેલો.) તે અરસામાં તો એકના ખંડમાંથી સ્વરો અને પગધબકારા સાથે આવતા સંભળાયા. ભાબુ એકદમ ભિનાં થઈને કપડાં સંકોડી નહાવાની ઓરહીની અહાર જઈ ઉલા રહ્યાં. સુશીલા અંદર જ રહ્યે રહ્યે સસરાનું મોં જોઈ,

શકી. તાજું જ ધોયેલું લાગ્યું એ મેં. એતી આંખો જણે ડાઇકને શોધતી હતી. એનાં પગ પોતાના ધણું લાંબા કાળનાં દોસ્તદાર પગસંખાંને પણ જણે કે ઓળખી ન શકવાથી વેવાઈનાં ખૂટમાં પેસવા પ્રયત્ન કરતા હતા.

“કેમ મામા !” ભાલુએ વેવાઈને કહ્યું. “કેમ જોડા પેરા છો ?”

“રણ લઉં છું એન !” વેવાઈએ એ હાથ જોડ્યા ને કહ્યું, “ઓલ્સું ચાલ્યું માર્ક કરો.”

“અરે પણ એમ તે જવાનું હશે?” પતિ તરફ સહેજ જરૂર જરૂર આવતી લાજ રાખેલી તે ખેસવીને એજે જણે કે પતિની આંખોની અંદરની લાલ-લીલી ઝંડી જોઈ લીધી. ઝંડી લીલી લાગી. એટલે વેવાઈને કહ્યું; “જમ્યા વગર જવાય નહિ. કયારાનું સુશીલાએ રાંધ્યું છે ને !”

‘સુશીલા તો મારી આંખ્યમાથા ઉપરઃ એજે રાંધ્યું હોય તો હું ખુશીથી રોકાડિં.’

એટલું કહીને એજે જોડા કાઢી નાખ્યા. ‘સુશીલાને રાજ રાખીને જ હું જવાનો. એને ડાયવીને જાઉ જ કેમ ?’ એમ કહેતે કહેતે એજે મોટા શેઠની સામે જેયું, ત્યારે મોટા શેઠ પણ મેં મલકાવીને કહ્યું “હા, હા, શેઠ, જમીને જ જવ.”

એ શષ્ઠો ઓલનાર મેં ઉપર પોતે મોડા પડ્યાનું બોંધામણું હતું. છતાં ભાલુએ આછા નજીવા ધુમટામાંથી તેમજ સુશીલાએ બાથડિમની ચીરાડમાં દાહેલું એ એક અપૂર્વ દર્શય હતું: હજુ તો હમણુંની ઘરી સુધી આ ગામડિયા સગાની લેવા દેવા વગરની પટી પાઉનાર, વિના પ્રયોજને અપમાન હેનાર, એને હડ્ધૂત કરી હાંકી મૂકનાર આ મોટા શેષ્ટું દિલ પરોણા પ્રત્યે એકાએક માખણ જેવું કૂણું કેમ પડી ગયું ?

શું સસરાળની નરમાશ આવડી અકૃત્પનીય અસર કરી ગઈ ? બને વેવાધગો વચ્ચે એવો કયો અમલકાર સુમેળે સધાઈ ગયો ?

કારણું જરૂરું નહિ. સમજ પડી નહિ. તેમ છતાં ભાલુને તો જોગીઆમાં જાણે નવો જીવ આવ્યો. બહારથી જોનારાં પેકી તો એક સુશીલા સિવાય ઢાઈ ન કળી શકે તેવો સુખ-સંચાર ભાલુના અંતરમાં થઈ ગયો. કાચી ફેરીની લીલાશ કનકવરણી પીળાશ કયારે ખુલ્દા માંડે છે તે પ્રકૃતિ સિવાય ડોણું વરતી શકે છે ? એ અગોચર રંગ-અભયાના પગ-ફુકાર મધ્ય રાત્રિનો એકાડી ઢાઈ મૂંગો તારલો જ કદાચ સાંભળતો હશે : જેવી રીતે સુશીલાએ ભાલુનો લાગણી-પલટો પારાયો. સુશીલા પણ ભાલુની જીવન-રાત્રિનો એક તારો જ હતી.

પણ સુશીલાનો પોતાનો લાગણી-પલટો એટલે સહેલો નહોતો. ભાલુએ જે નહોતું સાંભળ્યું તે પોતે સાંભળ્યું હતું. જે સાંભળ્યું તે રૂપે નહોતું, રહસ્યભલ્યું હતું. એ રહસ્ય બહુ દૂર એઠેલું નહોતું, છતાં હૈયાના પીજારમાં ડેમેય કરતું આવતું નહોતું. એ રહસ્ય હૈયાની પરશાળ સુંપી આવીને નાચતું હતું, જાણે પંખી છેક હાથમાંથી ચણ્ય ચણ્યતું હતું, છતાં જવાતું નહોતું.

સુશીલા કળી ન શકી તેથી જંપી ન શકી. મોટા બાપુજી અને સસરા પાટલે બેદા, ને પોતે રોડામાં જેસીને ભાલુને પિરસવામાં મદદ કરતી હતી, ત્યારે જેના કાન બહાર જે જંકાર થતો હતો તે તરફ મંડાયા હતા. એ જંકાર બીજા કશાનો નહોતો. પિરસવાની વાટ જોતા સસરા ભાવી થાળી સાથે પોતાની રૂપાની વીઠી વાળી આંગળીના તાલઅંધે ટ્રેઝારા મારતા હતા, ટ્રેઝારના સતત સૂર બંધાઈ ગયા હતા.

આણુંની બહાર ઉમેલાં ભાલુને પિરસવાની ચીજે દેતી દેતી અર્ધગુમ સુશીલા સસરાના એ ખુલ્લા, ચળકતી ચામડી વાળા, ચોક્કા

ચાલ્યાડ હેઠને ફરીવાર જોઈ શકી. એને એમ પણ લાગ્યું કે સસરાની આંખો પોતાને ય જાણે કે જોઈ દેવા યાચના કરતી કરતી ભરે છે.

જમવાનું પૂર્ણ કરી, સાઝ કરેલી થાળામાં પાણી નાખીને ઘોંઠ પી જનાર સસરાએ ગામડાર્મા હજુય કયાંછક કયાંછક સચવાધ રહેલો વિરલ સંસ્કાર હેખાડ્યો. પોતાની એઠોં એકાદ અન-દાણો. પણ ધરતી પર ન હળવો જોઈએ: આમ્ય વખિંકનો એ સંસ્કાર શુચિની—
—સ્વચ્છતાની છેલ્લી ટાચ કહેવાય. એ ખાસીઅત સસરા જ્યારે પહેલી વાર જમવા આવેલા ત્યારે રાત હોછને સુશીલા નહોતી જોઈ શકી.

ઉત્તને તૂર્ટ જ મહેમાને પાણ વિદ્યાના હાથ જોઈયા. એ ઉતા-વળ ભાલુને તેમજ સુશીલાને કેમ અસ્વાભાવિક લાગી? જમવા સુધીનો કાણું ય જાણે આ મહેમાને જાયરદર્શત કોઈ કૃપ્યા સાચવ્યો હોય તેવું લાગ્યું. એના છેલ્લા શખ્દો આ હતા :-

“આવજે બાપા! માફ કરજો! દીકરી સુશીલાને આશિષ્ટ ફર્જ છું. બાપા! એ.....ય....ને એવાં સુખી જોઉં કે મારી આંખ્યું ઠરીને હીમ થાય.”

એ શખ્દે પણ જાણે એની સાથે લીફ્ટમાં ઉતરી ગયા. સાથે મોટા શેડ વળાવવા ગયા, મોટરમાં જવાનો ધણો આગછ કર્યો, પણ તેનો જવાં એઠલો જ હતો. કે “પગ મોકળા ન કરું તો આંઢી શહેરમાં ખાવું પચે નહિ. ખીજે કોઈ વાંધો થોડો છે બાપુ?”

આમ છેવટ સુધી તેની વાણી એક પણ વાંકા ચૂંકા કટાક્ષ વગની નિર્મલ રહી. એને વધુ આગછ કર્યા વગર મોટા શેડ તો પાણ સંડેડાટ ઉપર ચડી ગયા, પણ શોફ્ટસ્લી નજર સુશીલાના એ ચાલ્યા જતા સસરાની પીઠ પરથી ખસી ન શકી. અનેક માણ્યુસોની પીડા ૧. એમના ચહેરાએ કરતાં વધુ બાનરદર્શક હોય છે. મુખાકૃતિ કરતાં

✓ બેરડો જ્યારે હૃદયની આરસી અને છે ત્યારે એતું દર્શાન ઐહેઠ વેદના-
સુકૃત થાય છે. ડેણું કેમ ચાલ્યા જતા એ મહેમાનની પોઠ દેખાતી
બંધ થયા પછી તૂર્ટ જ શોફર મોટરની અંદર એસીને ભાતર હિન્દના કોઢ
ગામડામાં જીવતા પોતાના ઝુફ્ફા બાપને એક પતું લખવા એસી ગયો.

જ્યારે એસી ત્રણે સ્થીએઓને કાને મોટા શેઠના શયન-ખંડમાં
તેજુરીના ખુલ્ખાનો ને પાછી ભીડાવાનો અવાજ આવ્યો. ત્રણે
સ્થીએઓએ ચુપચાપ જર્મી લીધું. ત્રણેનું મૌન જુદાં જુદાં કારણોને
આભારી હતું. સુશીલાનું મન કોઈક રહસ્ય ઉંઘલવામાં પડ્યું હતું.
એની બાને વેવાઈ અને જેઠ વચ્ચે વળી પાછું શું સમાધાન થઈ
ગયું તેની વિમાસણ હતી. એના હૃદયમાં સંગવળતો પેદો ‘પીટયા’
શખદનો કીડો એને કયાંય જંપવા હેતો નહોતો. ને ભાલુના મૌનમાં
અર્થપણ અને ઠગાએલી કસણું પ્રસન્નતા હતી.

“કાં જર્મી રહ્યાં ? ” મોટા શેઠનો ટૌડો આવ્યો. “કદિ નહિ ને
આજ ! કેઠલી પ્રસન્નતા ! ભાલુએ જવાબ દીધો :

“જર્મીએ છીએ. કેમ ? ”

“માળાં ત્રણેય ભારી ખાધોડકાં ! ” કદિ નહિ ને આજેજ ધરના
સ્વામીની આવી વિનોદ-ભિર્મિં !

“સુશીલા, મોટા બાપુજીને કહે કે ભાલુ નહિ, મારી બાજ
ખાધોડી છે.’ સુશીલાની બાએ, જેઠ સાંભળે તેવા રૂપી શખદ,
છતાં લાજ્યમરજાદ્યી કણું.

સુશીલાને એ શ્વાસો ફરી બોલવાની છંચાય નહોતી, જરૂર
પણ નહોતી. જુનવાણી કુદુંબ બ્યવહારમાં જોડાનોડ ચાલતી અદ્ય
અને સંગવડની એ જોડલી બહુ જુક્કિદાર હોય છે.

“એજ હુઃખ છે ને મારા ધરમાં.”

બહારથી મોટા શેડ હુઃખને સુખભર અવાજે વ્યક્તા કર્યું: “કુશનેગાર ક્રાક ને ગુનો એઢી લે વળી બીજું ક્રાક. આમાં તે ચોર પકડાય કૃયાંથી ?”

આનું મેં મુલીને ઢોલ થયું.

“છીક,” જેઠે જતે જતે કહ્યું: ‘ઓંસટવું હોય તેથલું ઓંસટીને પણ ત્રણે જણું દિવાનખાનામાં આવો. મારે તમારી પાસે એક વાત કર્યી છે.

ફર્ડક ફર્ડક થતે હંદ્યે સુશીલા વધુ જમી ન શકી. પાણી પીતાં એને ગળે એતરાશ ગઈ.

જનીને ત્રણે જણું દિવાનખાના તરફ જતાં હતાં ત્યારે મોટા બાપુજી પોતાના શયન-અંડમાં ભિલા ભિલા ફરી વાર પાણ ક્રાંક અગત્યનો દસ્તાવેજ ‘સેફ’માં મૂકૃતા હતા. મૂકૃતા મૂકૃતા વળી ફરી વાર વાંચી લેતા હતો. વાંચી વાંચીને હસ્તા હતા. સુશીલાને અંબવતું રહસ્ય કહેવાને સમર્થ એ કાગળ પાછો ‘સેફ’માં પુરાધ ગયો. ને મોટા બાપુએ દિવાનખાનામાં આવીને વાત શરૂ કરી:

“જાણે કે તમને દેરાણી જેઠાણીને મારે ઠપકો આપવો પડે છે એ મને ગમતું નથી. પણ હું સુશીલાની આનો વાંક કાઢું તે કરતાં તો એની ભાલુનોજ વધું કાઢું છું. સુશીલાના શરીર ઉપર હું સારં લુણકું જ કેમ જેતો નથી ભલા ? પહેરવા ઓઢવો જેવડી દીકરીને તમે આ શું પહેરવી રહ્યાં છો ? આ સાડી પોલકાંની ભાત્ય જુવો, રંગ જુવો, તમે ડ્રેપ ને ૪૦ વર્ષની થધું એટલે સુશીલાને ય શીદ તમારા જેવી ઝુંઠીખખ ગણુંને આવા ગૂઢા ધોળા રંગ પેરાવો છો ? મારી એક છોકરીને મીરાંબાધ કાં કરી દેવા મંડીયું તમે ?”

‘ના બાપુજી,’ સુશીલાએ જવાખ દીધો. ‘હું જ પસંદ કરી આવેલ છું. મને ગમે છે.’ સુશીલાના અવાજમાં વડીલના આ ક્રાડીલા બોલને

જીલ્ખાનો ઝંકાર નહોતો. એ જણે કે મારતરી સામે આંક બોલતી હતી કે ‘આર હું આડ.’

“તને ગમે શું ધૂડ !” વડીલે કહ્યું : “તારી ભાલુએ ડોણું જણે તારા શોખને જ બગાડી નાખેલ છે. આ જ તો હું જ તને સ્વહેશી મારકુટમાં લઘ જવાનો છું. હું કંઈ તારી ભાલુની જેમ લગતિને ભારગે નથી ઉતરી ગયો. ચાલ થા તૈયાર. ને તને ગમે કે ન ગમે, તોથું મોટા બાપુજીની આંખ્યો. દરે એવાં કપડાં તારે માટે આજ લેવાં પડશે, લે હવે કહેવું છે તારે કંઈ ? કંઈ કહીશ ને, તો હું તારી સાથે રીસાઈને જ બેસવાનો. બોલ છે કષ્યુલ.”

“પણ મને ન ગમે તોથું પરાણું ?”

“હા, ધરાર પરાણું. મારે તને અગતડી નથી બનાવવી, કહ્યું નહિં ?”

વડીલ માનતો હતો કે સુશીલાને પોતે રાજ રાજ કરી રહ્યો છે. સુશીલા સમજતી હતી કે મોટા બાપુજીનું મન રાજ કરવાનું રહે છે.

“હવે બીજે દિકા. ” વડીલે વિરોધ ઉમળકા અનુભવ્યો : “તમારી એય જણ્યુંની તે મારે કેટલીક ટાલ પાડવી ? આ છોકરીને તમે રાંધણુમાં ને લુગડાં ધોનામાં કાં દાડી રાખી છે ? એને તે શું ધોખાણું કરવી છે ? કે ભડીઓસ્યુ બનાવવી છે ? અરેરે જીવ ! હું તો ખાર કે સાંતાકૂળ જાઉં છું, ને બંગલે બંગલે બાધ્યુને હારમોન્યમ અને દિલ-રખા વગાડતી સાંભળું છું, ત્યારે મારા મનમાં થાય છે, કે મારી એકની એક દીકરીને હું એવું જાતી વગાડતી કયારે સાંભળીશ ! ના, આપણું બાળક કુદ્દ વગસ્તું ડર હોય, અકુલનું એથમીર હોય, જરૂર અણુધડ હોય, તો તો ઢીક, પણ ધ્યારે બુદ્ધિશાળી દીકરી આપી છે તો શા સાડ એને શાખવા ન હેવું ? મારી દીકરીએ શા માટે એ આર સાંતાકૂળની છોકરીયુંથી ઉત્તરતા રહેવું જોઈએ ? કંઈ કરશું ? હેં વહી, તમેય કેમ તમારી જેઠાણી જેવાં જરૂર થઈ ગયાં છો ? ”

“ બાપુલને કે’ સુશીલા,” સુશીલાની બાએ લાજમાંથી કહ્યું :
“ પછી સંગીત ને હિલિયા શીખવિને દીકરીને દાટવી તો છે
ગામડામાંને ? ”

આ શષ્ઠેની પણ પુનરુક્તિ કર્યાની જરૂર નહોતી, સુશીલા એ
કરત પણ નહિ. કેઠના કાન સરવા હતા, એણે જવાબ આપ્યો :—

“ એનો જવાબ જોવે છે ? આપું ? જિબાં રો.” એમ કહીને પોતે
શિહ્વા જાય છે. ટેબલ પરથી ‘સેફ’ની ચાવી ઉપાડે છે. પછી પાણી
એસી જાય છે. “કાંઈ નહિ. હમણાં નહિ. રત્ય વગરનાં ક્રણ કાચાં :
રત્ય પાકવા ઘો વજિ, પછી એ તમારા સુવાલોનો જવાબ હું આપીશ.
કહી રાખું છું તમને, કે એવાં મોળાં ઓસાણું મને આપશો મા.
એવી ફિકરમાં ને ફિકરમાં સુકારો મા. તમારાં સૌનાં મન મેં સદાનાં
ઢીલાં દ્વારા ને નિસ્તેજ કેમ રહે છે તેની મને અખર છે, હું કાંઈ ઢેર
નથી. હું કાંઈ ગામડિયો બોટ નથી. હું ટાણુસર અધું જ કરીશ.
પણ હમણે તો તમે ધરપત રાખીને આ ઊંઘા ઝપટ ધરની નિસ્તેજ
ઉડાડો. આ એનને જ્વાનિ કરાવો મા. એનને મારે એક ડેકાણું લઈ
જવી છે, જ્યાં એ મોકળા મનથી સંગીત શીખે, ભણુતર ભણે, ભરે
ગૂઢે, કરે હરે, એછને લેર કરે.”

સુશીલાએ એ શષ્ઠે અરથા પરથા જ સાંભળ્યા. એનું મન તો
બાપુલ ‘સેફ’ની ચાવી લઈને ‘સેફ’માંથી શી ખુલાસો શોધવા જવાના
હતા તે સુધી પર રમતું હતું, બાએ કરેલા કટાક્ષનો ક્રો. જવાબ
‘સેફફ’માં હતો? ‘સેફફ’માં મુકાએલો એ કાગળ-એ દસ્તાવેજ શું
આની સમયાનો ખુલાસો કર્યાનો હતો? એ કાગળમાં એવું શું હતું?

સુશીલાની કષ્યનાશકિતના છેક જોખ સુઝી બેસંવા આવતું એ
રહ્યસ્ય-પારેવું હાય, ડોણું જાણે કેમ પણ અંદર આવતું નહોતું. અમ
પડતી નહોતી.

પ્રકરણ સત્તરમુ'

તાલીમ શરૂ થાય છે

પુનાની ધણી રાહ જોયા પછી, એ આવે ત્યારે જમાડી દેવાનું પાડેશને કહી ખુશાલે સુખલાલને પોતાની સાથે પોતાના ધરાક લતા-ઓની પિણાન કરાવવા ઉપાડ્યો. નાનકઠી હાટ્ઠી પર જઈને તાળું બોલતા પહેલાં ખુશાલે હાટ્ઠીને ભિંભરે હાથ લગાડી લગાડી ત્રણ વાર આંખિને અડકાડ્યો ને પછી તાળું બોલતો બોલતો એ કહેતો ગયો: ‘સારુ પ્રતાપ આ હાટ્ઠીના. બાર મહિના સુધી એણે મને સંધર્યો’ તો. એરઠી રાખવાનું લાકું કર્યા લાભના ખીસામાં હતું ! ને લાકું થયું તે દિય કર્યો લાઈ અહસ્થીના માળામાં વાંદળને એરઠી દેવાનો હતો ! આંહી જ સ્ફૂર્તો ને આંહી જ ભાતો.”

‘આંહી સ્ફૂર્તો’ એ શાખદો બોલાયા ત્યારે હાટ્ઠી જધી હતી ને ખુશાલ એક પારીવાળા (વૈતરા)ના સુંડલામાં વાસણો મૂકાવતો હતો. સુખલાલે જોયું કે આ હાટ્ઠીમાં પહોળાઈ એ કે લંબાઈએ કોઈ પાંચ પુટનો આદમી સૂવાની રિથાતમાં પૂરો સમાપ્ત તેટલી જર્યા નહોતી.

“આંહી સ્ફૂર્તા ?” એણે અજાય બતીન પૂછ્યું.

“હુટીયાં વાળોને સૂછ શકતું. એ વાર ચોરી થઈ ગઈ. કોઈને ત્યાં સુવા જવું પોસાય? હુટીયાં વાલ્યાં હોય એટલે સૂતાના સૂતા ને જગતાના જગતા! હું ટવાઈ જાયેં તો ચાર દોડીયાં ચોપાઈના વેકરામાં ફુલાવી નાખીયેં લાઈ, ચંપી તો ચીજ છે ચીજ! એકલવાયા આહમીની મા કહેવાય ચંપી, સુંખિમાં તો.”

“હવે ચોરી નથી થાતી?”

“દે, જવાય હે આને, ઓ તાત્યા?” કહેતે કહેતે ઝુશાલે સુખલાલ સામે આંખનો મીચકારો માર્યો.

પાઠીવાળાના મેં પર નાની છોકરીના જેવી શરમની છાયા પડી ગઈ. એણે પોતાની ભાષામાં ને ગોટો વાલ્યો તે પરથી સુખલાલ આટલો ભાવ તો પકડી શક્યો કે ‘આની ચીને ચોરતા પહેલાં વિઠીયા હેવા મને અંધળો લીત જ કરે! હું મોટર ખટારામાં ચગદાયેલો તે હિવસે મારી સાસ્વાર આ શેડ જ કરેલી. મને ભાત બેળો પણ એ જ કરે છે. એના તો ધણા ઉપકાર.’’

‘‘અસ ચલા,’’ કહી ઝુશાલે ટોપલો ઉપડાવવા માંડું હો “નહિ શેઠ, હજ વજન નથી થયું. જસ્તી વાસણ મૂકો.’’ પાઠીવાળાએ સામેથી વધુ એજ માગ્યો.

“હવે મરી રહીશ મરી ઢાલો! ને આજે તો થોડુંક જ રખ-ડવું છે.’’ કહીને સુખલાલે ટોપલો હેલીવાળાના શિર પર ચડાવ્યો. ઉપર ત્રાજવાં ને તોલાં મુક્યાં.

ઘોળે હિવસે પણ ને લતાએ બહીકાળા લાગે, ગામ સુંખિમાં ને સુંખિમાં, ને લતાએ પાંચ સો માંધલ દૂસના પરહેઠી પ્રહેરો લાગે, એકાદ ચહેરો પણ જ્યાં પરિચિત રેખાએ વાળો ન મળે, ગ્રત્યેક મેં પર જ્યાં વાત વાતમાં હુલ્લાઠની ખ્યાસ ડેકીયાં કસ્તી લાગે, એવા

દેશી લતામાં ને પરહેશી લતામાં આગળ આગળ ચાલતા ખુશાલ-
બાઈનો કંડ ડોણુ જાણે ડેવીએ જુહિત કરીને વિચિત્ર જતના અવાજ
કાઢતો ગયો ‘ઉઘ્યી ! ઉ...ઘ્યી ! હંડી ! હં...ડી !’

કોઈને ‘ચચા’ તો કોઈને ‘ખાં સાખ’ કહી બોલાવતો. કોઈને
સલામઅલેકુભ કહી અદ્ય કરતો ને કોઈ બીજને ‘કુયુ’ રે મીયા
ડંફણુંડે’ જેવા ટેકીના બોલે બોલાવી સામેથી ‘મહેરખાન ખુશાલબાઈ !
અરે યાર ! આતે બી નૈ !’ એવા વિનયલર્યા શાખાં સાંભળતો ખુશાલ
જૂનાં ધરાકાની મોહબત કરતો ગયો. વગર ઉધરાણુંએ પણ સામે ચાલીને
કેટલાક આહકા એને શર્મીદા શાખાંમાં કહેતા હતા કે “લડકાકી કસમ
ખુશાલબાઈ ! આતે મહિનેમેં પેસા ચુકા દુંગા ! ન ચુકાડિં તો તુમેરે
જૂતો એર મેરા મું !”

“હિકર નહિ હિકર, જનાખ !” ખુશાલનો એજ જવાખ હોય.

સૌને ખુશાલ સુખલાલની પિછાન દેતો ચાહ્યો. ‘આ મારો નાનેરો
બાઈ છે. હવે પછી એ વેચવા નીકળશે. એ આવે ત્યારે બોંણી કરા-
વવાતી છે. સમજ્યા ?’

“આ લતાએમાં બેઘડક ફરવાની એક ચાવો છે. તે તને હું આપો
દઉં સુખા !” એમ કહીને ખુશાલબાઈએ સુખલાલની નળુક જર
કાનમાં કણું : “બાઈ માણુસને જાણે જેતો જ ન હો. એવો આંધળો
લીત ખની જને, શાંકાની નજર પડશો ને, તોય તું જીવતો ધેરે નહિ.
પાછો આવ.”

વળતાં ખુશાલે હાઇકાસ્ટ ખીસ્તીએના ને યુરેઝીયનોના લતા
સોસરો માર્ગ લીધો. ને “ઉઘ્યી ! સોસપેન ! ક્રાઈપેન !” એવા તફના
અદ્દેલ સૂરોમાં ટૌકા કાદ્યા. સુખલાલને તો કાતુક જ થઈ રહ્યું હ

ધોધરા અવાજના ધૂધરા ખખડાવતા આ ધીંઝા ગળામાં નોખનોખા
નિમંત્રણ-સ્વરોની બંસીએ કયાંથી ને કેણે ગોડની હતી !

“ યુટેન્સીલ મેમ સાખ ! એસ્ટ ક્વોલીટી . ” એમ કહેતો ખુશાલ
એક ભકાનની સીડી પાસે ભજો રહ્યો, સામેથી એક યુવાન નેવી ગોરી
એઠાત સેફેદ કપડે ભિતરતી હતી. તેણે “ નો. આજ નેચ લેના ! ”
એટલા શષ્ટ્ટો બોલવાની સાથે જ સુખલાલના સામે નજર તાકી. એ
સીડીના જે પગથીયા પર હતી ત્યાજ એકદમ સ્તખ ઘની ગઈ. એના
મેંમાંથી ચોંકલા ઉદ્ગારો નીકળ્યા : ‘હુ’ની ધીસ—યે કૌન-
સ્માર્ટ ! ’

સુખલાલ પણ તાકી રહ્યો, આ તો નર્સ લીના હતી.

“યુ લીટલ ડેવીલ ! (અરે તું દૈય નાનકડા !)” કહેતી એ એકદમ
ખણે પગથીયે કદમ ભરતી નીચે આવી, જણે લસરતી આવી.

ખુશાલ ખસિયાણો પડી ગયો. અંગેજ ભાષાના ડેઝી, સોસ્પેન,
ક્રાઇપેન, એસ્ટ ક્વોલીટી વગેરે દસેક શષ્ટ્ટોથી વધુ રાન નોહિ ધરાવનારો
ખુશાલ ધડીભર તો ભ્રમણુમાં પડ્યો: આ શું ! સુખલાલને મારવા
ધસે છે ? છાકરાની કાંઈ દણ્ણભૂલ થઈ કે શું ?

“તું આંહી ! ” નર્સ લીના હેતનાં જળજળિયાંથી છલતી આંખો
લઈ હસતી ભભી.

“મને કાંઈ જ નથી હવે, નર્સ બાબા ? ”

લીનાને ‘બાબા’ શષ્ટ્ટો બોલવનારાં છસ્પિતાલનાં મેતરો પાસેથી
સુખલાલે શીખો લીધેલો, પણ આજે સૌ પહેલી જ વાર વાપરેલો
એ બાડ શાખ હતો.

“યુ સ્કુપીડ !” એમ બોલતી લીના શોકાતૂર અને રોષિત ચહેરે ખુશાલ તરફ કુરીને બોલી : “આને ડાણુ બહાર લઈ આંદું ? તમે ડાણુ છો ? તમારે એ શું થાય ? એને મારી નાખવા કેમ ક્યું છો બધા ! કમબખ્ખત મારા દાક્તરોનો એ અપરાધ હું કદાપિ નહિ માદ્દ કરં ?”

“મેમ સાચ, એ મારો નાનેરો ભાઈ છે.”

“આજ સુધી એ ભરતો હતો ત્યારે તમે કયાં છૂપાઈ રહ્યા હતા ? આંદી કેમ કાંધ મારવા કાઢ્યો છે એ બચ્યાને ?”

“મેમ સાહેબ !” એમ કુરીને સુખલાલે પોતાના પેટ પર હાથ પદ્ધત્યો. “ધસ્ક લિયે.”

“શું કરને ?”

“યુટેનસીલ વેચીને. આજ તો આપે એની એંણું કરાવવી જોઈએ.”

“કેમ એન ! કેમ એન ! ઉપર આવો.” એમ કહેતી એ પાછી કુરીને સીડીનાં બણે ત્રણુ ત્રણુ પગથિમાંને છલાંગોમાં દાયારતી ઉપર ચડી. પાછળ ખુશાલે શરમાતા સુખલાલની બોચી પકડીને “હવે જટ આગળ થા ને છોકરી ! લખમી ચાંદલો કરવા...” એ શબ્દો સાથે આગળ કર્યો. પાછળ પારીવાળો ને છેલ્દો પોતો.

નર્સ લીનાએ પોતાનો ખંડ બોલ્યો. પહેલું જ કામ અંદર જરૂર પ્રવેશી જઈને ચોતે મેજ ઉપર ગોડવેલી એક તસ્વીર પર પડ્યો હાંકી દેવાનું કર્યું.

એ હાંકી દિઘિલી તસ્વીર ઉપર છાયા કરતી મોટી એક માટીની આકૃતિ બાળગોપાળ છસુ ચ્છિસ્તને બોળામાં લઈને ગમગીન બેઠેલી

કુમારિકા મેરી મૈયાની હતી. તેની પાસે એક પિતળના નિશળાકાર ‘સ્ટેન્ડ’માં જોડવેલી ત્રણુ મીણુઅતીઓ જલતી હતી.

“ સ્માર્ટી, ધ્યાર ઐડો, તુમ ધ્યાર ઐડો.” એમ કહીને એણે સુખલાલને બરાબર એ દાંડલી તરસીરની નજીક જ ખુરસી આપી. મીણુઅતીના ત્રણુ દીવા સુખલાલના લલાટ પર અને આંખોની અંદર જાણે ભર્યા હોજમાં સ્નાન કરવા પડ્યા હોયને એવી રીતે પ્રતિબિનિયત બની રહ્યા. સુખલાલનું કુલેવર ક્ષીણ છતાં લગભગ પારદર્શક કાચને મળતી એની ચામડી હતી. વીશેક વર્ષનું વય છતાં હજમતને માટે એનું મેં તૈયાર થયું નહોતું. આરડામાં આમતેમ ધૂમીને બારી આરણું એલાતી લીનાના મેં તરફ તાકી રહેલું સુખલાલનું મેં ત્રણુ દીપકોના પ્રકાશ ઉપરાંત ચોથી એ માનવ-દીપિકાની પ્રભાને પણ અલિતું હતું ને તેથી વધુ ગમે એવું લાગતું હતું. ખુશાલ જરા છેટેની ખુરસી પર ખુલડોગના જેવી ફેઠે ઐડો એડો સુખલાલને નિહાળતો હતો: સુખલાલ ધરીભર તો ખુશાલને પણ નમણો ને ભાવ નીતરતો લાયો. લીનાને પણ એ ડંજુ વણુસમજ્યા ભાવે નિરખતો હતો. દાણાના દ્વાલો ગેકથંધ ઝામળામાં અંખી મારીને વાનગી જેતા હોય છે તેવી જ જરૂર રીતે ખુશાલ પણ લીનાના શીલની જાત ખુદ્ધિથી બંધી મારી તપાસતો હતો.

લીનાએ એક જૂતી થઈ ગયેલી નેતરની ખુરસી પર એસીને પણી પૂછ્યું: “પ્રથમ તો મને સમજવો, આ બધો શો તમાશો છે? હું તો આશ્રમ્ય પામું છું.”

ખુશાલભાઇએ આ પાકી ‘સાકરેટી’ની બની શરૂ તેટલી દળદાર ડગળી કાઢવા તૈયારી રાખી: “મારો સગો નહિ પણ દૂરનેા ભાઇ છે. મારો આ વેપાર છે. એમાં એ વેચાણું કરશે તેનો નહીં એને રહેશે. હું તો પરિયય કરાવવા નીકલ્યો છું. મેમ ચાહેબ, તમારા જેવાનો

વસીલો મળ્યા પછી સુખલાલ ન્યાલ ન થઈ જાય શું ? એને તો અમારે હવે એ પસુંબાવવો છે.”

“અચ્છા, લાઈએ છધર-રમાર્ટી કે લિયે—યે હો, યે રખો, યે—યે—યે—”

“ઝોર યે ભી મેમસાંચ, સુપીરીઓર ક્વેલીટીઃ સુખલાલ કે લિયે.” ખુશાલભાઈએ પણ વગર કુદો ઠામ ઉમેર્યાં ને વજન કરવા ન્રાજવાં ઉપાડ્યાં.

“વજન નથી મંગતા—વજન કર્યા ! અંદાજ ઓલો—યે લો.” કહીને દક્ષ રા.ની નોટ કાઢી.

“એટલાં બધાં—એને જેતાં નહિ હોય—જેવે તેટલાં જ વાસણું આપો—” સુખલાલ ડરતો ડરતો, ને ખુશાલભાઈની જડસું હિંમતથી ગલરાતો ધીરે સ્વરે કહેતો રહ્યો.

તેના જવાખમાં જુબના તદ્દન જોટા વાળાને આંકડો તૈયાર કરતે કરતે સુખલાલ આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યાંઃ “ડાપણ વધાર્ય મા. વેપલો એમ ન થાય. આપણે કર્યાં ઠગાઈ કરીએ છીએ ? એની જ ઉલટથી એ હ્યે છ. ને બદ્ધીસ કરતી હોય તો તે પણ સુપાત્રે દાન છે.”

આ શબ્દો ઓલીને ખુશાલભાઈએ કેંશ મેમો ઝડપ્યો. નવ રા. એ આના થયા. “ચૌદ આના આપડો પીછે હેતા છું મેમ સાંચ.”

“નેછ—કુછ જરૂર નેછ. રમાર્ટી કે લિયે: છધર ફેર આનાં. બહુત લોક હમારાવાલા હું હમ સંખ્યક ધર પર લે જાયગા તુમ્કો રમાર્ટી.”

“અમે સવારે જ આપની સલામે હોસ્પિટલે ગયા’ તા.” ખુશાલભાઈએ કહ્યું.

“દિમાગ અચ્છા નેછ થા.” એટલો જવાખ દ્વારા એણે પ્રથમ જલતી દીપિકા તરફ ને તે પછી સુખલાલ તરફ નજર પાથરી. ને એને

આગલા હિન્દી વાત યાદ આવી: “અરે સ્માર્ટી ! દુપેર કો તુમ ચલ ગયા, પિછે વો આઈ થી—વો તુમારી કાન થી—તુમારી કંઈન થી ? કિ ક્યા સેહાની થી ! ઉરકે સાથમેં એક બડી લેડી ભી થી. મેરા તો સિસ્કી હુણી ભી ખા ગઈ. પુછ પુછ કર એળર કર દિયા, કિ પેશન્ટ કહાં ગયા ? ટેસમેં ગયા ? કિસકે ધર ગયા ? ઉસકા સરનામા નેઘ રખ ગયા ? ઔર વો બડી લેડી— મોસ્ટ બ્યુટીફુલ મધર— કિતની ખુખ્સુરત મા થી ! — બસ, નિકાલને લગી પેસા ! હમડો દેને લગી. કાયડા ? માલુમ ? બોલે કિ, નરસ સાહેબ, ટ—મે સુ ખ—આ—દ કુ સા—રા કર દિયા—૮—૨—મ—મેં ખ—૨—ચ—જે. હો—હો—હો—હો—હો—હો—”

એવું લાંખુલય હાસ્ય લીનાના, ગુજરાતી અક્ષરોને ચીપી ચીપી એલવાના પ્રયત્નને છેડે જોધાઈ ગયું.

ડાણ હશે એ બન્ને ? એકને તો એળખી. લીનાએ તે પ્રવેની સુલાકુતમાં આવેલ યુવતીને પાડો ખ્યાલ કરાવ્યો. સુખલાલના દ્વિતીય હરણુક્કાળ ભરતી લાગણી ધસી. સુશીલા જ હોય. અન્ય ડાઢ નોય. એટલી કુમારથી ડાઢ બીજું કર્યાં ગયા તેનો પતો ન પૂછે. પણ સાથે ડાણ હતું ? એની માતા ? નહિ, એને તો સુખલાલે જોઈ હતી. જરી જરી જાણી પણ હતી. લીનાએ વર્ણવેલું માતૃત્વભીતું રૂપ-અને ધરમાદો કરવા માટે પેસા કાઠી આપવાની ઉદ્દારતા, સુશીલાની જરૂરમદારીમાં ન સંભવે. મોટાં સાસુ હોવાં જોઈએ. અદતાની એ ભર્યૈવન ઝૂર્તી આ. જીવાનનાં નેત્રો સામે તરખરી ભડી.

લીનાને ધેસ્થી ચાલી નીકળ્યા પછી સારી એવી વાર સુધી સુખલાલ અખોલ રહ્યો. આવી ઉજળી એંણી થયા છતાં એણે ખુશાલી હેખાડી નહિ. આખરે ખુશલભાઈએ જ ચૂપકીદી તોડીઃ “શુફુન કંકુના થયાં હો સુખા ! વેલાને ચહવાની વાડ મળી ગઈ. હું

તારો ગભરાટ ભાતર ગયો જાણુને. ફૂલ એક મંત્ર ન ભૂલને. નજીર
ચોખ્ખી હશે તો જગત જરૂર મારે છે.”

ખુશાલના છેલ્લા બોલમાં એના અંતરનો ભય-ઓળાયો હતો.
વણપરણેલી, જોરી, જીવતાં માણસનાં માંસ ચામડાં ચૂંથનારી ને
મળમૂલ ઘોનારી એક ધર્સિપતાલની નર્સ, એ જે જીવાન હોય તો
ભય જરૂરમાવનારી બને છે એમ ખુશાલની માન્યતા હતી. છતાં જૂનૂં
વર્ગનો એ આદમી જે કિલ્સુરી ધરાવતો હતો તે કિલ્સુરી નિરોગી
હતી. એણે સુખલાલને કલ્યું કે “આપણે આંખ ચોખ્ખી રાખીએ
એટલે દુનિયા જરૂર મારે છે.” એણે સામાં માણસો તરફથી આવતી
લાલચોની વાતો કરી નહિ : એરતો આવા કે તેવા ફાંસલા બિંઘાવે
છે તે પ્રકારે વિષય છેડયો નહિ. આપણે પોતે જ સંભાળાને ચાલવું
એવી એ વિચાર-સરળીમાં એક મજા હતી : ફ્લાણું ઢીકણું કે
લોંકડી બાધડીને નામે નથળી વાતો એ વિચાર-તત્ત્વવાળા લોકાના
મેંમાંથી નિકળી જ શકતી નથી.

“ધર્સિપતાલે ઈ ડોણું એ જણુણું આવ્યાની વાત હતી સુખા ?”

સુખલાલે આ પૂછનારા ખુશાલભાઈની સામે શરમાતે મોંયે જેણું.

“તારી વડ ની ?”

“મારાં મોટાં સાસુ પણ લેળાં હશે એમ લાગે છે.”

સુખલાલે જવાબ વાળતાં વાળતાં, એક રોમાંચ અતુલવ્યો. દુનિ-
યાની એક છોકરીને જરીકે પ્રામણ કર્યા ચિવાય, એને સ્પર્શવા, મળવા
કે પૂરી જોવા પણ મળ્યા ચિવાય વાતોમાં પોતાની “વહુ” તરીકે
ઓળખાવી શકાય છે ને મનમાં માની શકાય છે એ તો નપાવટમાં
નપાવટ છોકરાને થ એક તસ્ય અદ્ધર ચાલવાની તાકાત હેનાર વાત છે.

“મંદ્વાડમાંથી ઉઠ્યો છો તથે જઈને સાચુને પગે તો લાગી આવ. એ તને ગોતવા કર્યાં આવવાનાં હતાં ?”

સુખલાલે નિર્દર રહેલું જ પસંદ કર્યું. સાસરીયામાંથી પોતાના હડ્ધૂત થયાની વાત એશક પૂરી જાણીતી હશે, ધૂપાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નહોતો. પણ પોતાને મેળેથા પોતાની જ અપમાન-કથા ન કહેવામાં ને એક સભ્યતા રહેલી છે તે સુખલાલમાં સ્વાક્ષાવિક હતી. પોતાની પામરતાતું ગાન ડાઢ પણ દિલસોજ રનેહીને અથવા દિલસોજનો ડોળ કરનાર વિનોદલક્ષી માણુસને સંભળાવાને થોડી સહાતુલુતિની હુંક મેળવવાની સુખલાલની પ્રકૃતિ નહોતી. એ વારસો એનાં ગામડિયા માતપિતાના સ્વભાવનો હતો. એ મનોદશા શીખવી શીખવાતી નથી. ધરી ધડાતી નથી.

“પ્રથમ તો સાંબળેલું.” ખુશાલભાઈએ વાત ચાલુ રાખી, “કે છોકરી તો છેલછકેલી હતી, ખૂટમોળાં પહેરતી ને હાથમાં મદમ-છતરી રાખી ફરતી. હમણે હમણે માણુસ વાતો કરે છે કે છોકરી તો સારી નીવડી છે.”

“અગાઉની યે ખોટી વાતો...” એટલું જ ખોલીને સુખલાલ અટકો ગયો. નેના પર પોતાનો હળુ કર્શો જ હક્ક નહોતો તેના વતી પણ પોતે શા માટે બચાવ આગળ કર્યો એ પ્રશ્ન એના મનમાં રમ્યો. ધરી પછી એને જ નવો વિચાર ઉપહ્યો. કે પેલા વિજ્યયંદ્રની અનારી એ કન્યાની સુકીતિની મારે શીદ આઠલી રખેવાળી કરવી પડે છે ! એ મારી નથી થઈ શકવાની, છતાં હૈયાની રૂધિરધારા કેમ એમ જ ગોખાંયા કરે છે કે એ તારી છે, તારી છે, તારી છે !

“તારું ખાપા કેમ કાયર થઈ ગયા છે ?”

“કાયર !”

“હા, એ તો વેશ્વવાળ મેલી દેવાની વાત કરે છે.”

“મેલ્યાં !”

એ શખ્ષ સુખલાલ જ ઓલ્યો કે ભીજે ડાઈ, તેની જણે કે ખાત્રી કરવા ખુશાલે સુખલાલની સામે તાક્યું. સુખલાલ બધાડો હતો : ‘શા માટે મેલું !’ સુખલાલના મોં પર ધગેલા ઝિધિની લાલાશ હતી.

“શાખાસ લડ !” એટલું ખોલીને ખુશાલ અટકી ગયો. રેને આ હિંમત હજુ કાચી હોય ને કદાચ વધુ તપાવ્યે તરડાઈ એસે, એ બહીકે અખોલ બનેલા ખુશાલે પોતાની હાટડી નજુક આવી ત્યારે ફરી પૂછ્યું : “ધ વિજયચંદ્ર ક્રાણું છે ?”

“ક્રાણું જણે.”

“આટલા બધા અંદરેરા ત્યાં શું ખાધા કરે છે તારે સાસરે ?”

“એને ખખર.”

“હાસાવવો જેવે ! ડાઈ ડાઈ વાર એને જેવિ છું ત્યારે મારા સમ ખાઈને કઢું છું કે એને જિલ્લો રાખીને બે તમાચા બેંચી કાઢવાનું મન થાય છે.”

સારું થયું કે સુખલાલ પોતાને શેતું શેતું મન થતું હતું તે ન ઓલ્યો, નીકર ખુશલભાઈ નિઃશંક ક્ર્યાક્ર્યાડો બાંધત.

બાકી રહેલાં વાસણો પાણાં હાટડીમાં જોડવતે જોડવતે ખુશાલે આવા થાડાક કેઢું શુખ્ષે કઢા કર્યા, ને પછી ગજવામાંથી ઝા. કાઢી પાટી-વાળાને “ જિઠાવ ચાલ ” કહી એક ઝિધિયો આખ્યો, ને “ આ લે તારી કમાઈના સુખા ! ” કહી સુખલાલની સામે પાંચ ઝિધિયા ધર્યા.

“ હમણું રાખો. બાપાને પૂછીને.”

“ નહિ, વાંસે લટાડે નહિ, બાપાને પૂછવાનું નથી, આ લે ન

લડ રહેને ! ” ખુશાલભાઈએ સુખલાલના ગજવામાં જોરાવરીથી ઇધિયા નાખી દીધા.

ઓરઠી પર પહેંચ્યા તારે સુખલાલના પિતાને બેડેલા હેખી ખુશાલે લખકાર કર્યેઃ “કાં પુવા, દીકરો તમારા ખાંપણો વેંત કરીને જ હાલ્યો આવે છે હો કે ? પહેલે જ ભડકે તમને મસાણ પોંચાડવા જેટલો પાવરધો બની ગયો છે સુઝો ! સમજ્યા પુવા ! ”

“તો હાઉં ભાઈ ! ” સુખલાલના પિતાએ ઉદાર હાસ્ય કર્યું : “આપણું તો ખોળીયું કાગડા ફૂતરા ન ચૂંથે એટલે જગ જીત્યા.

“પણ આમ લુગડાં પહેરી કરીને ડેમ બેઠા છો ? નિરાંતવા થાવ.”

“હવે નિરાંતવા થાણું રેલગાડીમાં.”

“કાં ?”

“અટાણું જ દેશમાં ઉપડવું છે.”

“ગાંડા થાવ મા.”

“ખીજુ વાત કરવાની જ નથી ખુશાલભાઈ ! મને હવે આંહી શરીરે નરવાઈ નથી રે’તી. અટ ભાગવું છે.”

“ઢીક ! ભાગો ત્યારે. હવે તાણું કર્સી નથી. તમારો સુઝો આજથી રહતો થઈ ચૂક્યો છે. બે રાખ્યા વગર ભાગો. વાળું કર્યું ?”

“વાળું માટે પેટમાં જગ્યા નથી ખુશાલ.” એમણે ખુલંદ ઓડકાર ખાધો. આખર, પોતાની તેમજ સામા માણુસની, સાચવવા માટે ખાર્યા ઓડકાર ખાવાની વિદ્યા ધર્યી જૂની છે : વગર જીધે બગાસાં ખાઈને લાખી મુલાકાતિયાને ઝટપટ જિલ્લો કરવાની કળાના જેણી જ એ એક આખાડ કરામત છે.

“વેવાઈને ધેર ખાપડાએ હાથ પકડી પકડીને પિરસ્યું. ને ખારે રહી થાળી ધોઈને પીવાની ખાધા. ઢાંખણું પડ્યું. ઓ...દી...થાં ! ”

“હીક, એ ક્રમ સોળ વાલ ને એક રતી કર્યું! વીવા સમજુ લીધા લાગે છે. મને તો બીક હતી કે વેવાઈ આડોડાઈ કરશે. કિંતુ કર્યું હુંવા! હાલો તરેં, બ્યો હું ગાડી કરીને આ આવ્યો.”

ખુશાલ પાણીના રેલા પેઠે નીચે ઉત્તરી ગયો. તે પછી પિતાએ એકલા રહેલા પુત્રને પાસે બેસાડ્યો ને કહ્યું : “ચાલ દેશમાં.”

“નથી આવવું. ધંધે ચડી ગયો છું.”

“ધંધામાં ધ્યાન નહિ રીયે દીકરા, ને હું હીક કહું છું, હાલ્ય દેશમાં ધંધે કરને.”

“પણ શા માટે ધ્યાન નહિ રીયે ધંધામાં?”

“ સાંભળ, કંઠણું છાતી રાખીને સાંભળ. હું તારો દુસ્મન નથી, તારો બાપ છું. તારું બલું ચાહું છું. એટલે જ મારે આજે ફારગતી કરી આપવી પડી છે.”

“ કુને? શેની?”

“ શેહના કુદુંખને, તારા વેશવાળની?”

સુખલાલ સ્ફૂર્તિ થયો. પિતાએ વધુ સ્ફેટ કર્યો :

“ મેં શાંતિથી નિકાલ કર્યો છે, કેમકે એની તો લવાડો કરવાની તૈયારી હતી. તુંને ડાઈ દાક્તર પાસે એણે તપાસાવેલો ખરો?”

“ ના!” સુખલાલ તો આભો બન્યો.

“તરેં એણે તો છેવટ સુધીની બનાવટ કરી મૂકી’તી. તને પુરુષાતન વગરનો હૃત્વનારું દાક્તરી સર્વિસ્ક્રિપ્ટ એની પાસે છે. એ મને બતાવીને કહ્યું કે કાં રાજ્યભૂષાથી ફારગતી કરો. નીકર ચા બંદ્દુક હું ન્યાતમાં લાદ જઈને લડાડો કરીશ. દીકરા! તારા આખા જીવતરને માયે છીણી બેસતી’તી એટલે મારે મારાં કાંડાં કાપી દેવા પડ્યાં. મારે એ ધરનો

ઓળાયો લેવાય જિલ્લા નો'તું રે'વું, તેને બહલે જમવા રોકાવું પડ્યું.
મેં ધાનના કેળીયા નહિ પણ બેરના! અંગારા પેટમાં ઉતાર્યા."

આંહી સુધી એલતે એલતે પિતા ચોડી વાર થંબ્યા. પુત્ર પણ
હોઈને પલાળતો પલાળતો ધરતી પર જડાઈ રહ્યો. કલેજને વળેલી
કુણ જિતર્યા પછી પિતાએ કહ્યું, "ઇશ્વરની દયા છે, દેશમાં આપણે
દેલત નથી તે આખ્રિ તે છે જ ને. આપણે આપણુંથી યે ગરીબ
એસ્ટરું ગોતશું. એ કેકાણાં આપણા વળનાં છે. તું લાલ, વેશવાળ
થાતાં વાર નહિ લાગે. તાર્દં ધરાયા વગર હું ચોડો જંપવાનો છું!"

"હવે તો આવવું જ નથી."

"એમ નહિ, તું કન્યા તો જોઈ લો."

"એ વાત જ કરશો નહિ."

"તજવીજ તો..."

"બિલકુલ ન કરશો."

"તારે?"

"મારી ત્રેવડ થયા પછી જ વાત હવે તો."

"પણ બેટા, લોકામાં એકવાર ચેરાઈ ગયા પછેં આવું કામ બહુ
મુશ્કેલ બની જાય છે."

"દ્વિકર ન રાખશો. ને તમે તમારે જાય. મારી પોંચ થવા દો."

"પણ મને તારી બીક લાગે છે."

"બીક ન રાખશો. મને મારી ત્રેવડ કરવા દો. મારાં બાવડાના બણે
મને બધું કરવા દો."

સુખલાલના પંજાએ મજુમ મુઠીએ વાળાને પિતા સામે હલાવી.
પિતાએ એ પુત્રસ્વરૂપ પહેલી જ વાર દીછું.

પ્રકરણ અઠારમું

નહિ છાડું

દીકરાને મુજ્જી ઉગામતો હેઢ્યો ત્યારે ખાપને વધુ ખૃદીક લાગી.

સુખલાલના સ્વભાવનો એ પિતા પૂરો જાણુકાર હતો. કાઈ ગરાસીઓની જરી વસ્તીવળા એ ગિર ગામડા થોરવાડમાં સુખલાલની વીશ વર્ષેની જુવાની સીધા સાદા માર્ગે જ કાયમ નહેલી વલ્લા કરી. સહન કરી શકાય ત્યાં સુધી તો લલો ને લદ્રિક, નરમ ને નમતો રહેતો. સુખલાલ સહનશક્તિની હદ લોપાયા પછી વનપશુ જેવો ય બની જતો. કાઈના છોકરાઓનાં શરીર પર સુખલાલના દાંત બેહેલા તેનાં ચિહ્નો મોજુદ હનાં. દુઃમનના પંન નીચે દ્યાતો ને ધૂસ્તે પાટું ગૂંફાતો સુખલાલ એક ચીસ પણ પાડ્યા વગર માર ખમતો ખમતો લોહીલોહાણ બટકાં ભરી શકેલો. પોતાના ગજવાની ચીજ પોતે વેરીના હાથમાંથી બચાવી નહિ શક્યો હોય ત્યારે પછી એ ચીજને એણે ધૂળમાં રોળી અણુખપની તો કરી જ નાખી હતી. થોરવાડથી રોજ ટેવલપુરની નિશાળે ભાણવા માટે એક ગાડી ચાલતા જતા સુખલાલે પોતાને ખાવા માટે માએ બાંધી આપેલ ભાતું રસ્તે ઓડા બાંધીને બેસતા ગરાસીયાના છોકરાઓને હાથ પડવા દીધાં પહેલાં ધરતીમાં

રગ્દેળી નાખેલું, માર ખાધેલો ને સામાં વડ્ઢકાં ભરેલાં. છત્તા ડાખ હિવસ ધેરે આવીને એણે માતપિતા પાસે વાત નહોતી કરી. પોતાને પડેલા માર પર એ ધૂપો ધૂપો હળદર ચોપડતો. તેના લૂગડે પડતા ડાખ ઉપસ્થી જ આખરે માને દીકરાના બુરા હાલની જાણુ થતી.

મોટા થયા પણી બાપાની દુકાને પણ એણે કાઈ તાલુકદારોને શેડલી સોપારી કે ખજૂર ખોખાંનો નારતો કરાવવાની ના પાડવા અદલ ધમધીએ. ખાધેલી, ડટલીકુવાર એ રાન્નિયે દિશાએ પણ નહિ નીકળી શકેલો. છતાં પિતાનું રક્ષણું એણે માગેલું નહિ.

આ બધી ખાસીયતોના જાણબેદુ પિતાએ ધરિપતાલમાં લીનાને એને પડેલા ડાઢા ઉમરા સુખલાલને બદલે, સુશીલાની વાત નીકળતાં શરમના ગલબર્યા ગાલવાળા પ્રેમી સુખલાલને બદલે, તેમ જ ખુચાલ-ભાધના આસાંકિત શિષ્ય સુખલાલને બદલે આ મુડીએ બીડા સુખલાલનું બ્હડીકાળું ઇપ જેયું. જોઈને એણે કહ્યું: “લાધ, જેને હો ! ચારકો પરદેશ છે. ગમ ખાજો. ભલેચ્યુકે ય એ દસ્યમાં હાલીશ મા.”

“રસ્તો ક્યાં ડાખના બાપનો છે ?” સુખલાલનું બોલતું મેં બારણા અહાર તાકતું હતું.

“એની વાત નથી. હાલાં નજરનું મળ્યાંનાં ઓર છે ને ?”

“ત્યારે તો આંહી એણે તમને આ દશા કરવા તેડાયા !” સુખ-લાલ જોઠની જોઠનીને બોલતો ગયો.

“કાંઈ સંભારવું જ નહિ એટા ! કાળ કાળનું કામ કરે છે, પણ તું પૂરી ગમ ખાને હો બાધ ! નીકર ત્યાં એઠે અમારો જીવ ઊડી જશે.”

“હો.” સુખલાલને પોતાને જ ગમ નહોતી રહી કે આ હોકારો પોતે શું સમજુને હોતો હતો.

“શું ખાવા ન ખાવાની વાતું હાલે છે ખાપ દીકરા વચ્ચે ?” એમ બોલતો ખુશાલ દાખલ થયો. એના હાથમાં એક કરંડિયો હતો. કરંડિયો પુવાને આપત્તા કશું : “લ્યો, બાંધી લ્યો ભાતું.”

પિતાપુત્ર બન્ને કરંડિયામાં ઠાંસોઠાંસ ભરેલ લીલા સુકા મેવા અને રમકડાંના જર્થા તરફ જોઈ રહ્યા.

“એમાં જોડની જેમ જોઈ શું રીયા છો પુવા ! અટ કરો, ગાડીનો વખત થાય છે.”

“પણ..... પણ...આટલું બધું...”

“ત્યારે શું ધરને આંગણે ધોયેલ મૂળા જેવા જર્થને ઉલબુંતું ! છોક્રાંને ખોણો આંસુ પડાવવાં”તાં !” ખુશાલે એ ખુલેલ કરંડિયાને ફરી પાછા કસકસતો બાંધતે બાંધતે એની આખાખોલી રીતે કશું.

સુખલાલ પણ ભાંડુઓ યાદ આવત્તા જંખવાણો પડ્યો. એણે છસ્પિતાલની પથારીએ પડ્યાં પડ્યાં પોતાની નાની એન સુરજનો સુરજાલા પરનો કાગળ ખાપ પાસેથી લઈને વાંચી જોયો હતો. એ સુરજ પિતા જ્યારે ધેરે પહેંચશે ત્યારે પિતાની બચકી પાસે ટર્પરટોયાં મારતી બિલી રહેશે. ખીજાં ભાંડરડાં તો કુટુંબ ને મેવાથી મોં ભરીને પિતા મુંબધ જઈ ખીજું શું શું લાભ્યા તે જાણવાની ખેવના જ નહિ કરે, પણ શરમાળ સુરજ પિતા પાસેથી ભાબીનો સંદેશો. ભળવાની ફોગટ રાહ જોતી જોતી આખરે જ્યારે છાનીમાની પિતા પાસેથી ભાબીનો જવાખ માગશે, ભાબીએ કશુંક-અરે કંઈ નહિ તો જૂની ચોપડીએ મોકલી છે કે કે કેમ તે જાણુના ઉત્કંદ બિલી રહેશે, ત્યારે એને શો જવાખ જડશે ? માતપિતાની વચ્ચે ખાનગીમાં થનારી આ વૈવિશાળ-કારગતની વાત યક્કાર સુરજની જાણ બહાર શું થોડી જ રહેવાની છે ? જાણુરો ત્યારે એને શું શું થશો ! ‘ભાબી-ભાબી-ભાબી’ એવા અણુધરાયા અંતસ્ના

અકેક તલસાટ સમ શખણું બહેને જે પત્રમાં, પચીસ વાર જ્યાન કરેલું, એ પત્ર પર આ કહેવાની પણ ન રહેતી ‘ભાબી’એ થુથુકાર કર્યાની ડેવી ડેવી દારણું કદ્વપનાઓ કરશે મારી બેન સુરજ !

સુરજને થોડા દિવસ કોઈક છેતરી રાખે તો ડેવું સારં ! આ તારી ભાબીએ બેટ મોકલી છે એમ લખીને મેં મારા આજના ત્રણ દ્વિયામાંથી એક ઓદણી સુરજને મોકલી હોત તો ડેવું સારં થાત ! પણ વખત રહ્યો નહોતો. નણે જણું સામાન લઈ નીચે જિતર્યા. રસેને જઈ મુવાને ગાડીમાં સારી એક ઘેહુક મેળની આપવા માટે ખુશાલલાઈ પાંચ ચેસેન્જરો સાથે બાઝી પડ્યા ને આખરે ખુશાલના હાથનું ચૌદમું રતન ચાખનારા એ જિતાડ્યો ટાઢા પડ્યા પછી ખુશાલે પોતાને ને સુખલાલને માટે મરીન લાઈન્સના ધાસ પર બેસી ખાવા માટે રાખેલાં થોડાંક રૂટ ને મેવા એ કળ્યો કસારા કુટુંબનાં જ બાળકાને આપી દીધાં. હુવોએ ગરીબ વાણિયાની રેલ મુસાફરીની ‘સંકટ સાંકળ’ સમી સુરી સોપારી પણ કાઢી હતી. ગાડી ઉપરી ત્યાં સુધી મુવાએ એક શાખ એવો ન ઉચ્ચાર્યો, ન તો ચહેરા પર એવો એક લાવ દેખાડ્યો, કે જે પરથી ખુશાલને બની ગયેલા માઢા બનાવની શાંકા સરખીએ આવે.

પાછા જતાં ખુશાલને લાગ્યું કે સુખલાલ બાપથી નિખુટો પડવાને લીધે ગમગીન છે. ગમગીની ઉડાડવા એણે પોતાના ધર છોડવાના સમયની કરણતા ભરી ને શૈર્યભરી વાતો કરી. “છ મહિનામાં તો તું આંહી ઓરડી નાભાને સૈને તેડાવી શકીશ. ને તારો સાસરો જો વાંડા નહિ હાલે તો તો આંહી જ વીવા જમાવી દેશું હોસ ! એકવાર વહુને હાથ કરી લઈએ, પછી જખ મારે ને જોડા ફાઉ તારો મેટો સાસરો ને તારી સાસુ. મુદ્દાની વાત એક જ છે સુખ્યા, કે સંતોકડીની-અરે જીલ્યો ભાઈ, સુશીલાની મરજી તારે જાગ્રી લેવી. નાહકનું સાલ ધરમાં ન

પેસાડવું હો લાધ ! જીવતા સુધી સૌનાં લોહી પીવે, ને પોતાનુંથી પીવરાવે. છ ધંધે નથી ચઢવું. ભલેને પછી ટેટવાડે હો ! કેનાના બાપની ગુજરાત ! સાડી સતતરસો કન્યાયું ગામડે ગામડે સરે છે. વાત તો ખણું ખણું તો એ ડાથળાની છે ને ? થઈ રહેશે લાધ સુખ્યા ! આંહી તો અમે આપણા પચાસક લાઈઓનાં દૂષ્ટાં વહાણું એમજ કરીને પાર જિતારી દીધાં છે. જાડા જૂથની મજાજ એ છે ને ! પણ પછી હુતો ને હુતી એ થિયાં એટલે તું જાણું કે એકલો સાંતાકરણ રે'વા વધો જાઉ ! તો એ વાત અલાંડ ફર્યેય નહિ અને.'

સુખલાલ કુકા આતાજ રહ્યો રહ્યો એચીએ પહોંચ્યો. એના મનમાં ખુશાલની બળબારી વાત પણ ચટકા ભરતી હતી. કેમકે એમાં તો સુશીલાને જતી કસ્યાની જીવલેણું સુચના હતી. એ સાંભળાને સુખલાલની રગેરગમાં જાણે સરપો સળવલ્યા.

‘સુશીલાની મરજી !’ તેણે પથરીમાં પડ્યે પડ્યે ત્રાગડા કાંત્યા; ‘દા હા, સુશીલાની મરજી હરો તો મૂકી દધશ ! ના, ના, મરજી વગરની સુશીલાને પણ કેમ કરી મૂકું ? હિંમત નથી. મૂકી શકું જ શી રીતે ? દરિયામાં દૂષ્ટો માણુસ તણુખલાને ય મૂકી શકો નથી. અરે, પણ આ વિચારો કસ્નાર હું ડાણુ ? મૂકી તો મને જ દેવામાં આવ્યો છે. ને હું કયા મેઠે હણુ સુશીલાને મૂકવા ન મૂકવાની વાત વિચાર છું ? પણ મને મૂકી દીધો ડાણો ? સુશીલાએ મને મૂકવો હતો તો ઉણણીમાં એ શા માટે વાતો કરવા આવી હતી ? છસ્પિતાલમાં શા માટે ચોર-મુલાકાત લીધી હતી ? ને ક્રી પાણ આવીને લીનાને શા માટે ‘કયાં ગયા’ ના પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા ? લીનાને જ પૂછી આવું. લીનાએ એને તે દિવસે નેવી જેધ હરો તેવી એ મને વર્ણાવી દેખાડુશો. હું પૂછીશ, એ કન્યાના મેં પર પ્રશ્નો પૂછતે પૂછતેડાધ રંગો ધોળાતા હતા ? આંખોમાં અમીકર તલસાટ ઉકુલતા હતા ? મારું નામ લેતી હતી ? હાં હાં—

એ એક ખરી કસોટી થઈ જશે. અહેરા પરના રંગો ને આંખોના તલસાટો તો ભુલાવામાં નાખે તેવી વાતો છે. ભરોસો કરવા લાયક આ એક જ પ્રશ્ન: એ કન્યા મારું નામ લેતી હતી કે નહિ? હિંદુ કન્યા એક જ માણુસનું નામ નથી લેતી, ને એના હૈયાનો વધુમાં વધુ નિકટવાસી હોય. એ એક જ પ્રશ્નનો ઉત્તર મારે માટે ખસ થશે. પછી તો હું જોઈ લધશ—મારી પોંચ—મારી ત્રેવડ—મારી છાતીનું જોર—એમ કરતો કરતો આ ગામડિયો જુવાન બિંધી ગયો.

પ્રકરણ એગાળીસમું

લીનાને ધેર

મારણાં બીજાને અંદર એકલી પહેલી લીનાને જે એ સાંને કોઈ છુપી આભિ જોઈ શકી હોત, તો એની એ લીના જ છે એમ માની ન શકત. જગઞ્જગતની મેરીતી મૂર્તિ આગળ ભૂડકું તસ્વીર પરથી એણેં દાંખું ઉદ્ઘાની લીધું હતું. તસ્વીરને પોતે આંખે ચાંપતી હતી. પંદર વર્ષના એક છોકરાની છખી હતી. લીના બોલતી હતી કે ‘આજે તું આના જેવડો હોત. આ છોકરાને કમાવું છે, કેમકે એને પરણું છે. તું યે આજે પરણવા જેવડો હોત; ના, ના, તારે તો હજ એ વર્ષની વાર હોત. પણ આ છોકરાની તો વહુ કાયમ એના માબાપના ધરમાં રહેશે, એનાં લાઈ લાંકુની ય સેવા કરશે. તું પરણું તો મને એકલી જ છાડી જત. ખરંને? હું માંદી પડત તો ધરસ્પિતાલે જ નાખત, ને હું અશક્ત કે અપંગ અનત તો તો ‘એસાયલમ’માં જ મારં સ્થાન હોત, ખરં ને ડાર્લિંગ? પણ તું અશક્ત અપંગ અન્યો હોત, તો હું તને રાગતો મૃકત કાંઈ? તારી ખીને સુવાવડ આવત તો—તો હું જ દોટ કાઢતી આવત. હું બુઝી બુઝી ને અશક્ત જ્તાં તારા આગકની સારવાર કરત. પણ આવું કશું જ જેવા તું ન રહ્યો.

હું તો મારું હરેક વર્તન, એટા, એમ સમજતી સમજતી જ કરું છું,
કે તું માતા મેરાને ખાળે બેડો બેડો જેતો હૃદશ, ને તને એ ગમતું
થશે. આ વાસણે વેચતા છોકરાને મેં બોંણી કરાવી. મારે વાસણેની
શોઠી જરૂર હતી? પણ તું એના જેવો જ નિરધાર રજૂનો હો,
તે દ્વિસે તનેથી ડોઢુક માતા એવો આધાર આપે, એવી આશાએ મેં
કર્યું. સારું થયું કે એ વખતસર આવ્યો. કેમ જાણે એ
તારો જ મોકલ્યો આવ્યો! એ શ. દસ લઈને હું ‘ઓપેરા’
જોવા જતી હતી. મને આજે ડારનેશીયા હોટલમાં જઈને
ખૂબ ખાવાતું મન હતું. ત્યાં તો સુંદર સુયોગ બની ગયો. હું શાંતિ
પામી છું. હું જાણે તારી બુઝી મા છું. મને ડાણુ કહે કે હું જુવાન
છું! નહિ રે, મને બુઝું રહેવું જ ગમે છે. પણ જાનામાનાં હો!
હજુ પ્રકટપણે બુદ્ધાપો બતાવવાની હિંમત થતી નથી. બુદ્ધાને જલદી
નોકરી મળતી નથી. તું જાણે છે ને, મારે મારી ખાટી ઉમ્મર નોંધાવવી
પડે છે. તને એ નહિ ગમતું હોય. જુદાખું તો તને કેમ ગમે? અરે
જીવતો હતો. ત્યારે જ નહોતું ગમતું ને હવે કર્યું મેરી માતાને ખાળે
શોકું જ ગમે? પણ તું હોત, તારી વહુ હોત, ને આ હિન્દુમુસ્લિમોની
માફીક માને બેળી રાખતાં હોત, તો મારે શીદ જુહું બોલવું પડત!
હું શીદને આ વેશ પહેરત!

એમ કહેતી કહેતી ગહુગદિત લીનાએ પોતાના મોંમાંથી બનાવવી
દાંતની બત્તીશી એંચી હાથમાં ધરી રાખી. એના ગાલમાં ગર્તો પડ્યાં.
એને ડોધએ ન ઓળખ્યી હોત.

એના દાંત બેશક બુદ્ધાપાથી નહિ, બીજાં કારણોથી પડી ગયેલા.
છતાં એ પુઢી ને જુવાન બની ધરિપતાલે ફરતી લીના ચાવીશ વર્ષની
નજુક તો ચોક્સ હતી, તેવી ચાઠી એ દાંત વગરનો ચહેરો ખાતો હતો.

ત્રણ દિવસ પછી એજ સમયે અવાજ સંભળાયો : ‘યુટેન્સીલ્સ ! એલ્યુભિનીઅમ યુટેન્સીલ્સ ! ડ્યુરેબલ એન્ડ ડિસેન્ટ યુટેન્સીલ્સ !’

અવાજ અણુધડ હતો, છતાં હળવો ને મહો હતો.

ગલેરીમાં આવીને લીનાએ ડોકું કાઢ્યું. વાસણો ઉપાડનાર હેલકરી સાથે સુખલાલને જેયો. લીનાએ મોં આડે હાથ ઢાંકી દીધો. ‘યુ-ટે-ન’ એ ફરી વારનો ટૌકા લીનાને જેતાં શરમથી અધુરો જ અરણી ગયો. સાક્રના પતાસા પેડુ એ સ્વર ગળાનાં પાણીમાં એગળી સમાચ ગયો.

શાંતિના ચિરધામ સમા આ લતાએ ખોલનારને પણ શાંતિ પ્રેરે છે. સુખલાલના ફેરીઆ-સ્વરો આપોઆપ શાંતિ શીખ્યા હતા. એ શાંતિએ સુખલાલની આકૃતિને આછા ક્રાદ્ધ શીતળ રોણીને મેમાં મઠી લીધી હતી.

‘ઉપર આવ સ્માર્ટી !’ કહેતી લીના ઘરમાં ગઈ. દાંતની ખત્રીસી એકદમ પહેરી લીધી. ‘સંભારતા જ તું જાણે આવ્યો !’ એવું કહીને પેદી છણી પર એણે પરદો પાડી દીધો. આ ઝિસ્તી લોકા હિંદુઓ કરતાં જરીડે એણા ‘હેમી’ નથી હોતાં. મૃત્યુના સર્બધમાં તેમની ‘હેમી’ માન્યતાએ હિંદુઓને પણ ટપી જાય છે.

સુખલાલ હેલકરીને નીચે રાખીને એકલો જ ઉપર ચાલ્યો. જે કહેવાતું છે તેની શરદ્યાત કેમ કર્યી તેની એ મનમાં ને મનમાં જોઠ-વણુ કરતો ગયો, ત્યાં તો—“તું આટલો બડો પણો છે, આટલો મોટો ખાજ છે, એ તો મને તેં દ્વારાનામાં આટલા બધા દિવસો રહ્યા છતાં ય કળાવા ન દીધું ! હું તારા પર ગુર્સે થઈ છું”

એવા લીનાના એચીંતા તૂટી પડેલા શર્પટોએ સુખલાલને ખચિયાણો પાડ્યો. કઈ પક્કાઈ, કયું પાળપણું, કઈ મેલી ચાતુરી મારા ધરસિપતાલ ખાતેના વર્તનમાં મેં દાખલેલ ? પોતે યાદ કરવા લાગ્યો.

“તેં મને કેમ નહોનું જણુંવા દીધું ?”

“શું નર્સ બાબા ?”

“તારું તર્કટ.”

ઓલાતી લીના સપ્ત હતી. સુખલાલને એ સ્વરૂપ ડરામણું લાગ્યું. શું મને અપમાનિત કરી પાછા કાઢવા ઉપર ઓલાવ્યો. હશે ? આવા જીવન-પ્રદેશનો અણુમાહિતગાર એ જીવાન આંહી આવવાની ધૃષ્ટિના માટે પસ્તાયો, ને છૂટકારાનો પળ માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

“મેં તને ખરાવી ખરાવીને પૂછ્યું હતું તે દિવસે બ્યેરે, કે રમાઈ, તું કેમ રહ્યો હતો ? ચેલી બાધ આવી ત્યારે તું શા માટે આંસુ પાડવા મંડી ગયો હતો ? તેં બનાવટી જવાબ વાળેલા કે દરરદ ઉપર હતું હતું. તેં મને ખરાજ ન પડવા દીધી કે એ આવનાર ઓરત કોણ હતી, તારે શું થતી હતી.”

સુખલાલ વધુ ગૂંઘવાયો. ને વાત પોતે પૂછવા ને પ્રગટ કરવા આવ્યો હતો તે વાત તો આંહી એના કોણું જાણે કેવા ય ડરામણું સ્વરૂપે કયારની રંધાધ ચૂકી હતી.

“એ સાચી ખરાજ તો મને કાલે પડી. કાલે એ છોકરી ફરીવાર ધરિપતાલે આવી હતી. એ તારી ‘ઝીઆન્સી’-તારી અવિષ્યની પત્ની છે. મને માફ કરને બેટા ! ” આંહી એનો સ્વર નરમ બન્યો : ‘મેં તને એનો નોકર માનેલો. મૈં તને એની સાથે શરૂ પણું ઓલવા નહોતો દીધો. પણ તું એને તારા ખરાજ કેમ નથી આપતો ? એ મને જ શા માટે તારું કોણું પૂછવા આવે છે ? હું તારી કોણું સર્ગી છું કે એ મને જ ચીડાઈ ચીડાઈ પૂછે છે ! મેં શું તને છુપાવ્યો છે ? બેસ. હિરાંતે બેસ. મને વાતે કર. તું શું એનાથી રીસાયો છે ? તને શું એ ગમતી નથી ? એ એમ કેમ કહેતી હતી ? કે હું શાહુકારની પુત્રી છું એજ મારં દુર્ભાગ્ય છે ! એ કાલે કેમ ઉસ્કે-રાયેલી હતી ? એ કેટલી બધી વેદનાભરી લાગતી હતી ! ”

સુખલાલને આ વાત જે ડાઢ ભીજાએ કરી હોત તો એને મસ્કરી લાગત, બનાવટ લાગત. દરિયામાં તરફડીયાં મારતો માણુસ ચેતાના પગ હેણ ઓચીંતી મળતી ભૂમિને ઘડીલર મગરમંજુની પીઠ માનીને વહુ લયબીત બને તેવી લયબરી મનોદ્શા સુખલાલે પણ અનુભવી.

“તમે એને મારી વાત કહી ? ” એણે ડરે ડરે પૂછ્યું. મનમાં ચ્યાં કે કહ્યું ન હોય તો પાડ પ્રબુનો ! મને વાસણોની ઝેરી કરતો સાંભળીને રેખે કયાંક સુશીલાનું દિલ બહલાઈ ગયું હોય.

“મેં તો વિગતવાર તારા સમાચાર કલ્યા. મેં કહ્યું કે તારે જલદી પરણું છે તે માટે તો તું તનતોડ ઉદ્ઘમ કરી કમાવા નીકળ્યો. છે. એણે તો એ સાંભળીને ઝાળ આધી. એ થોડી વાર તો વિચારમાં પડી ગઈ. એણે મને અચકાતાં અચકાતાં પૂછ્યું, કે પરણુવા માટે પૈસા ભેગા કરે છે ? કેને પરણુવા માટે ? ડાઈ બીજે ટેકાણે પરણુવાનો છે ? હું શો જવાબ આપું ? તું એવો મારો કયો સર્ગો કે તારા પેટની રણે રજ વાત તું મને કરી જતો હો ! શી એવકૂરી, શી વિચિત્રતા, કોણું તું હું, કોણું એ ! હું તે આ મામાલામાં કયાંથી પેસી ગઈ ? ” એમ કહેતી એ ખૂબ હસી.

“હું ધંધે ચડ્યો હું એ એને ગમ્યું કે ન ગમ્યું ? ” સુખલાલનો આ સવાલ સંગીતની ભીડ સમે નીકળ્યો.

“એ પૂછતી હતી કે વેચતાં આવડે છે ? મેં કહ્યું કે નથી આવડતું. પૂરો એવકુરી છે. પણ એને છેતરવાનું તો ખુદ ધરાકતું જ દિલ નહિ ચાલે એવો એ પરાણે વહાલો થઈ પડશો.”

સુખલાલ નીચું નેંધ ગયો. થોડી વારે એ ખોલ્યો : “એ કયાં મળે ? ”

“બીજે કયાં વળો ? એ જર્યા રહેતી હોય ત્યાં.”

“તમે એને મળવાના છો ?”

“કદાચ એ માંદી પડે ને મને તેડાવે તો. પણ હું તો નર્સ તરીકે ધણી લાગણીહિન ને કડક છું, એટલે મને તો એ શાની જ તેડાવે ? અરે ભાઈ, એવી લાલઘૂમ છોડરી માંદી જ કયાંથી પડે ?”

સુખલાલ જોઈ શક્યો કે લીના ટીખળે ચડી હતી.

“પડે પણ ખરી.” લીના તૂર્ણજ બોલી પડી: “તાવ તો ધણી જાતના થાય છે. અમારા દેશમાં એક તાવને ‘લવ-શીવર’ કહે છે. તું થોડો વખત એનાથી દૂર જ રહે, ને હું એને કહું કે તું તો ખીજુને પરણવાનો છે, તો એની માંદગીનો ચાન્સ મને મળે. તો કદાચ થોડા રૂપિયા તો મને કમાતી આપ્યા કહેવાય. બદલામાં હું તને તારાં વાસણો ખપાવીને રળાવી દઈશ. છે સાહું કખૂલ ?”

આ ટીખળનો રસાસ્વાદ લેવાની લાગણીને સુખલાલના અંતરમાં અત્યારે સ્થાન નહોતું. એના વિચાર-ધોડલા એ ધડીએ ફક્ત એક જ બિંદુ પર ધસતા હતા : કે આ બધો રો ગોટાળો મંચ્યો છે ? સુશીળા પોતે જ મને ત્યજનાર છે, કે હું એનો ત્યાગ કરું છું ? મારા પિતાની ને એના બાપુજીની વચ્ચે થયેલી ફારગતીથી શું સુશીળા અનણું છે ? કે શું એ મારા પિતાને દોપિત માની એડી છે ? શું એના બાપુજીએ જ એનામાં આ ગેરસમજનું એર રેડી દીધું હશે ? આ ચોખવટ કરવા હું ને એ કયાં મળ્યાએ ?

“અમને બેઠેને તમારા જ આશ્રયસ્થાનમાં મેળવી આપશો ?” એ પ્રમલીનાને પૂછવા માટે છેક સુખલાલના હોઠ સુધી ફક્તી કરીને પાછો ગળામાં જિતરી ગયો. નહિ રે નહિ ! એવું એને કેમ પુછાય ? ને એવા ધૂપી

મુલાકાત એક ખાનદાન ખીના આશ્રમે મેળવવાથી એની આખૂં શી રહે ? એને ફાઈ જાણી જનારાં શું કહે ?

તો પછી એની મારફત સુશીલાને મુલાકાત માટેનો સહેશો પહોંચાડું ?
વળતી જ પણ એ વિચારને પણ એણે ત્યજયો.

✓ ધૂપા સહેશો, ધૂપી મુલાકાત, ધૂપી મસ્લતો, એ સંસ્કાર ડેટલાક માણુસોના લોહીમાં જ નથી હોતો. ધૂપું રાખીને કાંઈક કરી લેવું એ એને તર્કટ કે કારસ્તાન સમાન લાગે છે. સુખલાલના લોહીમાં ‘ધૂપા’ પ્રત્યે આવી એક કુદરતી ધૂણા હતી. એ તિરસ્કારના સંસ્કારે જ સુખલાલને નર્સ લીના પ્રત્યે અદૃષ્ટબર્યો રાખ્યો. લીનાને વિષે એ હલડો વિચાર સેવી જ ન શક્યો. જે લીના અમારા આવા ધૂપા મિલનને ચાહતી હોત તો એ સૂચન લીના તરફથી જ ન આવ્યું હોત ? એવી દ્વીબ પોતાના દિલ સાથે કરનારો એ યુવાન વિશુદ્ધિતું એક વધુ પગથિયું ઓણંગી ગયો.

“શું વિચાર કરે છે રમાર્ટી ? તારા કપાળની નસો આઠલી ઉપસી કેમ આવી છે ડાર્લિંગ ?” લીનાએ એને પૂછ્યું.

“મારે એને મળનું છે.”

“કૃયાં મળાશ ?”

“તમે જ બતાવ્યું ને ! એને ધેર.”

“એવો માય ઓય-શાયાસ મારા દીકરા !”

આભાર માનવા વગેરેની વિધિ કર્યા વગર સુખલાલ વિદ્યાય લેવા જાઠયો, લીનાએ રોક્યો નરહ, પણ એ બહાર નીકળી નીચે ગયો ત્યારે ઉપરથી લીનાએ કહ્યું : “આજે વાસળો વેચ્યાં નથી લાગતાં.”

“ના. એક વાર વેચીને બીજી વાર ફેરી કરવા નીકળ્યો છું.”

“ચાલ તને મારા પાડેશીઓમાં લઈ જવિં ?”

“આજે નહિં.”

“જોબો રહે, મને થોડાં વાસણે આપતો જ. તે દિવસ મેં લીધાં તે તો એળખીતાંઓ આવીને ખરીદી ગયા.”

સુખલાલને એના કહેવામાં વિશ્વાસ ન એડો. કચું “કાલે આવીશ.”

“કાલે હું નહિં હોઉં. કાલથી દિવસની નોકરી છે. દેતો જ.”

સુખલાલ ખ્યકાયો.

‘યું ધડીઅટ !—એવું ! વેપારીનું જુગર જ ન ભણે. પેલો તારો સંગાથી પછો વેપારી હતો, સામે ચાલીને યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરીકરી વાસણે વળગાડતો. ને તું ધરાકના માગવા છતાં ય મુંઝાય છે. લાવ.’

એમ કઢીને પોતે કટ કટ દાદર જિતરી. એત્રણું વાસણે કાઠીને એણે ત્યાં મૂક્યાં. કચું, ‘ખીલ અનાવ. ત્યાં હું પૈસા લાવું છું.’

સુખલાલે ખીલ કાઠીને લખવા માંડ્યું. લીના ઉપર ગઈ. એટલામાં સુખલાલે હેલકરીને કચું, ‘ચાલતો થા.’ ‘એને રવાના કરી પોતે પણ લીનાના આવી પહોંચ્યા પહેલાં જ ચાલી નીકળ્યો. લીનાએ પસંદ કરેલાં વાસણે પોતે ત્યાં જ રહેવા દીધાં, એની અંદર કંશ મેમે મૂક્યો હતો તેમાં રકમ બકમ લખવાને બફલે લખ્યું હતું કે “With Pranams from your humble smarty ! આપના દીન સ્માર્નિના પ્રણામ સાથે.” તેજુસુરની નિશાળમાં ચાર પાંચ અંગેલ ચોપડી જણેલાને વધુ તો શું આવડ્યું હોય ?

થોડી વારે લીના નીચે આવી ત્યારે એના મગજમાં સૌથી મોટો શુંચવાડો એ ‘Pranams: પ્રણામ’ શાખે જોબો કર્યો.

પ્રકરણ વીસમું

ઉદ્કાપાત

સ્નાને વાગુ કરીને સુખલાલ નીચે જિતસ્વા લાગ્યો ત્યારે ખુશાલે એને પૂછ્યું, ‘અત્યારે કર્યાં ?’

“જરા આંટો મારી આવું.”

“ખુશીથી. કદાચ તું મોઝે આવ તો મને જાહાડવો ન પડે એટલે એમાંથી એક બારણે અહારથી તાળું મારતો જ, આ દે.”

સુખલાલ જિતર્થો તેની પાછળ પાછળ ખુશાલ પણ થોડું અંતર રાખીને જિતર્થો. સુખલાલ ચાલતો હતો તેનાથી જુદા જ પુર્ણપાથ પર ધ્યાન ન ખેંચાય તેવી આવહત રાખીને ચાલ્યો. એને ઘ્રણિક હતી એ ત્રણ વાતોની : આ છોકરો એના ખાપની થાપણ છે : મારી ને એની આખર અત્યારે એક છે : અમે કાઠિયાવાડના થોડાક ગરીઅ જુવાનો આંહી રોટદો રણ ખાઈએ છીએ તે ફૂલત અમારી આ આખરને જ જેરે : જે આ છોકરાનો પગ કયાંછીક જુગાર કે લાયાડીમાં પડી ગયો તો સત્યાનાશ નીકળે : પણ એને શીખામણ દર્દીને ચેતવવાથી તો ઉલટાના એ અવળા મારગ ચીંધાડી હેવા જૈવું થાય : એને માથે નજર જ રાખવી

છે : કાને ખર બાપડો મનથી મૂંજાતો હોય, અમથો જ આંટો મારવા જતો હોય : પણ આજ એના ચિત્તમાં થોડોક જિક્કાટ હતો ખરો : જુ પરખાવા દિયે એવો નથી, જરા ડાડો છે, ભીડો છે, એટલે વધુ ખહીકાળું ! જુગાર તો જાણે નહિ રમતો હોય : રજો છે એટલું બધું જ મારી પાસે જમા કરવે છે : એ આના નાળી-એસું પાણી પીવાના પણ પાસે રાખતો નથી : અત્યારે પણ દ્રામભાં બેડો નથી, ને આ રસ્તો પણ અવગા ધંધાનાં ધારોમાં જતો નથી. તેમ નથી આ અહાર હવામાં પણ જતો : ત્યારે આ જાય છે કયાં ? આ વળ્યો કર બાળુ ? આ તો સંઝર્સ રોડ : એના સાસરે તો નહિ જતો હોય ને લાડો !

ચણુભણુ ચણુભણુ વાત ઝુશાલને કાને આવી હતી. વેવિશાળ તૂર્યું સંભળાયું હતું; પણ પાડે પાયે ખર હજુ કોઈને નહોંતી પડી. આ એવફૂદ કયાંક કાંઈ ફારગતી લખી દેવા તો નહિ જતો હોય ને ?

સુશીલાના ધરમાં આજ વખતે ઉલ્કાપાત ભચ્યો હતો, મોટા શેઠના સુવાના ખંડમાં જવાલામુખી ફાટ ફાટ થતો હતો. પલંગ પર એઠા એઠા સુશીલાના મોટા બાપુજી, સામે થોડે દૂર અપરાધી ભાવે જિમેલી પત્નીને કંડા શખ્દ-ચાખ્દા લગાવી રહ્યા હતાઃ વિજયચંદ્રની કાઢ “ધર્મની બહેન”ના ધેરે જવાનું સુશીલાએ કેમ બધે કર્યું તેની વાત હતી.

“ઓલો, શો ધોણો પડી ગયો તે છાકરી ત્યાં જતી બંધ થઈ ?”

“એના પેટની તો બીજી શી રીતે ખર પડે ? પણ મોધમ જવાઅ આપે છે ક ત્યાં જવું ગમતું નથી.”

“ત્યાં એને કોઈ મારે છે, ફૂટે છે, ગાળબેળ હે છે, શું કરે છે ક નથી ગમતું ?”

“મને તો શી ખર ! પણ પહેલી જ વાર ગયેલી ત્યારે કંઈક બોલાચાલી થઈ. લાગે છે, મારે કૂટે તો શું કોઈ બચાડા જીવ !”

“બોલાચાલી પણ કરી આવી ! બસ એ ચાર દિવસની ય ધીરજ ન રહી ? ભાગ્યમાં અમરો હોય ત્યાં બીજુ શું થાય ? એ છોકરીના લાભમાં. વિજયચંદ્ર જેવો જીવાન કયાંથી સમાય ? મારી આઠચારલી મહેનત પાણીમાં જ જવા એડી છે. મેં કેટકેટલી કન્યાઓનાં માગાં જૂંસાડાં, ન કરવાનાં કામાં કર્યાં, ન રમવાની ખરપણો રમ્યો, કે કાઈ વાતે આપણો રંગ રહી જાય ! પણ છોકરીના કપાળમાં—”

“કંઈ ન બોલાય. છોકરીના કપાળમાં તો કંકુનો ચાંદલો જ વાંચીએ. સુઝે એમ તો ય આપણું પેટ છે.”

“આપણું પે.....ર ! હા ! હા !” પતિના મોંમાંથી નિઃશ્વાસ પડી ગયો : “આપણે પેટ તો પાણે ય નથી એટલે જ મનની આખરી તાણાવાણ પીડે છે ના !”

સુશીલાનાં ભાબુએ આ શાદ-સોટો પોતાના કાળજી પર અતિ આકરો અનુભવ્યો. પોતાના જીવનની શુન્યતા, નિષ્ફલતા, નપાવટ દરાા, નાલાયકી, જીવન જીવાનો જ અનાધિકાર, એ ક્ષણે એના અંતરમાં એકસામણાં બોંકાયાં. એવી બધી વેહનાને એણે—વધુ નહિ—માત્ર એક વાર પાણી નજર નાખીને જ બોગવી લીધી.

દુષી દુષી પ્રલુ-પ્રાર્થના એના હૈયાના ગુપ્ત નિઃશ્વાસની વરણ વાટે આકારો ચરીઃ “હે નાથ, ધણીની પોતાની હીલાઈ ન હોત તો હું એમને ક્રી પરણુંબા વિના રહેત કદિ ! મારા પેટમાં પાપ હતું જરાકે, હે પ્રલુ !”

“પણ એવી બધી શી બોલાચાલી કરી આવી, મને ખર કંઈ પડે કે નહિ ?” શેડે કંટળી પૂછ્યું : “આજ સુધી તો મોંમાં જીલ-

નહોતી છાકરીને, અને બીજે કયાંય નહિ તે ત્યાં જ જઈને કાં ભાખ-
મખી આવી ? ”

સુશીલાનાં ‘લાલુ’ નિર્દર સ્વાં.

“મોંમથી તમે તો કાંક કણો ! ”

“શું કહું...” લાલુના મેં પર ને હાસ્ય પથરાયું તેમાં વેદનાની
રગોળી હતી.

“મીઠી ! મીઠી ! કાંધ બાયડી મળો છે બાપ ! મનમાં જ ઓર
અરી કાં રાખો ? ”

“પણ હું શું બોલું ? મને જ બરોબર સમજ્યામાં નથી આવતું ને !
પૂછ્યું હશે, છાકરાં થાય છ ગમે કે ન થાય છ ગમે ? અટકાવ શીદ
પણો છો ? પુરુષ માથે બહેમ તો નહિ આવ્યા કરે ને ? પરણ્યા પછી
તમારે તમારાં લાલુએ પડાવેલા જુના સંસ્કાર છાડી હેવા પડશે, પછી
તો તમારે મારા કલ્બામાં રેવું પડશે : વિજયચંદ્ર તો મારા માજણ્યા
ભાઈ જેવા છે : તમને છોડવાં પડે તો છોડે પણ અમારા સંખેદ્ધ
નહિ છોડે : ને તમે વારે વારે હસ્કીસનદાસ દર્સિપતાલમાં નર્સ પાસે
કેમ અંટા મારો છો ? ને તમારાં શરીરમાં કાંધ રોગણોગ તો નથી ને ?
ને તમારાં શરીર એક વાર લેડી દાક્તરને દેખાડવું જોશે ને— ”

“ને શું ? ”

“ને એમ કે, પછી તો ત્યાં વિજેયંડ આવ્યા હશે : એમની હાજ-
રીમાં જ એ બાઈએ પૂછ્યું હશે, કે તમારા બાપા સિમને પહેરામણી
કૃટલી કરશે ? વિજયચંદ્રને વિલાયત ભણુવા જવાનો ખરચ આપશે કે
નહિ ? એમને તો ધણીય કન્યાએ મળે તેમ છે, આ તો તમારા બાપા
કરગરી કરગરીને એમને રોકી રહેલ છે : એ છેલ્લી વાત સુશીલાને
જરા વધુ પડતી વસ્તી લાગી હશે. એટલે કાંધક બોલી પડી હશે ! ”

“શું ઓલી પડી ?”

“ઓલી હશે કે મારા ખાપા કરગર્યા હોય તો એને ખર. હું ડોઝને કરગરવા નથી આવી. મને આંહી એટલા માટે મોકલી છે તે પણ મને ખર નહેતી. હું તો તમારી પાસે ભણવા કરવાનું છે સમજુને આવી હતી; એટલે એ બાધએ કદ્યું હશે કે તમારે અભિમાની ન રહેવું જોવે. ભણેલા ગણેલા ભાયડા રેઢા નથી પડ્યા.”

“પઢી?”

“પઢી શું, સુશીલા ચા પીધા વગર ભડીને ચાલવા મંડી હશે, એટલે વિન્દેચંદ્ર ‘મારા સોગંદ ! મારા સોગંદ !’ કરતા આડા ઇર્યા હશે તે સુશીલાને ધજ્જો લાગતાં એના હાથમાંથી ચાનો પીયાલો પડી ગયો. હશે, એનાં કપડાં બગડ્યાં હશે એટલે એનાથી કહી બેસાયું હશે કે આ ધોધ દેવા તમારે જ આવવું પડશે. સુશીલાએ જરા આકર્ષ સંભળાવ્યું હશે.”

“શું આકર્ષ ?”

“કે ધોધ દેશે તમારી આ બેન કે ને હોય ધ.”

“હીક, ત્યારે તો ભમરો ભૂસીને આવી ! અને ડાની પાસે, કઈ નસ્સ પાસે જતાં શીખી છે છોકરી ?”

“ધ તો અમથી હું હારે હતી ને એક વાર ગયાંતાં અમે.”

“કૃયાં ?”

“હરકિસનદાસ ખરિપતાલમાં, સુખલાલ હતા ને ત્યાં.”

“એનું નામ શીદ લેવું પડે છે ?”

“ધ બચાડા જીવ...”

“ହୁବେ ଏସ ଏସ ବ୍ୟାଙ୍ଗ ଜ୍ଵଳାଣୀ ! ମୋଟି ଦ୍ୟା ଆନାରୀ ଜୋଈ ନୋ'ତି ତେ ! ଅଭରଣାର କଣ୍ଠ ରାଖୁଣ୍ଡ ଛୁଣ୍ଡ କେ ଏ ଛାଇରାନେ ଟାଂଟିଆଁ ଭାସ ଧରନୀ ଦିଶାଭାଂ ନହିଁ ନେ ଏନୁଣ୍ଡ ନାମ ଭାରା ଧରନାଂ ଡୋର୍ତ୍ତି ଲୁହେ ନହିଁ. ନୀକର ଲୁହ ଏଥି କାଢିଶା.”

“ପଣ୍ଡ ଏଣେ ଆପଣୁଣ୍ଡ ଶୁଣ୍ଡ ଅଗାଡ଼ୁଣ୍ଡ ଛେ ? ଏ ଏନେ ଧେରେ, ଆପଣେ ଆପଣୁଣ୍ଡ ଧେରେ.”

“ଏସ ଏସ ଧେଲକ୍ଷାଗରୀ ! ଛାଇରିନେ ଇସାବଦା ହଜୁ ଯ ଏଣେ ଧରିପତାଳନୀ ନରସୁନେ ସାଧି ଛେ ଈହୁ ନଥି ସମ୍ଭବ ତୋ ? ହୁଣ୍ଡ ଶୁଣ୍ଡ ଗଧେଡ଼ା ଛୁଣ୍ଡ ? ତ୍ରଣ୍ଡ ଟାନେ ଶୋକର ପଣ୍ଡ ତାରା ନେବେ ଆଧିନୋ ନଥିଟି”

“ପଣ୍ଡ ସୁଶିଳାନେ ନେ ବାତ ଗମତି ନଥି ଏ ଆପଣେ କାଂ କଣ୍ଠି ? ନେ ଏନେ ଗମତୁଣ୍ଡ ହୋଇ ତେମାଂ ଆପଣେ ବାଂଧି ଶୋ ?” ପତ୍ନୀଏ ପଛେଲା ଜାର ରୂପରୁ ଲାପା ବାପରୀ.

“ଚୁପ ରହେ ଛେ କେ ନହିଁ ?” ଘୋଲତେ ଘୋଲତେ ମୋଟା ଶେଇ ପୋତାନା ପଗମାଂ ଲଟକତୁଣ୍ଡ ଏକ ଚଂପଳ ପକ୍ଷିବା ହାଥ ଲାଭାବ୍ୟୋ.

‘ନକାମୋ ଉତ୍ସାତ...’

ମାଂଡ ମାଂଡ ହସତା ଏ ମେଂନୁଣ୍ଡ ଘୋଲବୁଣ୍ଡ : ଅନେ ଶୋଇନା ହାଥମାଂଥି ଚଂପଳତୁଣ୍ଡ ଝିକାବୁଣ୍ଡ : ଅନେ କିମ୍ବାଏ ଏକ ପଣ୍ଡ ମିନିଟନା ଗାଣା ବଗର ଅନ୍ତି.

ଚଂପଳ, ଶୋଇ-ପତ୍ନୀନୀ ଛାତିଏ ଅକ୍ଷ୍ୟାଧିନେ ଭିଜୁ ବାଜୁ ବରେଂଡାମାଂ ନେ ବାରଷୁଣ୍ଡ ପଡ଼ତୁଣ୍ଡ ହତୁଣ୍ଡ ତେନି ବହାର ଜତୁଣ୍ଡ ପଛତାଯୁଣ୍ଡ.

ତ୍ୟାଂ ବହାର ଧଂଟି ବାଗି, ବହାର ଡୋର୍ତ୍ତ ଆବେଲୁଣ୍ଡ ହତୁଣ୍ଡ, ବାରଷୁଣ୍ଡ ଘୋଲବା ସୁଶିଳାଜ ଗାଈ. ଘୋଲତାଂ ଜା ଏଣେ ସୁଖଲାଲନେ ଜେଯେ. ସୁଖଲାଲ ଖସିନେ ଏକ ବାଜୁ ଭବୋ. ସୁଶିଳା ଖସେ ଏଟିଲେ ପୋତେ ଅଂଦର ଜାଯ. ସୁଶିଳା ଖସି ନହିଁ. ଉଲଟାନୀ ବହାର ଗାଈ. ବହାରଥି ବାରଷୁଣ୍ଡ ଏଥି ନେବେ ବଧ କରୁଣ୍ଡ.

“અત્યારે ! અત્યારે કેમ ? પાછા જવ.” સુશીલા ગાલરી ગાલરી બોલી ઉઠી.

એના મેં પર વિદ્યાય દેવાની રેખા નહોંતી. તુચ્છકાર નહોંતો. ‘ચાલ્યા જવ’ કેમ કહે છે ? સુખલાલ ગુંગળાયે.

આજે ખીલુ ૦૪ વાર, ઉણણી પછી છેક આટલા દિવસે, રાત્રિના સુંદર સમયે, પોતાના ઉભરમાં ઉભેલાને, પોતે જેને શાધવા અહીં તથી લટકતી લટકતી પુછુપુછ કરતી હતી તેને, આ સામ્ય તરણુમૂર્તિને, આ અતિથિને, આ યાત્રિકને પોતે કહેતી હતી “ચાલ્યા જવ.”

ઝાંઝળાં થતી ‘લીફ્ટ’ ઉપર અને નીચે સરતી હતી. ઉત્તરારા ને ચડનારાઓ આ એ જણુંને ખૂણુમાં ઉભેલાં જેતા હતા. તાજળુખી-લરી એ શીકલો પસાર થધ જતી હતી. લીફ્ટ ચલાવનારો વારંવાર આ મજલે વિમાનને થોબાવતો હતો. જણે આ એઉ અથવા એમાંથી એક ઉપર અથવા નીચે આવનાર હતાં ! નિરથ્ક રાહ જોયા પછી પાછો એ લીફ્ટને બંધ કરી સરકાવતો હતો. સરકતી જતી એ પવન-પાવડીમાંથી ડોધક બોલ્યું. “બાપડાંની વાતો ખૂએ ત્યારેને !”

“જલદી જવ.” પોતાની સામે ભક્તિલર મૌનમાં તાકી રહેલા સુખલાલને એણે ક્રી વાર કહ્યું:

“હું છેલ્લીવાર મળી લેવા-પુછી જોતા આવ્યો છું.”

“અત્યારે નહિ.”

“શું છે ? તમારા બાપુણ છે કે નહિ ? મારે એમને મળવું છે.”

“નથી મળવું એમને.”

“શા માટે ??”

એનો જવાય હેનારો છેલ્લો અન્નાજ મોટા રોઠના ઓરડામાંથી
છેકું બહાર લીફ્ટ પાસે સંભળાયો:

“જાન ટણો દેશમાં. આંહી કામ નથી.”

બહાર આટલો રષ્ટ્ર સંભળાયેલ રણુકાર અંદર કેટલો ત્રાડલયો
હશે ! સુશીલાના કાન ત્યાં હતા. અંદર જવાની એને બિતાવળું હતી.
લાભુને ચંપલનો માર પડ્યો છે. શું થયું હશે લાભુનું ? એણે
સુખદાલને ફરીવાર કણ્ણું :

“સવારે વહેલા આવો. અત્યારે જાન. અત્યારે નહિ મળવા દઈ
મારા બાપુલુને.”

‘દૂરા’ કહીને એણે લીફ્ટ થંભાવી.

પ્રકરણ એકવીસમું

આ સવારી કયાંથી?

પુણ સુર્ખીલાને યાદ નહોતું રહ્યું કે ‘ટુરો’ શાખા લીફ્ટને ઉભી રાખી રહ્યો નથી. એક વાર તો લીફ્ટને છેક નીચે સુધી ઉત્તરી જવું પડ્યું. બેઝિને એકલા ઉભા થઈ રહેલું પડ્યું. સુર્ખીલા અધિની કણ ખાતી ખાતી પોતાના ધરના બારણા તરફ જોતી જોતી એટલું જ પુછી શકી. “શા મારે આવવું પડ્યું?”

‘તમે બધેય દ્રિષ્ટિયાદ કરતા ઈરો છો એટલે.’ સુખલાલે નીચું જોઈ જવાબ દીધો.

“મારો ગુનો કહેવો હોય તો કહીને પંગી ચાલ્યા જા. જલદી કહો, જુઓ લીફ્ટ આવે છે.” એણે ઉપર નીચે થતાં લીફ્ટનાં કણાં વાસુકી સમાં દોરડાં જોયાં ને ઉંડે લીફ્ટનો કુવો જોયો.

‘મારું બાપુની પાસે લખાવી તો તમે લીધું ને હવે મને ગરીબને દેણો મારો છો?’

“પોતાને ગરીબ ગરીબ કહી ગુમાન શું કરો છો? સ્ક્રીને આગમાંથી બચાવવાની શક્તિ તો નથી, બાપુની પાસે જેણે લખાવ્યું હોય તેને તો જઈને પૂછતા નથી.”

“પ્રેરણ જ આવ્યો છું.”

“અત્યારે તો ધુંવાડુંવા છે. ભારા લાલુ પર રામકાળી રાખી છે. તમે ચાલ્યા જ જાવ. તમારા પર કાળ ભરે છે. જુવો લીફ્ટ આવી ગઈ.”

લીફ્ટ આવીને આ માણ થંબી. લીફ્ટ-મેને પોતાના તે દ્વિસના રમડપાટનો બધો જ કંઠણો સુશીલાને ઉંઘરે ઢાલવતાં ખારણુંને દાઝલેર ખોલ્યાં.

“સખૂર સખૂર !” એવા શષ્ટો સુશીલા અને સુખલાલની પછ્યાડે સીડીના પગથીયાં પરથી આવ્યા. એમાં નીજું માનવી જિમેરાયું. ધોતી-આનો એક છેડો હાથમાં, લાંખી લાંખી ડાંડો, અડીખમ પગલાં, ગડાદાર હેઠ કાહી, અને સહેજ ફાંગી આંખ : લાથમાં એક લાકડી સહિત ખુશાલ સીડીનાં પગથીયાં છલાંગતો આવી પહોંચ્યો ને લીફ્ટવાળા પ્રત્યે ખોલ્યો ‘લે જાવ લૈયા !’

“કયા યે તમાશા કર રહે હો છુ !” ખોલતો એ મજૂર લડોલડ ખારણાં ભીડતો આ પ્રેમ-તગાશાથી નાસીને કેમ જણે ધર્તીના પેટાળમાં જિતરી જતો હેઠ તેવી ઝડપે લીફ્ટને નીચે સરકાવી ગયો.

“ગલરાશો નહિ.” ચમકેલી સુશીલાને ખુશાલે ધીરજ દીધી. “હું તમારો જેઠ ગણો તો જેઠ થાજો છું.”

એમ એણે કહેતાની વાર સુશીલા એ અજાણ્યા આકુમણુકાર પ્રત્યેનો બિજવાટ સમાલી લર્દીને લજાલજારી અદભૂતી બાજુએ ફરી ગઈ. તૂર્ટ ખુશાલે નીજું વાક્ય સંધાર્યું :-

“ને જૂતા નાતા હિસાબે હું તારો મામો પણ થાઉં એન સંતોક !”

કાણ્ઠિયાવાડનાં વખુડોમાં અવળસવળ સગપણેના વિચિત્ર વેલાઓ જુકિનિસેર અટવાયેલા હોય છે. અટવાતાં અટવાતાં એમાં એક જાતનું સોણામણું ગૂંથણું થઈ ગયું હોય છે. ગૂંથાતાં ગૂંથાતાં એનાં રજકણો નવીન જાતની મેળવણી ભચાવી બેસે છે. એની મેળવણીમાંથી ઉદ્ભબ પામતી લાગણીઓ ઘણીવાર એકખીજ વચ્ચેનું અક્કડ છેટાપણું નાણું કરી નાખે છે. સસરો ને વહુ ઘણી વાર મામા ભાણેજનો સંબંધ-દાવો દિલમાં સજીવન રાખે છે. દેરાણી નેઠાણી અનેક વાર પૂર્ખ ભત્રીજ કે માસી ભાણેજ હોય છે. આજે મોટે ભાગે ગંધાઈ ગયેલાં એ સંબંધ-ખાઓચીયાં ડાઈ ડાઈ ડેકાણે સજીવન જરણું રૂપે પણ વહેતાં હોય છે.

“એન સંતોષ” એટલા જ ખોલ-અવણે સુરીલાના અંતરમાં ડાઈક નિકટતાનો ભાવ મૂકી દીધો, ખુશાલની જડતાનું ઝ્રણું કલેજું ખતાંયું.

ખુશાલભાઈ આંહી કયાંથી કાગી નીકળ્યા, એ વિસમયમાંથી સુખ-લાલ ધૂરે તે પહેલાં તે સુરીલાએ ઘરનાં બારણું તરફ હાથ લંબાવ્યો, ભૂલી ગઈ હતી કે પોતે કમાડ અધિકિયાં રાખવાને બદલે પૂર્ણ બંધ કરી દીધાં હતાં. એ તો હવે અંદર્થીજ ડાઈક ખાલે ત્યારે ખુલી શકે. એનો હાથ ટકારીની નિજળી-ચાંપ પર ગયો. ખુશાલે ને સુખલાલે બેઠાયે એ જમણું હાથની ડાણી સુધીની કુળાઈને ખુલ્લા સ્વરૂપે દીડી. બેઠાયે પોતપોતાની દાખિયે દીડી. સુખલાલની નજર ત્યાં નખલી બની જઈ એ ભીનલવરણું હાથ પર દેખાતી લીકૂડી નસોના વીણું-તારા ખગવવા લાગી.

ખુશાલ મનમાં ને મનમાં બબડ્યો. “છે તો હાડેતી : હાથે કામ કરતી ભાગે છે. મુંખઠનું પીળું પચ્કેલ કે નાજુક ને તકલાદી રચ નથી લાગતું.”

મુશાલભાઈ બેશક હજુ ખીની તુલના કે પરીક્ષા ધરસંચાસના 'રાચ' લેખી જ કરતો અને ખીને 'દ્વી' તેમજ 'જીવન-સખી' કહેનારા કેટલાક ભણેલા ગણેલા કાઠિયાવાડી જુવાનોને પૂછતો કે 'કાં આ દ્વી કેટલાભી ? નીજ વારનાં છે ને ! તમારે બધે ને ત્રણ ત્રણ વરસે ક્ષયથી મરી જાય એવી દ્વીઓ જેઠાં છે, ને મારે તો ભાઈ, પંદ્ર વરસનું જુનું-અથેને મઝાતું રીદું થઈ ગયેલ 'રાચ' જેવે છે. જુવો આ મારા દાદાના વખતની રોસ્કોપ ધડીઆળ : હજ એક હિ ભોટકી નથી : તેમ નથી આ મારું રાનેસ ચપુ વીસ વરસથી ખોવાણું : બાયડી પણ અમારે તો સંભાળાને સાચનવા જેનું ટકાઉ રાચ છે ભાઈ ! સંભાળાને રાખીએ. રેદું ન મૂકીએ, કાટ ન ચડવા દઈએ, દેખાડો કર્યા વગર ખ્પ જોગું જ વાપરીએ, તો 'રાચ' કહે કાંઈ અપ્કીતિં નથી, ને 'દ્વી' કહે કાંઈ વિરોધતા નથી."

આવો ટકાઉપણાની દર્જિએ મુશાલે સુશીલાને જેયા કરી. હવે એ માથું જેતો હતો : માથું જરાય ચપડું નથી, આ ઉપસેલ માથા પર દ્વારાણી ને હેલ્ય સરખી રેશે નાહ. પણ કિકર નહિ, ટેવ પડશે એટલે ચપડું થઈ જરો. ટીપાય એટલે તો લોદુંય બાપડું ચપડું થાય, તો જીવતા માણુસનું માથું શા સારુ ન થાય ?

વધુ વિચારનો વખત નહોતો. બારણું ઉધડ્યાં. ઉધાડ્યા આવનાર ભાખું જ હતાં. એણે કૌતુક દીદું : આ સવારી.....આ સુશીલા, બહારથી કયાંથી આવો ? આ ડાણ ? ઉજાણીને હિન કિકો સુકો ને માંદલો, હડ્યૂત થતો હોવાથી તેજદીન દીઠેલો સુખલાલ આંદી સ્વાધીન, આત્મઅદ્ધાર્યો, ઉલ્લસિત અને લભ-પ્રખ્યાની જાલક છાંટતા દિદારે એકાએક તો એળખાયો પણ નહિ. પહેલી વાર તો સામાન્ય વિવેક કરી કહ્યું "આવો ભાઈ." ને પછી અણુસાર પરખાઈ આવી તેમજ સુશીલાએ ધારણ કરેલી અદ્દખ પરથી પણ અનુમાન થયું ત્યારે, ભાખું

ઉમળકા ભર્યા બોલ ઓલી બિક્યાં : “અહો ! તમે કયાંથી ! આવો, આવો, નરવા છો ને ?”

તેની પછી ત્રીજે દીઠો ખુશાલભાઈને, ત્યારે વળી ગુંચવાડો વધ્યો. રખે પોતાને જુહો ગણી કયાંઈક ‘ડાણું છો ભાઈ ? શું કામ છે ?’ એવો તોછંડો પ્રશ્ન પુછી બેસરો એમ વિચારીને ખુશાલે જ વેળાસર અંદર પેસ્તે સંઘોધન કર્યું : ‘કેમ છો ધેલીખેન ? એણાખતાં તો કયાંથી હો ! તમારં ય મોસાળ ઉપક્ષેટે ને મારં ય મોસાળ ઉપક્ષેટ. મારી એન હેમીની દીક્ષામાં તમે આવેલાં...’

એ એણાખતાની યાદ્વાસ્ત ભાલુના અંતરમાં સહેલાઈથી સળવળી ગઈ. ‘હેમીભાઈ સ્વામીના ભાઈ તમે બોધાભાઈને ?’

‘હો ધેલીખેન ! નામ તો તમને ખરાખર યાદ રહ્યું છે ને શું ?’

એમ બેઠિના પરસ્પર ફુલામણું નામો જ એ જુની, લગભગ નજી અથેલી પિણાને નવપત્રલિંગિત કર્યારા સજળ કર્યારા બની ગયા.

‘એસો એસો ભાઈ !’ પતિના ચંપલનો સરપાવ અને સંતાપ કરી જ ચાલાકી વગર સાવ સાઢી રીતે અંતર્ની આગોખમાં ભારી દધને આ ગૃહિણીએ આવેતુઓને આસન આપ્યું. પછી એ પાણી લેવા ચાલી. જતાં જતાં એહો પતિના શયન-ખંડ તરફનું આગણું મહેમાનોનું ધ્યાન ન બેચાય તેવી સ્વાભાવિકતાથી ખંધ કરી લીધું.

પાણી લધને ‘ભાલુ’ પાછાં આવતાં હતાં ત્યારે ખુશાલ એતું સાધ્વી-મુખ જોતો હતો. એ વધુ માર્દવભેર ઓલી બિક્યોઃ “હેમી એનની સાથે તમારાય જુવોને, દીક્ષા લેવાના ભાવ હતા. એવાં તો એયનાં એન-પણું હતાં. પણ તમે હતાં નાનાં, એટલે વળી મનવી લીધાં. મારી હેમાખેને જેવો સંયમ ડિનાર્યો તેવો તમે ય ધેલીખેન, સંસાર

જિજાળ્યો. હું તો ધણુ વખતથી સાંભળતો હતો. પણ આવતાં પગ ઉપડતા નો'તા. આજ એચીંતો લટકાઈ ગયો. જોઈને આંખ્યું ફરે છે. જાણે મારી હેમી એનને મળતો હોડે એવું...હા-હા-હા-હા-એવું..."

ખુશાલ એ વાક્ય પુરં ન કરી શક્યો. મેં પરનો પરસેવો દૂષ્યાને ઘણાને એણે આંખેના ખુણુ લુંગી લિધા ને પોતે આંસુ નથી લૂણ્યાં એવું એવડે દોરે નક્કી કરતો માટે વિજળી-ખ્તી તરફ જોઈને કહ્યું, "વિજળી-દીવાના હેવા મને માદા !"

ખુશાલભાઈ જાંચેયી પાણી પીતો હતો ત્યારે એના ગળામાં મોટા ખળખળ્યો. હલવાતો ચોકઝો દેખાતો હતો. એટલે ડે સાઢો ખુશાલ નિઃસંદ્રાચપણે ઘટક ઘટક પાણી પીતો હતો. ભાલુ સુખલાલની સામે ખાલો ધરીને બિલાં રહ્યાં ત્યારે એટલું જ બોલ્યાં "તમે તો એળખાવ એવા જ રહ્યા નથી. સારં થયું, બચાડા જીવને મુંઅઈનું પાણી માફ આવી ગયું."

"મુખો સ્વતંત્ર અન્યો ને ધેલી એન, એટલે શરીર વળ્યું:"

"ધંધો કરે છે એમ ને ?"

"ત્યારે ? રસ્તાસર થઈ ગ્યો. પાંચ પૈસા એના બાપને મોકલતો થઈ ગ્યો, પાંચ પચીસ નોઓ પણ મૂડી શક તેવો થઈ ગ્યો. હવે વાંધો નથી. તમારા પુન્ય પ્રતાપે સુખનો રોટલો રણ લ્યે છે."

ખુશાલનો હેતુ આ અધું કહેવામાં સુખલાલના લમનો 'કુસ' મજાયૂત કરવાનો હતો.

પાણી પાછ રહ્યાં તો પણ સુશીલાનાં 'ભાલુ' નીચે એહાં નહિ. બિલાં ને બિલાં રહેવામાં એનો હેતુ અતિથિએને જલદી જિડાડી વિદાય દેવાનો હતો. એનું કાળજું ફડક ફડક થતું હતું. પોતનો પતિ સૂછ

નથી ગમો; ચંપલ ફ્રગાબ્યું તે પછી પણ એણે એની રીતે એ જ સ્થાતિમાં જોખેદ નિહાલ્યા કરી હતી. પછી પણી ખાડાર ચાદી તે પણ લાલ ધુમ આંખે જોઈ રહ્યો હતો. પણ પછી જ્યારે એણે રીતે શાંતિથી પરશાળમાં જઈ ચંપલ પાણી લઈ. આવી ખીજ ચંપલ પાસે મૂકૃતી દીઠી ત્યારે આત્મતિરસ્કાર અને તેનેવધથી દુક્કડે દુક્કડા થઈ ગમેલો એ પતિ ખીજું કોઈ શરણું ન સુજવાથી પડખું ફેરની સૂછ ગમો હતો. લડીને દોહિલોહાણું થયેલો સાપ કરડિયામાં ગુંચયું વળી જાણે પડ્યો છે. જેણું નામસમરણું પણ એના જન્મનમાં ભડકા પ્રભ્રલાવનારં બનેલું, તે પોતે જ—તે સુખલાલ જ આંહી હાજર છે. નજરે જોશે તો કાળો ગજખ ગુઝરશે. મહેમાનો રજ માગશે ને કદાચ પોતાના સ્વભાવ મુજખ 'એસોને ખાપુ !' એમ કહેવાઈ જશે તો શું થશે, એવી ઘડીક પોતે જાણી જાણી અંતરમાં ગોખતી હતી કે 'આવજો ત્યારે' 'આવજો ત્યારે' 'આવજો ત્યારે.'

અતિથિએને જલદી વિદાય કરવાની એ આતૂરતા અફળ ખની. અગવાન પ્રત્યેની એ લાભુની ગુમ પ્રાર્થના ભગવાને સાંભળી નહિ. સમયની પદેપલ જાણે પગમાં સીસું પૂરીને ચાલતી હતી. સુખલાલનું સામે નજર મેળવવા ખુશાલભાઈ પ્રયત્ન કરતો હતો. પણ સુખલાલનું ધ્યાન ખીને હતું. એ તાકી રહ્યો હતો. એક ત્રીજી માનવીની છિયા તરફ. આ ત્રીજું માનવી તે સુશીલાની બા હતી. પરશાળમાં એ ત્રણ વાર આવીને 'આવો' એટલું પણ બોલ્યા વગર એ અંદર ચાદી ગઈ. અંદરના ખંડમાં એની ને સુશીલાની વર્ણે કશીક ગરમાગરમી ચાલતી લાગી. માતાના પુત્રી પ્રત્યેના એ બોલ સંભળાતા હતા: "ત્યાં શીદ તરડમાંથી જેયા કરછ ? જને જઈને સામી બેસને ! તારો ડોણું થાય છે ! તારો એવા કયા જીમળકા ઢોળાઈ જાય છે ! તારો ડેસો જાગતો હશે ને જાણુશો તો બીરાઠીયાં કરી નાખશે ખબર છે ? તારી તેશની

દશા હજ તો ધડી પેલાં ડેની કરી તે ભણી ગઈ? જગરો તો ચૌને ખખર પાડી દેશો. પોલીસને જ બળાવી દેવો જેવે પોલીસને! તે વગર કેડો નહિ છાડે.”

સ્વીચ્છામાં કુદરતે જ મૂડેલી એ કળા-કહેવું એકને ને સંભળાવવું કોઈક બીજાને એ કળા-સુખલાલના કાનમાં રામદોલ અળવી રહી હતી. એનું અંતર, યુદ્ધના તરબાયા ટોલ જેવું, વધુ ને વધુ તપતું હતું. એની આંતરરી શેકાતી હતી. એની ચામડી જીવતે જીતરહાતી હતી. આંહીથી આ શખ્ષે સંધરીને પાણ ચાલ્યા જવાની સખૂરી એના અંતરમાંથી રીપે રીપે નીચેવાતી હતી.

દેરાણીના આ શખ્ષેને હુદાની રાખવા માટે મથતી જેઠાણી તે કણે ઓછાઓલી મટી જઈને ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો પૂછવા લાગી હતી કે “તમારા બાપાનો કાગળ છે કે?” “તમારાં બાને કુમ છે?” “આંહી ખાવા કરવાની શી જોડનણું રાખ્યી છે? આંહી તો બાપુ, પાણી લાગતાં વાર નથી લાગતી.”

એ પ્રશ્નોના જવાબ આપવાનું ખુશાલને એકલાને જ લાગે રહ્યું. સુખલાલની તમામ ચેતના એના કાનમાં જ ડેન્ટિટ થઈ ગઈ. એણે સુશીલાની માનો અકડેક બિચ્ચાર, અનિના તિખારાની પેડે વાણી કાઢ્યો, ને એણે પુત્રીનો શેષ પ્રત્યુત્તર એક જ બોલમાં સાંભળ્યો:

“મને કહેવું હોય તે કહી લે બા, બીજાને કોઈ કંઈ જ બોલ કાઢવાનો નથી. છેલ્દી વારનું કહી રહે છું.”

ખુશાલ આ દરમિયાન એક કામ કરી રહ્યો હતો. એણે પૂછી જેણેલું. “કુમ બેથ શેડીઓ હજુ નથી આવ્યા?”

જવાબ મળેલો, “ભોટા શેડ આવ્યા છે પણ સુઈ ગયા છે.”

એ સુધુ ગયેલાના કાનનાં તમરાં જોલે તેવી રીતે ખુશાલનો ઓલાસ વધુ ને વધુ જોરદાર બનતો ગયો. અભરાઈ પરથી ડાઈ બિલાડી એક સામટાં ભાણ્યાં પળાડી હોય એટલા જોશીવા અડઅડાટ સાથે એ દાંત કાઢવા લાગ્યો. આવી હિમત આ ધરની અંદર દાખવનારા માણુસો લાગ્યે જ કહિ આવ્યા હશે. પલંગમાં પડેલો શહીઓ, પેટમાં ઉપડેલી બરલને દ્વારાવતા દ્વારાવતા ડાઈ દરદીની વેદના અનુભવી રહ્યો હતો. એનાથી વધુમાં વધુ તો સહેવાતું નહેતું આ ડાઈ કંગાલ આગન્તુકની સાથે પત્નીનું મુક્તાકંડ ઓલવું. ચંપણે ચંપણે સોરી નાખવાનું શીર્યાર્ય જાણે એનાં આંગણાંને ટરવેથા રૂપકોને વિક્ષણ વર્ણ જતું હતું.

“હવે તો સુખલાલને પૂરેપૂરો તમારો પુત્ર બનાવી લ્યો ધેલીએન ! એટલે અમારી સૌની જવાખદારી હેઠી ભિતરે.”

એ ખુશાલના ઓલનો જવાબ ‘ભાલુ’ તો ન દઈ શક્યાં, પણ કાન પર ભાલોશીયાં દ્વારાને પલંગમાં પડેલા મોટા શેહની ખાપરીમાં બિઠેલા ચસ્કાઓએ દીધ્યો. વધુવાર એ આ અગ્નિશીયામાં સુધુ ન શક્યો. એ ભાયો, પગ નીચે મૂક્યા, એંજ ચંપદો જાણે કે પગને જીલતાં હોય તેઠલાં અચ્યુત ગોઠવાઈને પડ્યાં હતાં એટલે આપોઆપ પગ ઉપર આવી ગયાં. આ ચંપલના રૂપરો પત્નીની ધીરતાનું શરમીંદું રમરણું કરાવ્યું. એક ક્ષણું જાણે કે એ રૂપર્સભાંથી શખ્દ બિઠ્યો કે ‘આકળા શીદને થાવ છો ? અરે પણ બચાડા જીવ ! તમે ઉતાવળા શીદને થાવ છો ?’

એ રૂપર્સિપી શખ્દને જાણે કે શહીઓ ખીલ વાર પગ હેઠળ ચગદીને ચાલ્યો. ને પત્નીએ મૃદુ હાથે ભીડી રાખેલું બારણું એણે લડાલડ જિધાડી નાખ્યું.

એના ડેળા રવેશમાં જ્ઞાનેલા દાયરાને તોપે ઉરાડવા જેવી ઉત્ત્ર દિશાંથી તાકી રહ્યા. એણે સુખલાલને પિછાન્યો, ખુશાલની ઓળખાણું બરાબર ન પડી.

“જે જે ! જે જે ચંપકલાઈ ! ઓહો, તમને પણ અમારા ગોકી-રાએ સુતા ઊઠાડ્યા. ચાલો સારું થયું.”

ક્રાઇપણ પ્રસંગે ખસીયાણા તો કદાપિ ન પડી જવું, એવી વિદ્યા ખુશાલે પોતાની ગામડાંની નિશાળેથી નાનપણમાં જ મેળવેલી. માસ્તરે જ એને શાખવેલું કે પલાખા પુછાય ત્યારે સાચો કે બોટા જવાખ તડાકાઅંધ ને છાકરો પરીક્ષાકુને આપે તે જ પાસ થવાનો. જરાક અચકાણું તો મુવા પડ્યા, વહેવારમાં ય જુતશે એકે જે સાચા જોટાની પરવા કર્યા વગર તડાકાઅંધ પહેલો જવાખ આપશે.

એ સિદ્ધાંતના પાલક ખુશાલે આ ગર્વિંદ રોડીએ કાંઈ ન કહેવાતું કહી નાખવાનો સમય મેળવે તે પહેલાં જ વિરોધી મોરચો અરધો પરદ્યો તો બેદી નાખ્યો.

‘આવો.’ એટલું તો નીચોવાઈ જઈને પણ શેઠથી બોલી જવાયું.

“શું કરીએ લાઈ સા’ખ !” ખુશાલે શરૂ જ રાખ્યું, ‘તમારા પૂર્વનેનાં પૂર્ય બળવાન, તમારી પોતાની આવડત બળવાન, તે તમને ઘથ્યરે લાયકી મુજબ આપ્યું. અમારાં કરમ મોળાં, એટલે આપેણ હિ’ દરડા કર્યા કરવાના રહ્યા. ધાણું ય વખત પુછાવીને આવવા મન થાય પણ તાકડો જ બાજે નહિ. પછી આજ તો મન કયું કે થાવી હોય તે થાવ, ચંપકલાઈને મુંબદ્ધમાં આવીને ક્રાઇ હિ’ ભલ્યો નથી. એક વાર નાતના જમણુંમાં આપણે ઐય પડ્યોપડ્ય બેડેલા; ને અમારાં વાંસનું અથાણું તમને તે હિ’ બહુ લાવેલું—તે સિવાય મળવાનો જ મોકા ન રહ્યો. આજ તો હિંમત કરીને આ લાઈ સુખલાલને બેળા લીધા.....”

“કહો, ફરમાવો, મારું માથું હુંએ છે.” મોટા શેડ, કે જેમતું ભૂળ ચાંપશીમાંથી ચંપકલાલ બની ગયેલું, તેમનાથી આટલા કરતાં વધુ સભ્ય ન બની શકાયું.

“કામ તો ભીજું શું! હું હમણાં જ આ મારી ઘેલીખેનને કહેતો તો કે હવે તો સુખલાલ લાઈન્સર થઈ ગયો, હવે તો તમારું ધર પુત્રવંતું બનાવો એટલે સૌનો લાર હળવો થાય. હજાર માણુસું હજાર જાતની વાતું બોલ્યા કરે, તમને કોઈ કહેવા ન આવે, પણ અમારે તો જરૂર મારીને બજારમાં સાંભળવું પડેજને ચંપકલાઈ!”

“એ વાત મારે સાંભળતી નથી, એ વાત તો પતી ગઈ છે.”

“પતી ગઈ છે?” ખુશાલે ચમક બતાવી.

“હા, આના બાપા સાથે.”

“હું એ જ જાણવા આગયો છું.” સુખલાલના શષ્ટે આવ્યા, “કુ મારા બાપ સાથે આપે શી સમજાવટ કરી છે.”

મોટા શેડના કાન પર જાણે વિજળીનો કડકો થયો. માંદલો સુખલાલ, આ અધમુવો કંગાલ સુખલાલ જ શું આ શષ્ટેનો બોલનાર છે? હોઈ થકે?

ઐરાં બધાં અંદર લપાઈ ગયાં હતાં. ભાબુ અને સુશીળા પોતાના ખંડમાં એજ જણ્ણાં હતાં. બન્ને આ બહાર મચી રહેલા વાવાઓડાની વચ્ચે ઉચ્ચાટલરી, લયભરી છતાં સંયમી મુખમુશ ધરી એઠાં હતાં; પણ સુશીળા વારે વારે ચમકતી હતી.

બહાર લીઝટનો સળળણાટ થયો. બારણ્ણાં જિધડયાં ને ભીડાયાં. શેડ-ધરના પ્લોટની ઘંટી બજી. ભાબુએ જઈ બારણ્ણાં બોલ્યાં. બારણ્ણાંની સામે એક પોલીસ ઓરીસર અને એ પોલીસ ખડા થયા. તેમને ભાગતાં જ ‘ભાબુ’ હેઠાયાં.

“શેડ છે અંદર !” એરીસરે ગૌસ્વલેર પૂછ્યું.

“શું કામ છે ?”

“મળવું છે.” એમ કહીને એરીસર અંદર દાખલ થયો.

ભાલુ અંદર ચાલ્યાં ગયાં. પતિને જાણ કરી “પોલીસ આવેલ છે.”

વેપારીના મનથી એક ધન્કમટેક્સના ને ખીજ પોલીસના માણુસનું આગમન જીવનતા શાસ્ત્ર ઉરાડી ટેનારી એ અનોઢ આફ્તો હોય છે. મોટા શેડ કહીને બહાર આવી પોલીસ એરીસર પાસે રાંક દિદાર ધારણ કર્યો.

પોલીસ એરીસરે પૂછ્યું : “વિજયચંદ દલપત નામના જીવાન આપને ધેર આવે જાય છે ?”

“ એ—એ—એ—ડેમ ?” વાણીએ મગનું નામ ન પાડ્યું.

“ એ આપનો ભાવિ જમાંદ છે તે સાચી વાત ?”

ફરીથી ગે—ગે—ડે—ડે થયું. પોલીસ એરીસરે આગળ ચલાગ્યું : “ છેલ્લા એ આંહી કયારે આવેલા ?”

“ મને—મને કાંઈ યાદ—યાદ ”

“ તમારાં પુત્રી ધરમાં છે ? ”

“ છે.”

“ એમને થોડા પ્રશ્નો પુછવા છે.”

“ સુશીલા—”

એવો મોટા શેડનો કૂઠી ગયેલો અવાજ નીકલ્યો કે તૂર્ટ જ સુખલાલ આવીને પોલીસ એરીસર પાસે જાનો. “એને આપ શું પુછવા માગો છો ? શા આધારે પુછવા માગો છો ?”

“આપ તો સાહેબ.” ખુશાલે પણ આરતે રહીને કહ્યું. “ધાર્સ્તી પમાડવા જેવું કરો છો. અમને જ જે પુછવું હોય તે પૂછો ને, શી વાત છે વિજ્ઞયચંદ્રની?”

પોલીસ ઓફિસર આ એ જુવાનોની હિંમત ભાળી રહેજ અચક્યો. પણ એણે રૂવાખ રાખીને કહ્યું.

“તમે ડાણું છો ?”

“એ જાણું હોય તો ચાલો હું આપની બેળો કમીશર સાહેબની કચેરી પર આવું. ત્યાં જ મારી સાચી ઓળખાણું પડશે.”

પોલીસ ઓફિસરે આ માણુસને સાવ હીંગખાઉ ન માન્યો. એની માન્યતાને વધુ ધારી કરવા માટે ખુશાલે ઉમેયું. “કાયદેસર જે કરતા હો તે કરો ને !”

નરમ પડીને પોલીસ ઓફિસરે કહ્યું:

“ચાલો હું અંદર આવું ? ત્યાં હું શાંતિથી સમજ પાડું.”

“એલાશક !” એવો એકજ રૂવાખી શાંદ કાઢતે કાઢતે ખુશાલે આ ધરને ધડીલર પોતાનું જ બનાવી લીધું, પોલીસ અમલદારને અંદર હિવાનખાનામાં લીધા. મોટા શેઠને ડાઇક વખતસરનો ધશ્યરી મદદગાર આવેલો લાગ્યો. સુખલાલ પણ ખુશાલખાઈની હિંમતના પ્રકાશમાંથી પોતાની આંતરિક નૈતિક નિઝરતાનો દીપક પેયવીને અંદર ગયો. બધા ખુરસી પર એહા. ખુશાલે તો સુંવાળા સોઝને જ પોતાના ભરવદાર દેહ વડે શાખગારી દીધ્યો.

“હવે સભૂરી રાખીને પૂરી વાત કરો રાવસાહેબ.” ખુશાલના એ બોલમાં આ ધરતા માલિકની સત્તાનો રથુકાર હતો, મોટા શેઠને એ પણ જે ખુશાલનો ધારી બનીને ભાગ ભજવવાનું આવી પડત તો વિના અચકાયે પોતે એ પાઠ પસંદ કરત એવી એની મનોવસ્થા હતી.

પ્રકરણ બાવીસમું

સાણુસામાં સર્વંગાયા

પેલીસ એઝિસરે વાત આહી : “વિજયચંડ નામનો એક યુની-વર્સરીની ગ્રેજ્યુએટ પોતાના વિવાહની લાલયમાં સારાં સારાં કુદુંઘોની દીકરીએને ઇસાવે છે. તે કન્યાએનાં માતપિતાએ પાસેથી પરદેશ અભ્યાસ કરવા જવા માટેની મહાં મેળવે છે. કન્યાએને પણ પોતે જુદે જુદે સમગ્રે પોતાની એક સંખ્યાંધી ખીને ધેર શિક્ષણના બહાને તેડાવે છે. એ બાબુ એક અણેકી વિધવા છે. પોતે કન્યાએને દ્યુશન આપતી હોવાનો દેખાવ કરે છે.”

“ત્યારે તો—” ચંપક શેહ એટલું ઓદે છે ત્યાં તો એને ચૂપ કરી દેવાને માટે ખુશાલે વચ્ચે ધોડો કૂદાવ્યો. “કરે એ તો. મુંબાંધનું પેટ મોદું છે. સૌને મુંબાંધ સંધરે છે રાવસાહેય.”

બોલતો બોલતો ખુશાલ સોઝા પર ટોપી પણડતો હતો. કોઈ પણ ધ્યાનને એને ચંપકશેહની જુલ દાયાવી રાખવી હતી.

ચંપકશેહના મેં પર લોાડીનો છાંટો પણ રહ્યો નહોતો. પોલીસું અદ્દસરે આગળ ચલાવ્યું.

“એક માલદાર દક્ષિણી છોકરીની સાથે સીવીલ મેરેજ કરવાની જગ આ વિજ્યયંડ્રે પાથરી હતી. છોકરીનું વૈવિશાળ બીજે ટેકાણે થએલું હતું. છોકરીની વિધવા ભાતાને જાણ થવા દીધા વગર એ છોકરીને ધરમાંથી દાગીના સાથે ઉડાવીને વિજ્યયંડ્ર અને એની વિધવા ‘અહેન’ કાલે રાતે ક્ર્યાંછક ચાલ્યાં ગયાં હતાં. આને સાંજે એ પકડાયાં છે. હું તમને હેરાન કરવા નથી આવ્યો, પણ મને ખાતમી ભળી છે કે તમારી પુન્ની સાથે એનું વૈવિશાળ થયું છે, ને એહે આ બીજુ કન્યાનાં ધરેણું તમારી કન્યાને ચડાવવા માટે ગયેઅ કર્યાં છે એવો શક પડવાથી હું આંહી આવેલ છું. એ છોકરીનો મહુંમ પિતા મારો મિત્ર હતો.”

“હું-હું-સાહેબ !” ખુશાલે હસ્તે હસ્તે ભાથી પર હાથ ફેરવીને જવાબ વાયેઃ “મુંબાઈની પોલીસ ડેટલી રેફીયાર બની ગઈ છે તેનો આ ફ્રેન્ડ નમૂદો છે.”

ઓલતો ઓલતો પોતાની સામે પણ ન જેનાર ખુશાલ આ પોલીસ અધિકારીને પોતાના ખાતાનો ભાડો જાણુંબેદુ લાગ્યો. ખુશાલ તો ખરી રીતે આ અમલદારની આંખોમાંથી છટકવા ખાતર જ આવી લાપરવાહી ધારણું કરી રહ્યો હતો, પણ અમલદારના મન પર તો ખુશાલની છાપ કોઈ ‘મોટા પુરુષ’ની પડી.

“આમ કેમ એમ ઓલી નાખો છો ?” મુંબાઈના પોલીસ ખાતાનો ચુડો સમજનારા અમલદારે અપરાધીભાવે પૂછ્યું.

“આપે ને પગ ભાથી વગરની ખાતમી મેળવીને આંહી સુધી આવવાની તસ્દી લીધી તે પરથી હું ઓલું છું. કોઈ જાણીતા કાઢિયા-વાડીને તમારા ખાતામાં આંહી મૂકૃતા નથી તેને જ પરિણામે આવા ફૂલતા થાય છે ને !”

“હું કાંઈ સમજતો નથી.”

“એ તમને મારા આ મોટાભાઈ સમજવશે. કહો ચંપકભાઈ,”
ખુશાલ બાધા બનેલા મોટા શેડ તરફ ક્રેંચે; “એન સુશીલાનું વેવિશાળ
ક્રેંચે ડેટલાં પાંચ વરસ તો થયાં હશે ને?”

મુશ્કેલીના સાણુસામાં પકડાયેલા સાપ જેવા ચંપકલાલે જવાબ
આપ્યો; “પાંચ પૂરાં થઈને છહું જાય છે.”

“કહો, આ સામે એક એ સુખબાલ જ તમારા જમાઈ કે
ખીંજ કોઈ?”

“એજ,” જખ મારીને ચંપક રેડ હા કહી. એકાદ કલાક પૂર્વે જેના
નામ પર પોતે ચંપક પણ ડેંગ્યો હતો, જેને પોતાના ધરની દિશામાં
પણ ન આવવા દેવાની પોતે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, જેને પોતાના માર્ગ-
માંથી કાંઠાની માઝક ચુંટાવી કટાવવા પોતે પોલીસખાતાને મળવા
જવાના હતા, જેના દિદાર સરખાય સહન કરી દેવાની પોતાની તૈયારી
નહોંતી, તે જ સુખબાલને પોતાના જ વર્ષના જૂના જમાઈ તરીકે
ખૂદ પોલીસની સામે જ સ્વીકારવે પડ્યો.

“સા...રી વાત.” ખુશાલભાઈ પૂર લભકામાં દુનયવી અનુભવની
‘ભારીસ્ટરી’ ચલાવી રહ્યા હતા. “કહો ચંપકભાઈ, આ સાહેબને
ઓખવટ કરીને સમજવો કે આ જમાઈને આંહી તમે જ દેશમાંથી
તેડાવ્યા છે કે નહિ? તેડાવીને ધંધે લગાવ્યા છે કે નહિ? એનાં
લગન સમજુને તેના બાપા હજુ હમણાં જ દેશમાં ગયા કે નહિ? ને
અત્યારે આ જમાઈને છેવટની બધી વિગતો જ નક્કી કરવા તેડાવેલ
છે કે નહિ?”

એ વખતે બાજુના ખંડમાં ટેલીફોનની ઘંટી વાગી. ભાલુ પાસે
એકોલી સુશીલા જેને કાને ખુશાલભાઈના હકોયા લર્યા બોલ રહેરજ

અથડાતા હતા, તે ટેલીફોન પર ગઈ. એના રણુકતા છતાં રવાખી શાખ્દો સંભળાતા હતા.

“કોણ છો તમે?—અત્યારે કામમાં છે : ને કહેવું હોય તે કહો—હું કોણ છું તેનું તમારે શું કામ છે?—હા ને કહો! તે હું શેડને કહી દઉં—બંધ કરો બંધ કરો—આવા ઝોન આંહી ન કરશો—એશરમ ! નફ્ફટ !”

એવા છેલ્લા શાખ્દો સાથે સુશીલાએ ટેલીફોન પર રીસીવર મૂકી દીધું.

ફરી ધંટી બજુ : ફરી ફરી બજવા લાગી, એક એ વખત સુશીલાએ જઈને કાન માંડ્યા, તો એનો એ અવાજ નીકળ્યો. એ જવાખ વાલ્યા વગર જ પાછી આવીને બેસી ગઈ.

ટેલીફોન પર સુશીલાએ આવો જવાખ કોને આપ્યો? ચકિત બનેલાં ભાલુએ પૂછ્યું “કોણ હતું?”

“હતો હરામી.”

“કોણ? ” પોતાની શાખ્દસંયમી ભગ્નિજીના મેંમાં “હરામી” શાખ્દની કચરડાટી ભાલુને અકળાની રહી.

“વિજયચંદ્ર.”

“શું કહે છે?”

“મારા મોટા બાપુજીનું તાકીદે કામ છે. મુશ્કેલીમાં છું એમ કહેતો હતો. આંહી ટેલીફોનમાં ય હુકમ ચલાવવા આવ્યો’તો હરામી.”

ફરીવાર ધંટી ચીસો પર ચીસો પાડવા લાગી.

ચંપડલાલ શેડના તો કાન લગલગ બહેરાજ બતી ગયા હતા. પોલીસ તપાસ વધુ ને વધુ બારીક બનતી હતી. એના બેઝમાં તો

પોલીસ કચેરીમાં થનારા સવાલ જવાબની જ સ્વરચંડિકાઓ 'રાડો નાખતી હતી. પોતાના ધરના ટેલીફોન પ્રત્યે એ એધ્યાન બનીને બેડાં હતો. એનું ધ્યાન જાય તે પૂર્વે ખુશાલે જ સુખલાલને કહ્યું.

“ને તો ભાઈ, ટેલીફોન કાનો છે ?”

“પેટમાં વીટ આવતી હોય તેને દ્વારાને માણુસ જેમ રાજ્યદ્યારમાં એસી રહે તેવી અદાથી ચંપડ રોક આ પોતાના સંસારની માલિકી લઈ રહેલા એ જણુને સહેતો બેડા રહ્યો. એને જિહ્વા જરૂર રોકને ખુશાલે કહ્યું “તમે બેસો, આ સાહેબને પાછું એમ ન થવું જોઈએ કે આપણે કાંઈ ઢાંડાદુંબો કરી લઈએ છીએ.”

સુખલાલ દિવાનખાનાની બહાર ટેલીફોન પર ગયો તારે સુરીલા એ ગાજતા રીસીવરને ઝેનથી અલગ નીચે મુકૃતી હતી. ભાલુ અંદર એઠાં હતાં. ઝેન વરેન્ડામાં હતો.

સુરીલા સમજુ કે સુખલાલ પોતાનો ટેલીફોન કરવા આવ્યો છે. નજુક આવવા દ્વારા પછી એ બોલી જાયી : “હમણું ન લેતા.”

“કુમ ?” .

“ગરમ છે.” સુરીલાએ વિનોદ કર્યો. એ વિનોદમાં ન સમગ્રેલો સુખલાલ રહેજ ખસિયાણો પડી જઈ પૂછતો હતો.

“કાનો હતો ઝેન, શેડ પુછવે છે.”

“કાધનો નહિ, મારી બેનપણુનો હતો.”

એ બોલ બોલતાં બોલતાં સુરીલાના ગાલો પર પડેલા ગલ વરતાયા.

“ઝેન ઉપાડશો નહિ, બેનપણું બહુ લપી છે.”

કહેતીકને સુરીલા ભાલુ પાસે જવા લાગી.

“તમને પોલીસ અમલદાર પાસે હમણે જ બોલાવવાના છે.”
સુખલાલે એક દમ છાંટ્યો.

“પુરસ્કો જવાખ નહિ આપી શકતા હોય ...” એટલું સંભળાવતી
સુશીલા ગઈ. ને ભાલુ પાસે બેડી બેડી દ્વિવાનખાનામાં ચાલતી વાતો
સંભળવા લાગી.

થોડીવાર પછી અમલદારની વિદાય થઈ ગઈ. ખુશાલ જરૂરે એને
લીફ્ટ સુધી પહોંચાડી આવ્યો. પાછા આવીને એણે રજન માગી : “લ્યે
ચંપકલાઈ, અમે જે કામે આવેલા તે તો હજુ બાકી રહે છે.”

“પણ મારે બાકી રાખીને જવું નથો.” એમ કહેતો સુખલાલ
આગળ આવ્યો : “હું એ વાતો માગવા આવ્યો છું : એક તો મારા
બાપે કરી આગેલ ઝારગતી પાછી લાવો. તેને બદલે હું પોતે ઝારગતી
કરી હેવા તૈયાર છું. ને બીજું મને બતાવો દાકતરી સર્ટિફિકેટ, જે
તમે મારા શરીર માટે લખાવી લીધું છો.”

ખુશાલને આ બેઉ વાતોનાં નવું અન્યાંથું રહેય લાગ્યું. . .

“એસો ચંપકલાઈ, એસ લાઈ સુખલાલ, ઉસ્કેરા નહિ સુઅા ?”
એમ કહીને એઉને એસાડી ખુશાલે પૂછ્યું :—

“શેની ઝારગતી ! શેનું સર્ટિફિકેટ ?”

“સર્ટિફિકેટ શેનું ! પૂછોને એને ! મારી તો કહેતાં જ્લબ તૂટી પડે
છે. એણે ત૊સું કરેલ છે મારી નામર્દાધનું દાકતરી સર્ટિફિકેટ. એના
હું ચીરાડીયાં કરવા ને કાં એ દાકતસું નામ લેવા આવેલ છું.”

“નામર્દાધ ! નામર્દાધનું સર્ટિફિકેટ ? દાકતરી સર્ટિફિકેટ ?” ખુશાલે
ચંપકશોડ તરફ જેયું : “ને ઝારગતી શેની ?”

“મારા વેવિશાળની ! મારા બાપને રાતે પાણું રોવરાવી એ સર્ટિફિકેટની ઊરામણી દ્રષ્ટને લખાવી લીધેલી !”

સુખલાલના હોઠ ઓલતાં ઓલતાં પ્રૂજતા હતા.

“તું ધીરો થા લાઈ !”

“હું ધીરો નથી રહી શકતો. હવે હું આ બધું જણ્યા પછી ધીરજ હારી ગયો છું. આ માટે—આ માટે જ કારગતી કરાવી ? આ નવો જમાઈ ધારવા માટે મારા બાપને આંસુ પડાવ્યાં ? મને પીલી પીલી દ્વાખાને દૂતરને દરે એમ દરહી નખાવ્યો. હતો તેથી શું ધરવ નહોતો થયો ??”

સુખલાલને આ નવી લુલ પુરી હતી. ચંપક શેહનું અપમાનિત અને લનિજીત મેં નીચું છયું હતું. સુખલાલનો ઉસ્કેરાટ .સાંભળતાં સાંભળતાં ‘લાલુ’ છેક બારણામાં આવી ગિલાં હતાં.

સૌચે એકએક સુખલાલને પૂર્ણશક્તા ભરતો ભરતો રૂદ્ધન કરતો જોયો.— સાંભળ્યો. સાચો રોાય યૌવનમાં રૂદ્ધન કરવે છે ને પ્રોદ્ધાવસ્થામાં આંસુ સુકવી નાએ છે.

“કયાં છે એ કાગળીયાં હેં ચંપકલાઈ ? હવે કાંઈ આ ‘વાતના ભવાડા શોભરો બાપા ?’”

એમ કહીને ખુશાલે સુખલાલનો હાથ જાલ્યો. કહું “તું થાંત રહે લાઈ સુખલાલ ! શેડ એ એઉ કાગળો આંહી રજુ કરે. તું તારે હાથે એનાં ચીરાડીયાં કર. પછી શેહની મરળ કારગ જ થવાની હોય તો તું તારે હાથે જ કારગતી લખી દે.”

“કાઈની ધર્યા હો કે ન હો, મારે તે કારગતી જ આપવી છે ને કારગતી જ મેળવવી છે.” સુખલાલના ગળામાં દર્દીનો ચંબુ છલકતો હતો.

“તો વળી પેલા નંબરની વાત. સૌ પોતપોતાના દરજાને ને સંકારને અધે બેસતો સંસાર માડે એમાં જ સુખ છે. તું તો શાણે જીવાન છો ભાઈ સુખા ! ત્યો ચંપકલાઈ, હવે અત્યારે ટાણું સાચવી ત્યો. ત્રણ ઉપરાંત ચોથું ચકલું ય જાણુશે નહિ. એ દસ્તાવેજોના નાશના આપણે ત્રણ જ સાક્ષી રહેશું. જવ લઈ આવો જ્યાં મૂક્યા હોય ત્યાંથી.”

ખુશાલે એ કાળમુખા દસ્તાવેજો લાવવાનું કહ્યું ત્યારે ચંપક રોડ છોબીલે મોયે ફૂતા સામે જ જોઈ રહ્યા પણ ઉઠયા નહિ.

“કાંઈ નહિ, અત્યારે ને અત્યારે કાંઈ જિતાવળ નથી.” એમ કહીને ખુશાલે ટોપી પહેરી : વાળ સરખા કર્યા. પણ છેડ અરંધા કપાળને ઢાંકેલી ટોપી એણે જાંચણોને ગુંડાશાહી અદાથી માથાની એક બાળુએ ટેડી કરતે કરતે કહ્યું : “કાલે પાણ રાતે અમે આંહી આવશું. ત્યાં સુંધી તમે નિરાંતે વિચાર કરી શકશો. ઉતાવળ નથી. હાલે સુખાંભાઈ, સારા માણુસના મકાનમાં મારા જેવા નાગા ગણ્યાતા આદમીને આ બાપડા જવ કર્યાં સુંધરીને બેસરો ?”

બન્ને જહીને ચાલ્યા ત્યારે ભાલુ બારણુંમાં જ જિલ્લાં હતાં. એણે કહ્યું “અરે રે ભાઈ, એવું શીદ બોલો છો ? આંહી જ એય જાણુ રાત રહી જાઓ”ને !”

“ના ધેતી બેન, હું જુદું નથો એલતો” એણે કહેતે કહેતે ટોપી ટેડી હતી તેને પાછી સંપૂર્ણ સભ્યપણે શિર પર ઢાંકી : “તમે ન જાણે ધેતી બેન, તમે કલ્પિએ કયાંથી શકો, કે તમારી બેનપણી હેમી-ભાઈ સાધનીનો ભાઈ ખુશાલ મુંબદ્ધમાં એક ‘નાગો’ આદમી ગણ્યાતો હશે ? પણ વાત ખરી છે. ડ્રાઈ આભરણાના વરમાં મારો રાતવાસો ન જ હોય. એમાં ડાઈ નવાઈ પામવા જેવું ય નથી ધેતી બેન !

સાપનો ગુણ જ એની ડ્રાથળીનું એર છે, એનું દૈવત પણ એ એર છે. તેમ અમૂક માણુસનું દૈવત પણ એની નાગાધ જ છે. નીકર પોલ્યુસ અમલદાર ગામડિયા કાઠિયાવાહીથી થોડો બીવાનો હતો? આવજો એન! કાલે પાછો મારે આંટો રહ્યો. કાલે બધું પતવ્યે જ ધ્રુટકો છે ને એન!"

ખુશાલને ભાખુ સાથે થએલી એટલી રોકણુ દરમ્યાન સુખલાલ બહાર સીડી સુધી પહોંચ્યો ગયો હતો. ખુશાલ સીડી પાસે પહોંચ્યો. ત્યારે સુખલાલને વળાવીને પાછી ફરતી સુશીલાના મેંમાં આ બોલ હતા. "કાગળા ફડાવને પણ કાક બીજાનું કાગળું ફડાડો મા!" ✓

ખુશાલને જેતાં એ અદ્ય ધારણુ કરે તે પૂર્વે તો એકાશ ખુશાલની પાતાળ-વેધક ચાંચે સુશીલાના મેં પરનો બિકળાટ વાંચી લીધો. ધૂમટાનો પરહેલો સુશીલાના મેંની એક બાળુએ પડી ચુક્યો ને એ બારણામાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યો.

સર્પાંકારે વહેતી સીડી એજને પૃથ્વી પર લઈ જતી હતી. અષે પગથીયાંની ટેક દેતે દેતે ખુશાલ બોલતો ગયો:

"નથી છોડવી હો સુખા! હું વરતી શકું છું: કન્યામાં કહેવાન પણ નહિ રૂહે. મુંબધની વિક્રેલ હોય તો નોખી જ ભાત્ય પડે એના વરતાવની. જેયું નહિ, મારી એણે અદ્ય કરી ધૂમટો એંચ્યો: મારો બિખારી-રામનો ધૂમટો...મુંબધગરી હેત તો ચીપી ચીપને કુક ચીખાયદી પોપટ-બોલી કરત! આ તો એ કલાક ધરમાં રીયા પણ ગળું કેવું છે તેનો જ પતો ન મળ્યો. તારા બરની લાગે છે: એને ય બાપડીને સ્કૂડી વચ્ચે સોપારી જેવું થયું લાગે છે."

પાવલીમાં હનુમાન ગલી પહોંચાડવા જતી વિક્રોરીઆનો થોડો

મુંબદ્ધના ડામરિયા ભીના માર્ગો પર ડાખા પટકતો હતો, તેની સાથે જ્ઞાનો કે અજાણે ખુશાલની વાતો તાલ મેળવી રહી હતી.

*

*

*

મુંગાં મુંગાં ભાલુ ભત્તીળ પથારીમાં પડ્યા ત્યારે છ મહિનાને મંદ્વાડ બોગવને ઉદ્ઘોષ હોય તેવો ચંપક રોઠનો દેહ તીનેરીની ચામેંઝલો હતો. ચાવી ફેરવતાં રોજ કરતાં વધુ અમ પામેલા એના હાથમાં તીનેરીની અંદર્થી કાઢેલા એ એજ દૃસ્તાવેજો, એક સુખલાલના પિતાનું લખત ને ખીજું ડાક્ટર પાસેથી મેળવેલું બનાવઠી સટિંક્ઝેટ, બન્ને ખુલ્લા ફરફરતાં હતાં. થોડી વાર આની સામે તો ધડીક રેલાની¹ સામે રોઠ તાકતા હતા. ફરી ફરીથી વાંચતા હતા. કાગળોની ભિંડતી ને પાછી સંદેલાતી ધડીઓનો જે ખરખરાટ થતો હતો તેનો પણ સ્પર્શ લેતા સુશીલાના કાન સુશીલાની આંખો સાથે સંગ્રામ મચાવી રહ્યા હતા. આ દૃસ્તાવેજો શાના છે, મોટા બાપુજી શાના એ કાગળો વારંવાર તેજુરીમાંથી કાઢ્યો કરતા હતા, તે દ્વિસ મારા સાસરાના કંદમાંથી દ્વિનાનખાનામાં ભુટેલા આંકંદ-સ્વરો શાને કારણ હતા, અને મારી સગાઈતી નવી તજવ્ઝાને કરવા પાછળ કયું એવું ગ્રચંડ બળ મોટા બાપુજુની પાસે હતું તે સુશીલાએ અત્યારે સુખલાલની આવેગભરી વેદના-વાણી પરથી પકડ્યું હતું. ને એને થતું હતું કે હિરણ્યાકશ્યપનાં પાપે લોઢનો તપ્ત થંબ ને ક્ષાટ્યો હોય, તો આટલું પાપ સંધરતી પિતુધરની તેજુરી કેમ હજુ સલામત છે ?

કાલ રાતે એ અત્યશે ત્યારે શું થશે? મોટા બાપુજુને સ્પષ્ટ કહેતાં મારી લુલ ઉપડતી જ નથી. તોક્ષાન કળ્યો થશે તે હું કેમ કરીને રોકી શકીશ?

“ભાલુ,” એણે અવાજ કર્યો. ભદ્ર પ્રકૃતિની એ લી ફૂટ ચેતાના ધર્મના પાંચ સાદા નવકરના સ્તોત્ર વડે જ આ સામઠી કુષ્ણતાને ઓલાવી નાખી શકી હતી. બિંધમાં પડી હતી. મનના કલેશના ગંભેરે ને ગંભેરે જરા જેટલા જળથી ધોંઘ શકાય છે. ધર્મસ્તોત્રનાં એ પાંચ વાક્યો, એકાદ રામધૂત, એકાદ માળા, સુવા રાણ્યાની એકાદ તસખી ડહેણાએલા, ચિત્તંત્રને સ્વખંદીન નિદ્રાને શાંત-ખોળે પોઢાડી હેવા જે સમર્થ હોય તો તેની એ પાર્થિવ ઉપયોગીતા જ શું પરમ ધાર્મિકતા નથી?

બિંધતાં ભાલુને જીડાખવા માટે ફૂટ શરીર પર હાથ અડાડવો જ બસ થયો. જાણે સૂતાં જ ન હોય તેવી સ્વર્ણતાથી એણે હેંકાર દીધો “કુમ ગગી? મને ઓલાવી તે?”

“હા. થોડું કહેવું છે.”

“કહે.”

“મને વચન આપો, કે મારી મરજી વિર્દ્ધ તમારી પાસેથા મને કોઈ આંચકી નહિ જાય. સૌ છોડે તોય મને તમે નહિ છોડો.”

“વચન આપવું બાકી છે ગગી? સૌને છાડીને તને સાચવતી શું નથી એડી હું?”

“ને ભાલુ,” સુરીધાને જૂતી વાત યાદ આવી: “ઓલાં હેમી બેનની જેમ તમે દીક્ષા લેશો ને, તો હું યે તમારી સાથે દીક્ષા લઈશ. પણી છે કાંઈ!”

“ધેલી થઈ? દીક્ષા! જ્યાં સંયમ ત્યાં દીક્ષા જ છે ને! ધર જેવું કોઈ દૈવસ્થાનું છે ગગી? ખાંડ રાખ્યા વગર સૂટ જા.”

નવાઈ તો લાગે જ ને, કે બે જ પળમાં આ એઉં શહેરી માનવીઓ, તાજાં જન્મેલાં બાળકાના જેની નિર્મણ નિંદ્રમાં પડ્યાં.

જે નિદ્રા આ એ સરલહુદ્યા રીતોને મળી હતી તેણે તદ્દન નાલુકનાં શેહના શયનાગારમાં એક મટકું પણ નહોતું મોકલ્યું. વિચારેનાં સરપ-ગૂંઘળાં ચંપક શેહના મસ્તકમાં સંગૃષળતાં જ રહ્યાં. આખરે એને મોટામાં મોટા એક લયની છાયા પડી. ટેલીદ્ધિનની ધંટી વાગી. ‘હું વિજયચંદ્ર પોલું છું : આતું હોય ડે શેહ ! ટેલીદ્ધિન કરી કરી થાકી ગયો, આખરે માંડ કોધકને જામીન કરી છૂટ્યો છું ; આપે મને મદદ કર્યી જ જોશે : મેં આપની ખાતર બણ્ણા લાભો જતા કર્યા છે : કાલે સવારે ફુસ વાગે માગવા આતું છું.’ વગેરે.

અવાજમાં આહેશના જ સ્વરે હતા.

શેડને લય પેસી ગયો. આ વિજયચંદ્ર પોતાના બચાવ માટે મને તેમ જ સુશીલાને પોતાનાં સાહેદ રૂપે અદાલતમાં એંચાવરો તો ? સુશીલા અદાલતમાં ? મુંબઈની ઝેનજહારી કાર્ટોમાં મારી સુશીલા ? હજર આંખીનાં ભોકાતાં ભાલાં વચ્ચે મારી દીકરી ? મારી લાડીલી સુશીલા ?

એના દર્પનો તો ચૂરો થઈ ચૂક્યો હતો. આ લમગૌર્યના ભિકરડા ઉપર બેઠેલું એતું હુદ્ય પોતાને ખાલી અને સુનું સુનું ન લાગે તેલા ખાતર હજુ પોતાની પત્ની પ્રયે થોડા દર્પ ધારણું કરી રાખવા મથતું હતું. પણ અદાલતમાં વિજયચંદ્રને હાથે સુશીલાના ધસડાવાનો વિચાર સંસારની આ એકની એક રીતે ધૂમી રહ્યો, જે રીતે આપણે સૂતા હોછાયે ને ધરના ખપેડામાં આગે નાગ આંટા મારતો હોય.

રાત્રિ જમ અમ ચાલી જતી હતી. શાસોચ્છવાસના અવાજ પણ સીસકારા મારતા સરપો સમા થતા હતા. પોતે વાણી ગ્લોબવાળી ખતી પેટાવની પત્નીના ઓરડા તરફ ગયો. હૈયા પર લણીને ધીમેથા પૂછ્યું “નાગો છો ?”

પત્નીએ આંખો કયારે ઉલાડી એની તો ખખર પણ પડી નહીં.
“આવી હો !” એટલા જ શબ્દો, જરાક નીંદેલર્યા નહિ પણ રાત—
રાણીનાં ફૂલો જેવા સંભળાયા. સુશીલા ન જાગી જાય તેવી સલુશાધથી
એ પતિના પલંગ પાસે જઈને ઊભી રહી.

પતિએ નજુક એંચી ? કે પોતે એના સ્પર્શ માનવી આપોઆપ
એંચાઈ ગાઈ ? એ તો વિજળાને વાદળંગો દીવેા જાણે. આપણુંને
શી ખખર !

“બચાડ શુદ્દ !” લાલુ-હૃદયનો એ શબ્દ જગતનાં સૌ ડોધને
માટે નીકળતો હતો. એ ઉદ્ગાર અત્યારે નીકળ્યા પગર જ આત્માના
ધૂમમટમાં ધૂમરાટ કરતો રહ્યો, ને એણે પતિના શરીરે હાથ પસારો
...ડેટલાં વર્ષો પછી ?

પતિએ કહ્યું : “સવારની ગાડીમાં તમે ને સુશીલા દેશમાં જશો ?”

એજ વાક્ય રાતે કહ્યું હતું, ત્યારે તૂર્ણ પગનો ચંપલ છુટ્યો
હતો. એજ વાક્ય અત્યારે બોલાયું, પણ ત્યારે તો પતિના કંઠ ફર્તી
પતિના કરની માળા રવાઈ.

પ્રકરણ ત્રેવીસમું

પણુલી ચકાસણી

“ આયા જીવ ” એવો અંતરોહગાર અનુભવતી પત્નીએ ભાંગતી રાત્રિના એ ત્રણેક વાગે પતિના કેંક વર્ષો પછીના એચાણુમાં પેતાનું માથું નમતું ભુક્યું. કપાળ કપાળને અડક્યું, ત્યાં તો પોતે દાડી જાડી. સ્વામીનું લલાટ અનેક પ્રકારના ઉશ્કરાટોના ચૂલા પર ખદ્ખદ્ધતી તેખ-કડા સમું બન્યું હતું. એ આલીંગનમાં સાત્વિક શાંતિની શીતળતા ક્યાં હતી? પ્રસન્ન પ્રેમની મધુરી હું એ પણ નહોતી.

“ સુશીલા કયાંક જાગશો... ” એમ બોલી એણે માથું હળવેક રહીને સેરવી લીધું.

“ ઉપરી શક્શો સવારની ગાડીમાં ? ”

“ શા સાડુ નહિ? તમે કહેતા હો તો— ”

“ હું અત્યારે કહું છું તેનું કારણું બદલી ગયું છે. મને હવે આંહી સુશીલાને રાખવામાં આપણી આખરણી રક્ષા નથી લાગતી. તમે એય જણ્ણાં થોડા દિવસ થોસાડ જઈ આવો. હું તેજપુર આપણી

દુકાન પર તાર કરી દળાં ખું. મહેતો આજ ને આજ થોરવાડનાં મકાન સાફસુઝ કરાવી આવશે.”

“અલે.”

“તો અદ્યારથી જ તૈયારી કરો.”

“અધું જ તૈયાર છે. લૂગડાં લતાં સિવાય તો કંઈ લઈ જવાનું નથી.”

થોરવાડમાં ત્રણ જ વર્ષું પર ચણાવેલાં નવાં મકાનમાં તવેથથી માંડી થર્માભીટર સુધીની તમામ ચીને ચંપક રેડે વસાવી મુફી હતી એટલે મુંખથી ખીનું કશું લઈ જવાની ખરેખર જરૂર નહોતી.

“ભાઈને ને વહુને વાત કરી છે ?”

“એ તો સવારે કહી દેશું. ભાઈ તો સમી સાંજનો ધોંઠી ગયો છે. એને બાપડાને કયાં ખરે છે કે આ દિવસ છે કે રાત ?”

“તમારું શરીર સાચવશો ને ?”

“એ તો સચવાશો.”

“એક વાત કહેવા ઘો તો કહું.”

“ના, એ વાત તારે કહેવાની નથી ને મારે સાંભળવાની નથી. મારા મનમાં નીંગઠ ગાંઠ પડી ગમ છે. એ રોંયાના ખર્ડેર જેવા ધરમાં મારે દીકરી હેવી નથી એતું વજલેપ જાણુને. આજ રાતે એ છોકરો જે બોલી ગયો છે તે મારા કાનમાં કડકડતું તેથી થઈને રેડાખું છે. તને કહી રાખું ખું, કે હેશમાં રાજકોટ, જુનાગઢ વગેરેમાં ડેકાખું ધથ્યું છે, તપાસ રાખજો-કું યે આંહી બેઠો બેઠો તજવીજ કરીશ.”

પત્નીના હાથ તે વખતે પતિના પગનાં તળીઓં ઉપર ફી

રખા હતા. એણે માથું નમાવીને ધીરે ધીરે એ પતિ-ચરણો પર અડકાડી દીધું. પણ જેનું કપાળ બેહદ સંતૃપ્ત હતું તેના પગના તળીઓં શીતળ હોઈ ન શકે. એ પગની રજ લલાટે લિધી ન લિધી થઈ. પતિના હૃદયમાં એકુય કુંપળ પુની નહિ. ગર્વની ધાયલ થએલી ફણા કરી પાછી ટઢાર થઈ ગઈ હતી. વાદળીયા દીવાના સૌભ્ય શીતળ પ્રકાશને પણ ઉકાળી ખદખદાવી નાખે તેવી પતિની અલિમાનવેહનાને એલવવા માટે મનમાં ને મનમાં ધર્મનો શાંતિપાડ રટ્ટી પત્તી આખરે નિરાશા લઈને પોતાની પથારીએ ચાલી ગઈ ત્યારે એનું મન કહેતું હતું કે ‘આ મેળાપ શું છેલ્લી વારનો છે ! કરીવાર શું આ ધરમાં આપવાનું નથી?’

સવારે જાગેલી સુશીલાએ કાઠિયાવાડ જવાનું ભાલુ સાથેનું પરિયાણ સાંભળ્યું ત્યારે તેનું અંતર પોતાની સાતેક વર્ષની આલ્યાવસ્થાના નહી-તીરે જાણે પાછું વળ્યું. પોતાનાં કપડાં એણે અરથા કલાકમાં ભરી લીધાં, પોતે જાણે ડેઢ અજગર-મુખમાંથી બહાર નીકળવાની હતી. પોતે શા માટે જતી હતી, કયાં જતી હતી, ડેટલા દ્વિવસને માટે, એનું જાન પામવાની જરૂર નહોતી. એક કેદઘાનેથી ભીજ કારાગારમાં જતો ડેડી પણ કે મીડી રાહત અતુલબે છે તે શું એણી હોય છે?

સાડા સાત વાગે મોટરે ધર છોડ્યું. મોટા બાપુજી પણ સ્ટેશન સુધી વળાવવા સાથે ચાલ્યા. પુત્રીનો સગો પિતા મોટાભાઈની કરડી હાજરીમાં દીકરીને “આપજે બહેન, સાચનીને રે’ને.’ એટલું લાડ-વચ્ચન પણ ન કહી શક્યો. જતાં જતાં પુત્રીનાં નથન પિતાની દશા દેખી સજાગ બન્યા. પિતાના જેવો ડેઢ એકલવાયો દુઃખી આ ધરમાં નથી તેનું ભાન સુશીલાને પહેલી જ વાર થયું. બાપ દીકરી એકુય દ્વિવસ બેળાં બેસીને વાતો નહોતાં કરી શક્યાં. આડ ઉપરથી આડની

આલ જુદી પડે છે ત્યારે આલને જિતરડાવું પડે છે. સુશીલા એ જ રીતે પિતાના જીવન પરથી જિતરડાઈને ચાલી.

રટેશન પર ગાડી ઉપડવાને ત્રણું જ મિનિટની વાર હતી ત્યારે સુશીલાએ સેકન્ડ કલાસના દરવાજમાં પ્લેટફોર્મ-પાસ દેખાડીને દાખલ થતો જીવાન દીઠો.

એ આવનાર વિજયચંદ્ર હોંઘ શેડ જ કેમ? એ મજૂમ ચાલ નહોતી. એ ક્રોટ પર કરચલીએ પડી હતી. એ ટાપીમાંથી વળની લટો બહાર ડોકાઈને મસ્તકની અસ્થિરતાની ચાહી ખાતી હતી. મેં પરનો પરસીનો ચૂસુંતો એ રેશમી રૂમાલ કોંધ કુયારની ધૂળ લૂષ્ટા મસોતાનો કુદુંખી લાસટો હતો.

છતાં એને સુશીલાની અંખોએ પારખ્યો. દેખતાં જ એણે હેખત ખાંધી. મેં ફેરવી લીધું. માથે સાડી સરખી કરી.

આવનાર વિજયચંદ્ર હતો, દસ વાગે આવવાનો હતો પણ અધીરો અની સવારે જ શેહને ધેર પહોંચેલો. રાતમાં ખનેલી ભીનાથી અજણું રહેવા સુશીલાના પિતાએ એને સમાચાર આપ્યા કે તૂર્ટ એ ટેકસી દોડાનીને આવી પહોંચ્યો.

“વાઢ રે વાઢ!” એણે શ્વાસભેર કહ્યું “મને ખખર પણ ન આપ્યા?”

“તમને કોણે કહ્યું?” બોંધા પડેલા ચંપક શેડ પૂછી જેયું.

“નાના શેડે.”

પોતાના બેવુંઝી નાના ભાઈ પર ચંપક શેહને તે વખતે એટલી ચાહી ગાઈ કે ધેર પહોંચી તમાચો ચોડવાનું મન થયું.

“કેમ એકાએક? ” વિજયચંદ્રે પૂછ્યું.

“ શરીરે હીક નથી રહેતું એટલે હવાફેર કરવા.”

“પણ આંહી કયાં ડોક્ટરોનો દુક્કાણ છે ? નાહુક દેશની પાંચશેર ધૂળ ખાશે. મને પુછ્યું તો હતું ! આ તો હીક નથી થતું. હજુય કહું છું કે દાદર રટેશને ઉતારી લઈએ.”

એકશાસે એણે ધોધમાર ઉદ્ગારો કાઢ્યા, પ્રત્યેક ઉદ્ગાર સુશીલાને વીધીના ડંખ સમ વાગ્યો. રાતે ટેલિઝિન પર પાંચ વાર ઉચ્ચરેલા ‘નક્કટ’ શાખને છુટી વાર ઉચ્ચરીને પરખાવવા મન થયું કે ‘હજુય તારી માલિકી થઈ ચુકી માને છે નક્કટ !’

“અને અમારા દેવનાં દરેરાનાં નિવેદ પણ કરવાં છે.” ચંપક શેડ બ્યાવ વધાર્યો.

એ એક ભિન્નિટમાં તો ડ્યાની ખારી પાસે વિજયચંદ્ર એ ત્રણ રીતે ડોકાયો. પણ સુશીલાના મુખની એક રેખા પણ જોયા વગર રહી ગયો.

પોતાને હિંમતવાન માનનાર ચંપક શેડના મેંમાંથી આ જુવાનની ધૃપ્તિનાને ડારતો એક બોલ સરખોય બહાર ન નીકળી શક્યો.

ગાડીની સીટી વાગી અને એન્જિનનો આંચ્યકો લાગ્યો કે તૂં વિજયચંદ્રે “લ્યો ત્યારે મારેય દાદર કામ છે તે...” એમ બોલી ડ્યાનું બારણું બોલી પ્રવેશ કર્યો. ચંપક શેડ વાલે મોંઘે થોડી વાર એટફોર્મ પર ઉભા રહી પાણા વળ્યા.

વિજયચંદ્રે પોતાની ગુમ થયેલી સ્વસ્થતાને પાછી ધારણ કરવા તાત્કાલિક પ્રયત્નો માંડી દીધા. એણું-ભાષુ-સુશીલા વાળા જ ખાનામાં એસવા એટક ગોતી. બન્ને સામસામાં ખાનાં પર એઉ રીતોનાં બિછાના લાંબાં થયાં હતાં. ન સુશીલાએ એની સામે જોયું, ન

ભાલુએ નજર કરી. છતાં જ્યારે એણે બિગનાને એક છેટે બેંક
દેવા શરીર નમાબ્દું ત્યારે ભાલુએ એને કહ્યું—

“ભાઈ, તમે ભાળુના ખાનામાં બેસો તો સાંચું.”

ભાલુએ ધારણું કરેલી આ કડોરતામાં સુશીલાને જાણું કે સંગ્રામમાં
ઉત્ત્રવાની પરસ્વાનગી આપતો ને ચાનક ચડાવતો બેરીનાથ હતો.

ભાળુના ખાનામાં જઈને પણ વિજયચંદ્રે ભાલુની ને પોતાની
વચ્ચે ફૂકા એઠીંગણુંનું પાઠીયું જ રહેવા દીધું. ભાલુએ શરીર
સંકોડાને અંતર વધાયું અને સમોવડ બેનપણીની માઝક
સુશીલાને વાતોએ ચડાવી. આડી અવળી, નકામી નમાલી, જે કાંઈ
બાખ્યત હાથ ચડી તેના ઉપર મોટે અવાજે અને મોકળા મને વાર્તાલાપં
માંડનાર ભાલુનો દુતો ધરાદો સુશીલા પણ વર્તી ગઈ. એ આશય
વિજયચંદ્રને એ વાતોની સંજવારીમાં એક તથુભલાની જેમ વાળીજાડી
નાખી દાદર રટેશન સુધી અળગો ને અળગો રાખવાનો હતો. ભાલુમાં
આટલી કાખેલીયત લરી છે તે જ્ઞાન સુશીલાને પણ પહેલ વહેલું જ
થયું. ને એ છોકરી ગજાય તાનમાં આવી ગઈ. ભોળાપણું, લદ્રિકતા,
ગાંભીર્ય, ગરવાધ વગેરે ભાલુના ગુણો સિરોગી તેમજ સ્વયંરૂપિત
હતા એટલે જ એની પાંદીઓના સંપુરુમાં આ વિનોદનો પરિમલ
સયવાયો હતો.

દાદર રટેશને ભાલુ-સુશીલા વાળા ખાનાને દરવાજેથી જિતૃવાની
હામ હારી બેડલો વિજયચંદ્ર ખીજે બારણેથી જિતરી ગયો. ત્યારે બન્નેએ
ફરી શાંતિ ધારણું કરી.

આખી મુસાફરીમાં સુશીલા એક કૌતુક અનુભવી હતી. ભાલુની
દૃષ્ટિ જાણું કે સુશીલાની એકએક ક્રિયાને, પ્રત્યેક ચેકાને ભારીકાથી
માપી રહી હતી. દિવસની ગાડી હોધ રટેશને રટેશને ભાત ભાતનાં

ઉતાર ચડતાં જિતરતાં, બેસવા દરમ્યાન સુખ દુઃખની વાતો ચલાવતાં, ગંદકી કરતાં, બાળકાને રમાડતાં રૈવરવતાં, ગાંડીઓ હેતાં ને ઢીંકા મારતાં. સુશીલા તેમનાથી બિસ્તર કે સાડી સંકોડતી નહોતી, તેમના છોકરાંની ડાઢ રીતે સારવાર કરતી. કોઈને ઉપલાં પાઠીયાં પર ઘોડીયાનું એયું બધાવવા મદ્દ કરતી ને પાસે બેડેલી માતાઓના ખોળામાં બાળકા દેખી પુણીપુણી કર્યા કરતી, કેટલા વર્ષનું થયું? શું ખવરવેં છો? એના બાપ કયાં છે? તમે કેમ એના બાપથી નોખાં રહેા છો? ગામડે શાની ભજૂરી કરો? દના દારનું શું થાય? વગેરે.

મુંબદ્ધની છોકરીઓ ને વાતોમાં દેશી લોડા જોડે કહિ જ રસુ ન. લાધ શકે તે બધી વાતોમાં દ્વિલને પરોવતી ભનીજી ભાલુને તહુન વિશે “દેશી” લાગી. વેર માર્સ્ટર રાખીને પાંચ ચોપડી અંગેજ લણી છે એવું કશું ય આત્મભાન આ છોકરીને નહોતું. રસ્તામાં વાંચવા સુરીલા એક્ઝેચ ચોપડી-વાર્તાની કે કવિતાની-સાથે નથી લાવી તે પણ ભાલુને મન એક મર્મબરી વાત હતી.

“ત્યારે રસ્તો કેમ કરીને ખુટાડીશ ખાઢ? ” એ પ્રશ્ના જવાબમાં સુશીલા કહેતી હતી કે “આટલાં બધાં માણુસો જગતમાં ભર્યાં છે એની જાણે કે મને ખાખર જ કેમ નહોતી, એવું એવું થાય છે ભાલુ! એવું કેમ થતું હશે હેં ભાલુ?”

“ડાહી બહુ! મુંબદ્ધમાં તો માણસગંધીની થઈને ધરમાં ભરાઈ રહેતી!”

“કાણુ જાણે કેમ ભાલુ, પણ આંહી ગાડીમાં મને માણુસોની ગંધ ગમે છે. આ ધાવણુભર્યાં મેં વાળાં છોકરાંની સોડમ મીડી લાગે છે.”

રટેશને રટેશને જિતરતી સ્વીઓને સુશીલા કહેતી હોય કે ‘તમે પહેલાં

જિતરી જવ બેન ! પણ હું તમારો છાકરો તમારા હાથમાં આપું :
‘જિતરો ડોશી મા, પણ તમારું પોટકું હું તમને ઉત્તરાવવા લાગું :’

આપે માર્ગ આ એનો શોખ હતો. એમાં દ્યા નહિ પણ પ્રસન્નતા
હતી. કોઈ જિતાડને વિષે ‘અરે બિચારાં’ જેવો ઉહ્ગાર એણે કાઢ્યો
નહિ. આટલાં બધાં લોકાને જેવાનો—મળવાનો કેમ જાણે એ રાંકધરવ
ન કરી રહી હોય !

રાતના નવેક વાગે ગાડી સાંઘરમતી પાર કરીને કાહિઓબાઊમાં પ્રવેશતી
હતી ત્યારે સ્ત્રોતી સુશીલા એકએક આંખ ઉધારી બેડી થઈ ચારે બાજુ
જેવા લાગી; ‘ભાબુ !’ એથું બોલ્યા પણ વહું ઉચ્ચાર ન કાઢી શકી.

‘શું કહેતી’તી ગંગી ?

‘કાંઈ નહિ.’

‘પણ હજ ચે તું મારાથો આટલી કાં ચોરી રાખ ? કહી નાખને
બાધ. પેટમાં સંધરાને સૂતી રહીશ તો નીંદ્ર કયાંથી આવશે ? આટલા
નાનપણુમાં જ મનને લોચ લોચ કરતાં ન શીખવીએ બેન !’

‘ભાબુ, મને મારા મોટા બાપુજી યાદ આવ્યા. અત્યારે ધેરે શું
થતું હશે ?’

“એ એ જણ્ણા આવેલા હશે ખરાને ?” આ વાક્ય એણે
એહલે ધીરેથી કહું કે જાણે શાખ્યા ધૂંધુંમાંથી સર્યા.

ચમકવાનો કે ગલસાર ખતાવવાનો તો ભાબુનો સ્વભાવ નહોતો.
પણ એંચીતી કોઈ ફળ ઉડતી ત્યારે એના ચહેરામાં રહેજ સ્યામરંગી
એક તત્ત્વ જાણે કે ધૂંધાઈ રહેતું.

એઉ જણું સામસાભી મીટ માંડી એસી રહી, એઉના મનોભાવ તદાકાર બન્યા; તેન પાછી વળે તો કેવું સારું !

ભાલુના મેં પર ધૂંટાતું વાદળું તે પછી તૂર્ટી પસાર થઈ ગયું. એના મુખ પર લાલ લાલ ઇધિરાકસે પ્રાણું જાણે કે અક્ષરો પાડતો હતો : તે દિન પરોડના જણું વાગ્યા ટાણુના અક્ષરોઃ સ્વામી-ચરણુની ધૂળ લલાટે રૂપરીં રહી હતી તે ઘડીએ અંતરે પુકારેલ અક્ષરો :—

“આ ધરમાં ફરી આવવાનું નથી ! આ મેળાપ છેલ્લી વારડો છે !”

“સુધી જ તું તારે. ભીવા જેવું શું છે ?” એટલું કલા પછી મેને જરાક હસતું કરીને ભાલુ બોલ્યાં : “ઓળખ તારા મોટા બાપુજુને ? એ એથે જણું આવીને જે કંધ તીન પાંચ કરશે ને, તો એને રાંદવે બાંધીને પકડી જનારા પેલીસ તારા બાપુજુએ ધરમાં ગોઠવી જ રાખ્યા હશે, જણું તું ?”

સુશીલાએ થોડીવાર આંખો ભીડી દીધી. ભાલુએ આપેલી કદ્દપના એને ગુંગળાવવા લાગી. એને ભાલુની આંખો જાણે પુછતી હતી કે “છાકરી, તું ભારી પક્કી છો. તારે નામ લેવું છે બાપુજુની ચિંતાનું, ને તને અંદરથી દ્રાગે તો છે પેલા એ દુઃમનોતું.”

ફરી એણે આંખો બોલી ત્યારે ભાલુએ મજુસ અવાને કહ્યું : “ને તારી બા જેયાં છે ! તારા મોટા બાપુજુ ઉપર એ એ જણું જે હાથ ઉપાડે ને, તો તારી બા તેજાઝનો સીસો લધને જ દોડ્યાં આવે, તેજાખની છાલક છાંટે તો શું થાય ખખર છે ? એ સુખલાલના મેં ઉપર તો કાયમતું ચિતરામણું જ કરી દે. બળઅળતા ઝોલ્લા જ ઉપડી આવે. ને આંખમાં પડે તો તો.....”

સુશીલાએ જડીને ભાલુના મેં ઉપર હથેળી દાખી કહ્યું : “આમ શું એલ્યે જવ છો ભાલુ ?”

“કાં ?”

“કેવું ખીક લગાડે તેવું બોલો છો ?”

“ખીક લગાડે તેવું કેમ ? હું તો તારા મોટા બાપુજીનું ક્ષેમકલ્યાણ
વાંચું છું : તારા મોટા બાપુજીનું એક રંવાડું તો હલાવી જુવે કોઈ,
ખરર છે ? આખો મોટલો ગણવી મૂકીને એ એથ જાણુને માથે ખુન
કરવા આવ્યાનું જ આળ મૂકે. લલે ને પચાસ હળર ખરચવા પડે !
એક વાર ઈ સુખલાલને તો એ ચાર વરસની જેલ ટીપાવી છે, ખરર
છે ? ખણીશ મા.”

મોંમાં સોપારીનો અણો ચૂરો ચાવતાં ચાવતાં, એ ચાવણુનો ટીઝું
દીપું રસ જિતારતાં જિતારતાં, ધણું વર્ષો પરના રંગાવેલા દાંતની રાતી
અંય દીવાને અજ્ઞાને જલકાવતાં જલકાવતાં ભાલુ સુખલાલના શરીર
પરનાં તેજાં-છાંટણુંની ને સુખલાલના એ પાંચ વર્ષના ડેહી-જીવનની
કલ્પના-મૂર્તિં એવી તો લીજુજતથી દોરતાં હતાં કે સુશીલાને સદ્ગ
ગમતાં ભાલુ પર ધડીક અણુગમો આવ્યો. એને મોઢે લોહી ચડી
આવ્યું. એ ભાલુની સામેથી બાળુએ નજર ખેંચી લઈને ભીજાએલ
મોંયે એડી. ભાલુએ પૂછ્યું —

“હજુ યે તારા મોટા બાપુજીની કિકર કરી રહી છો ને ?”

સુશીલાએ સામે ન જોયું. એટલે ભાલુએ એને વધુ ચીડવનાર
એકા ચાલુ રાખી કલ્યું, “ મને તો લાગે છે કે તારા મોટા બાપુજી
અગમેચેતી રાખીને વેલાસર જ પોલીસખાતામાં જઈ કહી આવ્યા
હશે, કે આજ રાતે અમૃક ટાઈમે અમારે ઘેર એ ચોર મવાલી
આવનાર છે. મારે છૂપી પોલીસ મારે ઘેર બેસાડો. એને અત્યારે તો
એ રદીયાગો સુખલો જેલના સણીઓ જાણીને ‘ મારું કરો મારું કરો ’
કહેતો જબો જ નહિ હોય ! ”

મો ફેરવી ગયેલી સુશીલાના કાન જિલટા ભાલુની નજીક થયા. ભાલુએ અવાજ પણ વધાર્યો. ભાલુ પોતાના ચિત્રમાં વંદુ રંગો. પૂરતાં ગયાં—

“ને તું જોને ને, તારા મોટા બાપુજીના પગમાં ભાથું મૂકીને એ આંસુડે પગ ધેતો ધેતો માફ માગશો. તારા મોટા બાપુજી જેવી ફરાતી લખાવરો એવી એ લખી દેશે. એમ તો તારા બાપુજીના હાથ લાંબા છે, એમ કાંઈ તારા મોટા બાપુજી ડાઇચી ગાંજ્યા જાય તેવા નથો. એ સુખલાલની તો બધી ઉદ્ઘાંદ ઐસારી દ્ધને મુંખધનો ડેકો જ છોડાવી દેશે.”

ઓલતાં ઓલતાં ભાલુના મોંબાંથી સોપારી ખૂટી ગઈ હતી.

- ✓ જામનગરી સૂડી લઈને ભાલુ નવો ચૂરો કરી કરી મોંબાં ઓારતાં હતાં. પાસે બેઠેલ માણસના સોપારી ખાતી વેળાના બચકારા ધર્ણી વાર બરછી નેવા લાગે છે. સુશીલાના કાનમાં એ બચકારાની તેમ જ ઓલાતાં શાંદોની બેન્ડી બરછી ચાલતી હતી. ભાલુ સામે કરી ન ઓલાયેલું એવું કંઈક અત્યારે ઓલાઈ જરો એ ખૂટીકું સુશીલા, બહાર ભાદરવા માસનો બદ્ધારો તેમ જ અંદર ખીજાયેલા ફટ્યનો જિકગાટ છતાં ઓઠીને સૂધ ગઈ. ભાલુને એ આથી પોતાની વડ-વાણીને વહેતી રાખવાની વંદુ અનુઝૂલતા મળી; વંદુ પાનો પણ ચડ્યો. એણે પોતાનું મેં છેક સુશીલાના મેં સુધી નીચું લઈ જઈને ચાલુ કર્યું:

“એ તો સાડં થયું કે એ સુખલાલે બહાર લીઝિટ આગળ તારી કાંઈ છેડતી ન કરી-એ આવેલ તો ધણ્ણો ય તને ભરમાવીને નીચે લઈ જવા, ને પછી ફેસલાવી પટાવી મોટરમાં જાપાડી જઈ લગન કરી લેવા-આપુ, એ તો મુંખધમાં જેવા મવાલી વિજયચંદ્ર તેવા જ રઢીયાળા સુખલાલ : બધા એક જ વિદ્ધા અણેલા ! પાસ્કી છેઅકીને

લાગ ગોતીને ફસાવી દેવી :—પણ આ તો તારા મોટા બાપુનું રહ્યા
પોંચતા માણસ, એટલે.....”

ઓઢેલી ચાદર ફસાવી દઈને સુરીલા એડી થઈ ગઈ. એટલું જ
ઓલી, “મને સંતાપવાથી તમારા હાથમાં શું આવે છે ?” ત્યાં તો
એની ડેળા ઘૂમાવતી આંખોમાંથી ડળક ડળક આંસુનાં જણે
દડખાં પડ્યાં :

“તને સંતાપું છું હું !” ભાલુએ અચંખાનો દેખાવ ચાલુ
રહ્યો; “અરે એન, હું તો છિલટાની તારી ચિંતાનું ટાળણું કરું છું.
તને હિંમત આપું છું.”

“આવ્યાં મોટાં...!” સુરીલા જળભરેલા ડેળા ઘૂમાવતી
એટલું જ ઓલી શકી

“પણ હું શું મોટી આવી ? તારા મોટા બાપુજી...”

“મારે નથી સાંભળવી...”

“તો કાંઈ નહિ, ચિંતા તો તું જ કરતી’તી.”

“કરતી’તી ! મોટાં ! સમજે નહિ ને !.....”

“તો હું તારા પેટની વાત શું સમજું બાધ, કે તું નામ લેતી
હથશ તારા મોટા બાપુજીની ચિંતાનું, ને ચિંતા કરતી હથશ
કોઢક ખીજની ?” હજુ ય આ ઓલતાં ભાલુના મોંમાંથી સોપારીના
ચૂરાના બચકારા નહોતા ખૂટયા. હજુ ય એની આંખો ને એના હોઠ
ઉપર એક અર્ધસરૂપ, અગમ મલકાટ તોળાઈ રહ્યો હતો. એ બધું ય જોછ
સાંભળાને સુરીલા ગુંચવાઈ ગઈ. એનો કંઈ પ્રથમ ઝેંધાયો ને પછી
ભેદાયો. એણે પોતાનો અવાજ દ્વારા દેવા માટે ભાલુના ઓળામાં
માથું દાટી દીધું. ભાલુએ એની પીઠ પંપાળતાં પંપાળતાં કલ્યું:

“કાઠિયાવાડની હવા અડી ન અડી ત્યાં તો છોકરાંય ડેવાં ફુતાં બની જાય છે ? હેં ખોલ તો ખરી ? તારા મોટા બાપુને હેમઘેમ વાંચીશ કે બીજા કોઈને ? હેં ? સાચું કહી હે.”

“તમે-તમે તો ભારી ધરમી છો ! કોણ બીજને તેણથ છાંટવાની ને પોલીસમાં સાંપવાની વાતો બહુ શોભે છે મોઢામાં !” એટલું કહીને સુશીલાએ ફરી મેં ભાલુના ખોળામાં દારી દીધું.

“તો પછી તને સુખલાલની દ્યા આવી હતી એમ તારે ચોકાણું કહેલું”તું ને બાધ ! મને તારા પેટની રી ગતાગમ પડે બેન !”

“હવે મને કયાં સુધી બાળશો ?”

“તું પેટ છુટી વાત નહિ કર ત્યાં સુધી.”

થોડી વાર કશો જવાબ સુશીલાના મેંમાંથી નીકળ્યો નહિ. ભાલુએ પૂછ્યું—

“તને હું કેમ લઈ જાઓ છું કાઠિયાવાડમાં, જાણું ?”

“કેમ ?”

“તારા વૈવિશાળનું કોઈ સારું ડેકાણું નક્કી કરવા.”

“કરો તો ખરાં, જોઈ લઈશા.”

“શું કરીશ ?”

“તે વખતે જે સુઅરો તે.”

“તારા મોટા બાપુણ તને ડેણું જાણે ડેવા ય સુખમાં પાડવા માગે છે.”

“માગે છે-પોતાની આખરને વંચારવા.”

“આખરદાર તો આખરદારને ગોતે જ ને ?”

“ભાલુ, હું કહી રાખું છું. મારે માટે ક્યાથે જોશો નહિ,
જાધને જોવા બોલાવશો યે નહિ.”

“ને બોલાવશું તો ?”

“તો હું બોખી, બેરી ને લુલી હોવાનો ઢાંગ કરીશ હું ખુમ-
રાડા પારીશ. આવનારા ભાગી જ જવાતા.”

“તો પછી તેં શું ધાર્યું ?”

“કેમ જણે પોતાને ખરાર ન હોય !”

“સુખલાલ—?”

સુશીલા બોલી નહિ. એ મૌનલયી કલેજને સંધરતો ખરોઅર
શતીનો જ દેહભાગ ભાલુના હાથ નીચે હતો. પોતાના શરીરને સ્પર્શ-
મુક્તા રાખતાં આવેલાં ભાલુ સુશીલાનો કાળજ—થડકાર ખરાર પારખી
ગક્યાં. સુશીલા સાડીનો છેડો ચાવતી બોલી—

“ખીનાં પેટનું પાપ તાગો છા, પણ પોતાના પેટમાં શું પણ
કે તે કેમ કાધ દ્વિસ કહેતાં નથી ?”

“મારું કહું શા કામનું ? તેં નક્કી કર્યું હરો તેમાં મારે ક્યે
છું ફરવાનું ?”

“એમ હોત તો હું આજ સુધી શા સાર ખમતી હોત !”

“ત્યારે શું તું મારું બોલવાની વાટ જોવે છે ?”

“મારે વાટ ક્યાં જોવાની જ છે ? હું તો તમારી સાથે
જ જડાયેલી છું :”

“એટલે ?”

“એટલે તમે ના પાડશો તો કાયમને માટે તમારા ચરણોમાં જ ઐસી રહીશ.”

“ઠીક ત્યારે ચાર દિવસની વાટ જોને. જેવું હશે તેવું તને આજથી બરોઅર ચોથે દિવસે કહીશ.”

“મને એક જ ખીક છે.”

“હોય તો કહી દે.”

“તમે મારા મોટા બાપુજીની એટલી અધી ભક્તિ કરો છો ને, કે...”

“કે હું તને એના હાથમાં સોંપી દઈશ એમ ને ? ”

જવાયમાં છોકરીતું આખું શરીર ભાલુની હથેળાને મુંગાંધક ધડક કર્મપારીનો સ્પર્શ કરાવી રહ્યું.

“તો તો આટલા દિવસ હું શા માટે જવા દેત ! તો તો એમના પગતું.....”

ચંપલના મારની તાજી કથા હોડે આપીને દોટાદોટ પાછી વળી હૈયામાં જિતરી ગાઈ-

“ને તું શાંતિથા સ્વર્ધ જા. મુંખું આપણે ધેર કાંધ નહિ થયું હોય. તારા મોટા બાપુજી બ્રોઝની ગાડીમાં જ નાસિડ ચાલ્યા જવાના હતા. કોઈ વાણીયાનો દીકરો વઢવેડ કરવા ઐસી ન રહે એન !”

પ્રકુરણ ચોવીસમું

સસરાતું ધર

વૃળતા દ્વિસના સચારે આફેડ વાગે તેજપુર સ્ટેશન આવ્યું.
પેઢીની શાખા પરતો ગુમારતો સામે લેવા આવ્યો હતો, તેને ધેર જઈને
જમવાતું આટોપ્યા પછી થોડવાડ જવા માટે જલદી ગાડું જોડાવ્યું.
“ટાંડો પહોર થયે નીકળાને, ધેરે બધું તૈયાર ટપો છે, નોકર ચાકર
પણ હાજર ઉલા હશે, રસોધ માટે હું ગોરને પણ ગોઠવતો આવેલ
છું.” આવું ધણું ય ભહેતાએ સમજગ્યા છતાં ‘વેળાસર પોંચી જઈએ’
એમ કંઈ લાભુએ વિદ્યાય લીધી.

રસ્તામાં લાભુએ સાથેના વેળાવીઓને પુછપરછ કરવા માંડી :-

“ઇપાવઠી ગામ આપણા રસ્તામાં આવે ને ?”

ઇપાવઠી શુઅદે સુશીલાને ચમકાવી.

“અરથોડ ગાડિ ફેરમાં રહી જાય છે, બા.” વેળાવીઓએ કહ્યું.

“ત્યાં દીપચંદ શેડને ઓળણો ?”

“કુમ ન ઓળખીએં બા ? આજ ભલે લાંગી ગયા, પણ ખોરડું
તો અસલ ખોરડું ને !”

“એના ધરમાં મંદ્વાડ હતો તો તેનું કેમ છે?”

“હાયા કરે છે. એ હિ' સાજાં તો એ હિ' માંદાં, એમ રહે છે. દીપચંદ શેઠની પંડ્યની ચાકડી જાખી ને ઘેન! ખાયડીની ચાકડી કરતલ તો દીપો શેડ એકજ ભાલ્યા.”

“આપણે એ ભારગે જ ગાડું લેવરાવજે ભાઈ, દીપા શેડને ધેર થાતા જાવું છે.”

“અહુ સારાં આ ! એ આ ઉગમણો કેડો રૂપાવટીનો.”

ગાડું નવે મારો ચહ્યું. ભાલુ સુશીળાની સામે જોતાં નહોતાં. જ્તાં આપોઆપ સુશીળાએ પોતાનાં કપડાં સંકાર્યાં. એ પોતાના સસરાને ધેર જઈ રહી હતી તેનું મુંગું ભાન થયું. ભાલુએ આ ત્રાંસી નજરે નિહાજ્યું.

રૂપાવટી ગામને રસ્તે ગાડું ચહ્યું તાર પણી દેખીતા કશાજ કારણું વિના સુશીળા એ કંઠાની સીમોને એકો ટશે જોતી જતી હતી. એ શું જોતી જતી હતી તેનું ભાલુની ત્રાંસી આંખો ધ્યાન રાખવા લાગી. કેદિક અદૃષ્ય નોંધુપોથીમાં ભાલુ સુશીળાના મેંના પ્રત્યેક ભાન ટપકાપતાં ગયાં.

નજુક ચાલી આવતી દીવાળીના ખાજરાને ઘેરેરનો તાપ પછવતો હતો તે સુશીળાને મન માંડ માંડ જોવા મળેલી વસ્તુ હતી. આટલા કુમળા છોડવા પર આવાં પ્રાર્થ અમૃતર્થ!

“હું ભાલુ,” એણુ પૂછ્યું : “છોડવા અણી નહિ જતા હોય?”

“ના એન,” ભાલુએ જવાય દીધો : “આટલા આટલા તાપ વગર દાણો પાડો જ ન થાય.”

પાંખાં પાંખાં કુંડાં : ધડા વગરની મોલાતતું વાવેતર : ક્યાંધક
ભૂખડી ખાજરો, તો ક્યાંધક પ્રમાણું બહારનો કપાસ : તો ક્યાંક વળી
કંગાલ ઉદ્ઘભવતોની વરતી વચ્ચે આળસું બાવાઓ નેવાં પડતર ખેતરો :
એને સાચવનારાં માનવીનું ક્યાંધક ક્યાંધક જ વિરલ દર્શન.

સીમ જેતી સુશીલાએ જરૂર જેતા બેચાર પ્રશ્નો પૂછવા
ઉપરાંત કશો જ કંદાળો, ‘આ મા રે !’ એવો કશો જ સુંધર્ગરો
લયોચ્ચાર બહાર પાડ્યો નહિ. ભાબુની ગુમ નોંધપોથીમાં પટ પટ આ
અક્ષરો પડતા ગયા.

“દીપો શેઠઃ જખ્યર ચાકરી કરનાર ચાદમીઃ ધ નેવી ચાકરી ક્ષાંથી
ન થાયઃ” વેળાવીયાનાં આ વચ્ચેનોને સુશીલા મનમાં ને મનમાં વાગોળતી
હતી, ત્યાં ગાડું રૂપાવટી ગામના પાદરની નદી ઉત્તરું. વેકરો પૈડાંને
ગળું ગળું કરતો હતો. “લ્યો એન પહેંચી ગયાં આપણે રૂપાવટીને પાદર.”
એવું વાક્ય વેળાવીયાના સુખમાંથી નીકળતાંની વારે જ સુશીલાએ
બહાર જેવાનું પણ બંધ કરી સાડીને વંધુ સંકોડી લઈ અગ્ને ઢાંક્યાં.
લાજનો ધૂમટો કાઢ્યો નહિ. છતાં સાડીની ભથરાવટીની કેર અરખા
કુપાળને મઠી રહી.

“તું આંહી ગાડામાં રહીશ એન ?” ભાબુએ પૂછ્યું : “તો હું
એકલી જિભે પગે જઈ આવું, તારાં સા...” એટલું કલ્યા પણી પોતે
સાવધાન બની એ વાક્ય અધૂરું મૂક્યું, ને સુધારેલું વાક્ય ઉચ્ચારું,
‘સુખલાલાં’ બાની તથીઅત જોઈ આવું ?

“હું આવું તો !” સુશીલા સહેજ ખ્યકાધને બોલી.

“તને કેમ કરી લઈ જવી ?”

“હું ત્યાં કાંધ નહિ કરું.”

‘કાંઈ નહિ કરું’ એવા શખ્ષેનો દેખીતો અર્થ કાંઈ જ નહોતો, છતાં એ વાક્ય એક એવો ભાવ પ્રકટ કરવાને વપરાયું હતું કે “હું ત્યાં આવીને બહુ જ વિનયપૂર્વક વર્તીશ.”

“મંદ્વાડવાળા ધરમાં તું કયાં આવીશ? અકુળાઈ જઈશ.”

આ ઉદ્ગારનો—કે કટાક્ષનો જવાઅ સુશીલાએ બહુ વિચિત્ર રીતતું હાર્ય કરીને આઠલો જ આપ્યો : “લેણે !”

એ “લે !” ની અંદર ભત્રીજીએ ભાબુની પટકી પાડી નાખી. અને એ “લે !” કરતાં વિશેષ કર્શી જ હંદું સાંભળવાની રાહ જોયા વગર ભાબુએ ગાડું ગામમાં લેવરાયું.

ગામના દરવાળમાં દાખલ થતાં જ એક અતુની ઘૂંઠીયાએ ગાડાના ગુલામ બળદને પોતાની આઓદીનો ચમત્કાર અતાવતું ગળું ધુમરાયું, ને ત્રાડ મારી માથું ભાજાયું.

ગામની બજાર સુનકાર હતી. ડેકાણે ડેકાણે થયેલાં કાદવનાં કચકાણને ચુગદું ગાડું ચોરો વટાવતું હતું તારે ચોરા પરથી પણું સુશીલાએ નિર્ધભી એ પગી-પસાયતાએના ને ગામના એ પાંચ જમીનદાર કાઢી જુવાનોના હંડા-શખ્ષે સાંભળ્યા.

ભાબુએ જેયું કે સુશીલા નહોતી સુગાતી, કે નહોતી ધડક ખાતી. મુંખધના મડાન પાસેની સડક પર મોડી રાતે છાકટા બની નીકળતા દાડિયાએનો કે અપશખ્ષે કાઢતા ચુંડાએનો વારંવાર ક્રેને પરિયય હતો તે સુશીલાને આ ગામડાના નવરા લોકોની વાણી સાંભળીને ‘એ મા રે !’ એવો કાંઈ જ ઉદ્ગાર કાઢવાતું કારણ ન લાગ્યું.

વેળાવીયાએ આગળ પહેંચી જઈને વાકેક કરેલા દીપચંદ શેઠ-સુખ-લાલના બાપા ગાડાની સામે ચાલ્યા આવતા હતા તેનું એક ક્ષણ દર્શન

કરીને સુશીલા વિનયબેર મેં ફેર્ની ગઈ. ખુલ્લે શરીરે હતા, છતાં માથે પાધડી હતી. એવી હાથને ચોળતા ચોળતા ચાલ્યા આવતા હતા. ચોળા ચોળાને એ સફેદ સફેદ શું ખંખેરી નાખતા હતા? વોળાવીઆએ આગળ આવીને 'ભાલુ' પાસે વધાઈ ખાંધી : "બાપડા રંધતા રંધતા ભિદ્યા છે."

"અરે બચાડા જીવ!" ભાલુએ હવે સમજ પડતાં ઉદ્ગાર કાઢ્યા : "આ તો લોટવાળા હાથે જ બિહ્યા લાગે છે. ઠેડ અટાણે રંધવાનું?"

"હા," વોળાવીઆએ કહ્યું : "વહુ માંદાં છે, ને વધારમાં મોટી દીકરી સુરજને ય તાવ આવે છે. એટલે દ્વાદશ લાવતાં કરતાં મોડું થયું લાગે છે."

સુરજ ! એ નામ સુશીલાને કાને પડતાં જુની રમૃતિ સણવળી. સુરજ નામ તો પોતાને એક વાર કાગળ લખનાર નણુંદ્યું જ હતું. એ સુરજને પોતે જવાબ કે પહોંચ પણ લખેલ નહિ. એ સુરજે થોડીકિ જૂની ફિટેલી ચોપડીએ ભગવી હતી તે પણ પોતે મોકલી નહોતી. એ સુરજ ...

આઠલો વિચાર થયો ત્યાં તો દીપચંદ શેડ ગાડાની નજીક આવીને ભાલુ સામે હાથ જોડ્યા : એના મેંટી ત્રાંબાવરણી ચામડી રહેજ ઝાંખા પડેલા હાંડાનો રંગ જલકાવતી હતી.

"એન ! બાપા ! તું કયાંથી?"

એ શખ્ફો વડે એણે ભાલુને આદર દીધો.

"જુવો, આવી તો ખરી ને કાકા?" ભાલુએ સામે ટૈકો કર્યો, "ને પાછી એકલીએ નથી આવી, તમારી દીકરીને પણ લેતી આવી છું."

“આંખયું હરે છે મારી, એટા ! સો વર્ષનાં થાવ.” સુશીલા પ્રત્યે આ શખ્દો કહેનાર પુરુષ સમજતો હતો કે વિજયચંદ્ર જેવા ડાઢ ખીજને કયારનીયે વરી ચુક્કલી આ એક વખતની મારી પુત્રવધુ ઉપર મારો કશોય અધિકાર નથી રહ્યો એ અર્થમાં જે “તમારી દીકરી” શખ્દો યોગ્યા છે.

સુશીલાની ભથરવટીની કિનાર પાદરમાં હતી તે કરતાં હજુથે વિરોધ નીચે ઉત્તરી હતી ને એક ખાળુંએ નજર પરોવાને એ આ પુરુષના લોટ વાળા હાથજ જોઈ રહી હતી. સુંખ્યદમાં એણે ડાઢ દિવસ ડાઢ પુરુષને રંધતો જેયા નહોતો. એણે જેયા હતા માંદી અથવા રજસ્વલા પત્નીએને પાડોશાની દ્યા પર છોડીને રેસ્ટેરાંમાં જઈ પેટ ભરી લેનાર પુરુષો. એને પોતાના ધરમાં તો ડાઢ પ્રસંગે પુરુષે રંધ્યું હોય તેવી રમતિ નહોતી. આંહી તો પાછા આ પુરુષ લોટ-વાળા એડા હાથે બહાર મહેમાનોતું સ્વાગત કરવા આવતાં પણ શર-માયો નહોતો.

ગાડાને ખડકી નજીક લઈ જઈ ખળનાં જોતર છોડાવ્યાં તે પછી બન્ને સત્રીઓં ઉત્તરીને અંદર ગઈ. દીપચંદ શેડ ગાડાવળાને “હાલો ભાઈ, નીરણુની ગાંસડી લઈ જાવ.” એમ કહી અંદર આવ્યા ને ઓશરીમાં ઝટઝટ ઢોલીયો ઢાળી, ઉપર ખડકી પાથરી મહેમાનોને કહ્યું, “એસો બાપા !”

“કૃયાં છે મારાં કાકી ?” ભાલુંએ પૂછ્યું.

“એસોને એન, પછી એ છે ત્યાં લઈ જઉં. ઉતાવળ શી છે ?”

“ના, ના, કાકા, ત્યાં એમની પાસે જઈને એસશું ?”

“ત્યાં એસવા કરતાં એન, આંહી હીક છે.”

“પણ શું કારણ છે ?”

“મંદવાડ વધ્યો છે ખરો ને, એટલે કાંધક ગંદકી પણ વધેને ! ઓરડામાં હવા ખગડેલી હોય.....

“હ્યો હવે રાખો રાખો કાકા !”

એમ બોલતાં ભાબુ ધરની અંદર ચાલ્યાં. તેની પછ્યાડે સુરીલા ચાલી.

“મારા સોગંદ બેન.” એમ બોલતાં દીપચંદ શેડે ભાબુને કહ્યું;
“એક ઘડીસાત ખમો. પણી હું તમને લઈ જઉં. અખઘડી.”

એમ બોલી દૂરના એક ઓરડામાં હોડતા જઈ, ઉતાવળે ઉતાવળે એક નળજીઆમાં ચુલાનો દેવતા મૂકી તે પર લોખાન લભશર્યો. અને ત્યાં ખાટલે સૂતેલ પત્તીને ખખર આપ્યા : “ચંપક શેઠનાં વહુ ચાવેલ છે. બેળાં સુરીલા છે. તને આજ સુધી કહ્યું નથી તે કહી દઉં છું : સુખલાલનાં સગપણુંની હું સુંખદમાં ફારગતી આપીને જ આવેલ હતો. એ ધ્યાનમાં રાખીને જ વાત કરજો.”

એવી ભલામણું કરી, ખખાર આવો, “ચાલો બેન ! હવે પધારો.” એ શખ્યે એણે બેઉ મહેમાનોને પત્તી પાસે લીધ્યાં. ધડકી પાથરી દીધી. ને પણી જલદી જલદી પોતે સામેની ઓશરીએ એક ઓરડા પર પહોંચ્યો. ત્યાં પથારીએ સૂતી સૂતી તાવમાં લોચતી પુત્રીને પણ એણે સૂચના દીધી :

“સુરજ ! બેટા ! મેમાન આવેલ છે. દમણાં તને આંહી મળવા આવરો. પણ એને ‘ભાલી ભાલી’ કરીને બોલાવીશ મા હો કે ? એને એવાં વેણું સારાં ન લાગે.”

“હો ! ડેણુ ? હેં ખાપા ડેણુ ? ભાલી ? સુરીલા ભાલી ?” સુરજ તાવલર્યાં સળગતાં લોચન જોરથી બોલીને પૂજવા લાગી.

“એ હેય ! છુઠીલા ભાબી !” સુરજની પથારી પાસે એસીને એના કપાળે પોતાં મૂક્તો એક છ વરસનો છોકરો જેસ્થી બોલી જાણ્યો. એણે પોતાની પાસે એહેલી એક ચાર વર્ષની છોકરીને કહ્યું, “એ હેઠ.....પોટી ! છુઠીલા.....”

“અરે લાઈ ! સૌ એકસામર્ટા ગાંડીયાં કાં થયાં !” એમ કરીને બાપ ત્રણે ખાળકાને સમજાવવા એડો : “કાઈને ભાબી ભાબી ન કરાય. આપણુંને કોક ગાંડાં કહે. ઘરી છે ? જે તમે ‘ભાબી ભાબી’ નહિ કહો તો હું તમને રોટલી માથે જોળ દઈશ.”

છોકરાં બાપનો કંપડો સમજ્યા વગર જ ચૂપ થઈ એહાં. ને પિતા પાછો સામી પરશાળે ચાલ્યો. એણે એકઢાળીયામાંથી ધાસના પૂળા બહાર કાઢી જથ્થો ખડક્યો. ને પંચી એ અંદર રસોડાને ઓરડે પ્રવેશ કરવા જય છે ત્યાં તો એણે સળગતા ચૂલા પર તાવડી મૂકીને અધુરા રહેલા લોટને પાણીમાં મસળાતું કોઈક દીકું.

“અરે બાપ ! બાપ !”

એટલું બોલીને એ પાણા ફરી બહાર નીકળ્યા. પત્નીની પથારીવાળા એરડામાં જઈ એખાણા પૂછ્યું, “ચૂલે કોને સુશીલાને બેસાઉલ છે ?”

“ના,...ના,...એ....સા...રા...ય...કાં...ઘ...હું...એ...વી.... અ...ણ...સ...મ...જુ...છું ?.....”

“અરે આ એહાં એહાં લોટ મસળે.”

એટલું જ બોલીને દીપા શેડ ધરતી બહાર નીકળી ગયા, એક-ઢાળીઆમાં (કાદમાં) એક વાછડી બાંધી હતી તેની પાસે જઈ એના ગળા પર હાથ ફેરવતા ડિલા રહ્યા. મા વગરની એ મોટી કરેલી વાણી દીપા શેહના મેં સામે પોતાતું ખજવાળાતું માથું ઉંચું કરતી હતી

ત્યારે એની પશુ-દૃષ્ટિ આ ભાનવીની આંખેનાં પાણી જોઈ શકતી હતી
કે કેમ, તે ચોક્કસ ન કહી શકાય તેવી વાત છે, કેમકે અમે પશુ
સંસારના પૂરા અનુભવી નથી.

છેલ્લા ધણું મહિનાઓથી ચૂલે એસવાના અનેક દ્વિત્તો દીપચંદ
શેડને ભાગે આવી રહ્યા હતા. મુંબંધ ગયા પૂરે એશક ચૂલે એડાં એહાં
એણે પેતાનો દ્યુરકારો કરવા આવવાનારી પુત્રવધુની વારંવાર કલ્પનાઓ
કરી હતી. માંદી પત્નીને પોતે રાંધતા રાંધતા કહેતા પશુ ખરા, કે આ
ગામઠી છાણુંનો રાંધવાટ બાપડી વહુથી કેમ સદ્ગો જાશે ! આપણે
તેજપુરથી એક ગુણું ડેલસાની ને એક શગડી મગાવી રાખવી છે. આ
વરસાદનો બેજ લાગેલ છાણુંને ઝૂંકવાની માથાકુર સુશીલાંથી થાય નહિ.

પત્ની કહેતી, “સાંડીયુંના ભારા મગાવી રાખો, ને તલસરાં હરો
એટલે દીવા જેવા બાળો.”

“અરે મુરઘી !” ધણી જવાબ દેતો; “તલસરાને તાપ તો ધડીક
ધડીક જ રહે. એ બાપડી શું આંહી બેહી બેહી રસોધ કરશે, કે તલ-
સરાં જ ચૂલામાંડુંઓર્યાર્યા કરશે ? ને જુવો, આ રાંધણીયાને હવે તો
એક ખારી મુકાવી દ્વારા. મુંબંધનાં છાડને હવા જેવે. અંજવાળું
જેવે. ખારી વગર તો બદ્ધાધ જ જાયને બાપડાં ફૂલ જેવાં !”

“તમે શીહ ચિંતા કરો છો ?” પત્ની કહેતી : “વહુ આવશે તથેં
તો ભગવાન મારી જ કાયામાં કાંટો ને મૂકે ! હું ઉડી શકીશ તો તો
ખંડી શું આભ્યા બેળા જ વહુને હું રાંધણીયામાં પગ મુકવા આપીશ ?
રામરામ કરો. રાંધણું કરાવવાની એવી નવાણી મારે નથી માણવી.
આપણું સગાં રીયાં જાડાં, ને આ રીયો ઘોરી મારણ. હાલતાં ને
ચાલતાં પાંચ મેમાન આપણે આંગણે દોડાં બધિ, એ બધાના રોટલા
દીપાવીને મારે આવતલ વહુને નાનપણુથી જ બડકાવી નથી મારવી.

ઘ મરને બેઠાં બેઠાં સીવે ગૂંઘે...આ તો હું સાવ અટકી પડી છું એટલે જ ઉચ્ચાટ થાય છે કે આવ્યા બેળો જ એને નાની ખાળને ચૂલો ભળાવવો પડશે.”

“તું ઉચ્ચાટ કર તો તારા નેવી મુરખી ડાણું ?” પતિને પેરસ ચડતો : “ખાટલે તો તું પડી છો, હું કયાં હરામનો હાઉં લઈને બેઠો છું ! વહુને હું ચૂલે જાણું એસવાય શેનો દર્દશ ? એસે તો ધમ-કાળી જ કાઢું, અભર છે ? એ તો આપણી સુરજ ટેલ ટપોરો કર્યા કરશે ને હું તો ‘વડી રાંધે છે’ ‘વડી રાંધે છે’ એવો ડાળ રાખ્યે રાખ્યે તારું પાંચ દસ કે પચીસતું રાંધાણું ય પોરદિં ચડયે ઉડાડી મૂકીશ. તું નાહકતી વહુની ફિકર કરતી કરતી શરીરને વધુ વધુ સુકૃત મા. એમ કાંઈ હું પડી પેપડીનો ખાનારો નથી. વહુની કિંમત તારે છે ને મારે શું નથી ? આ વહુ વગરના તો કુંગરથીના સાત સાત દીકરા નિર્વંશ ચાલ્યા ગયા ! ને આ આપણી નજીર સામે જ સાઈ ને પચાસ વરસના એ ધેલાણી લાઈએ અટાણે પૂરું ભાળતા નથી તો ય છાણ માગી આવે છે, ને એકાદ રેટો નીપાવવા સારું શુક્લને ધરે રગરો છે એ શું મારી ધ્યાન બહાર છે !”

“ને ઇપિયાની ડાથળાયું એમ ને એમ હઠ્ઠી રહી.” માંદી પતી આપણી પુરાવતી હતી; “હું ય કયાં નથી જાણુંની !”

“ઇપિયાને આનેલી વહુ તો ઇપિયા જ લઈને જાયને ગાંડી ! એટલા સારું તો આ એ લાઘ્યું બચ્ચાડા ઇપિયા દર્દને પરણ્યા નો’તા.”

“ને હુલો ભાબો, જુવોને, રઘવાયો થઈને ઇપિયાની ફાંટ બાંધી બાંધી ફરતો’તો ને ! કે લાધ, ગાંડી મળે તો ગાંડીને ય પરણું ! લૂલી લંગડી, બાડી બોખડી, આથેય ને મળે તેને પરણું-આ એમ ને એમ સૌ એના બાપડાના ઇપિયા ચાવી જ્યું, ને એક ગાંડી આવી તેથી ડાઢી અઘ્યાને ઇપિયા લઈ રપૂચક થાઈ ગઈ.”

“દીક્રાની વહુ તો ફુર્લબ છે : મારો દીકરો તો લીલા નાળાએ રે
વર્યો છે. કાલ સ્વયારે વહુ આવશે ત્યારે મારો ધરમાં જણે સામરો
જ ડેમ ! એ જ મને તો અટાણુથી વિમાસણ થાય છે.”

રંધાણુયાની સામેના જ એરાધમાં બિણાને પડેલી માંદી વહુ સાથે
આવા તડકા ચાલુ રહેતા, રોટલા ટીપાઠ જતા, ડાયરીઓ રેકાઠ
જતી, ને તે પછી છેક નીંઝે પહોરે દીપાશેડ દાતણુનો ડેચે લઈ
પત્નીના ઓારડાની એશરીએ બેઠા બેઠા દાંતે ખજર દેતા. વાષ્ણીની
મા ત્યારે જીવતી હતી. ચરવા ગણેલી ગાયને ખોલે ટેકડા ભારતી
વાષ્ણીના એએંકારા કાન ઝેડી નાખતા, ત્યારે દાતણ કરતો ગૃહપતિ
એને સંણોધાને કહેતો કે “વહુને આવવા દે. પછી તારી વાત છે.”

એ અધાં તો અત્યારે ભૂતકાળનાં સ્મરણાં જ અની ગયાં હતાં.
મુંખધ્યથી આગ્યા પછી રસેડું કરતે કરતે એણે કદી જ પત્ની પાસે
પુત્ર-વહુની વાતોના આવા તડકા માર્યાં નહોતા. કૃવચિત વાત નીક-
ળતી ત્યારે કુંભમાં પતાની હતો કે ‘છેક્રાનો રોટલો’ મુંખધ્યમાં છેર્યો.
વળી ખોટની દીકરીને સાધનનાળાં માવતરો આંખેની સામેજ રાખવા
તણાય, આપણે આડા શીદ આવવું ? આંદી ધરે તો આખરે આવવાનુ
જ છે ને ! ભલે પાંચ વર્ષ મોડાં આવતાં. આપણી વજિવાડ, પણ
ક્રાંકની તો દીકરી જ ને ! નેવી આપણુને સુરજ તેવી જ એનાં
માવતરને સુશીલા.”

આથી વધુ પેટ એણે પત્નીને આપેલું નહિ. સુરજને એણે કહેલું
કે “એન, તારાં ભાલીએ ચોપડીએનું પોઠકું બંધાવી દીધેલું, પણ હું
જ ભૂલકણો તે પડયું રહ્યું.” ને પોતાના પ્રાણુને એણે પડકારે રાખેલો
કે “વાણિયા, નેંઝે હો, ઉતાવળો થઈને મરણકાંડ બેઠેલ બાયરીનું
કમોત કરાવનારી આ વાત કહેતો નહિ. હવે એ બાપડી થોડાક દિની
મેમાન છે.”

પ્રકરણ પચીસમું

મરતા મુખમાં પ્રતિજ્ઞાનું પાણી

હૈયાને હાકલી રાખીને બેઠેલા એ વણિકની આંખો તે દિવસે ડાઢની નહિ ને વાછડીની પાસે ઉના પાણીના ખાળીઆ કરી જબી રહી. એને સૂર્ય ન પડી, કે આ અધું શું થઈ રહ્યું છે. આ પાણી બનેલી દીકરા-વહુને લઈને કયું કેર વાળવા મુંબદ્ધના ધનવાતની વહુ આવી છે ! મારાં ચકલ્યાંના પીભાએલ માળાનો લાજમલાને આ ડેના હાથે લુંગાઈ રહેલ છે ! એવો મારો ક્ષેણો અપરાધ થયો છે, એવાં તે મેં કયા ગરીબની લાજનાં લુગડાં એંચ્યાં હશે, કે આજ મારી આ આંતરિક અવદશા ! પેસાદારની વહુ ને દીકરી જેવા આવેલ છે ! આજ તો કયારુની આ મારી જ દીકરા-વહુ હોત. આજ એ આવી રીતે બેડી બેડી ચૂલે કરતી હોત, મને ઉનો રોટલો પીસ્સીને રાજ થતી હોત, એને બદલે આજ એ બેડી છે ચૂલે ખીણ જ ડેઝ રંગદંગમાં. આ ચૂલા પરનું દૃશ્ય સાચ્યું છે, છતાંય ડેવી દુદળળ છે ! વાસ્તવિક છે, છતાંય ડેવી વિકરાળ માયા છે ! કેવું ભયંકર તર્કાંટ છે ! ગાલ પર વિધાતાનો ડુવો આકરો તમાચો છે ! આ દિવસ દેખાડવાજ શુ

મારી રીતે જીવતી રાખી ભગવાને? આવી ખખર હોત તો હું ઉતાવળ કરીને એનો લરમ ભાંગી શીદ નાખત! ક્ષારગતીની વાત ન પુંકી દીંખી હોત તો અત્યારે આ રીતના અંતકાળનો એડો પાર થઈ જત. પણ હવે તો એનું મોત બગડી ચૂક્યું.”

વાછડી એનું આંગળું માના અંચળના જેવું ગણી ચૂસી રહી છે તેની દીપચંદ શેઠે સરતજ પઢી તો નહોતી રહી. પંથભુલ્યા વટેમાર્ગું જેવો, એ વિયારોમાં અટવાયો હતો. ત્યાં તો લાભુનો સાદ પડ્યો—

“કાં કાકા, ચાલો લ્યો, રોટલો ખાવા એસો. થાળી કરી છે તમારી.”

વાણિક સામે જેઘ રહ્યો. હસતી ધેલીઆઈનું હાસ્ય એને હૈથે ખૂબું તો પણ વાણિયો. ખંજર સંધરીને સામે હસ્યો, જવાબ દીધ્યો, “હાલો એન! આવીને જિભાં રીયાં ત્યાં તમને ય દીક લાણુ મળા.”

“તમારી દીકરીના ડોઢ પુરા થયાને કાકા!”

“ધન્ય ધડી, ધન્ય ભાગ્ય. એના હાથનો રોટલો પામું, એ કાઈ નાની વાત છે?”

એવું બોલતા બોલતા દીપાશેડ પગ નિયે દીચણીયું દ્વારીને ખુલ્લે શરીરે, લલાટે હાથ ફેસ્વતા, કરચુલીએના વિધિ-લેખ વાંચતા, અંદરના અદભૂતાને પીવા મથતા, રસોડાની અલૂની પરશ્વાળમાં એડો. એને કાંસાની થાળીમાં બાજરાના નાના નાના એ રોટલા પિસ્સાયા. ધેલી એને (ભાલુએ) કહ્યું, “જેયું ને કાકા, આજ કાલનાં છોકરાંએ હવે તો આમ પાટલા ઉપર થાખડી થાખડીને બાજરાના રોટલાની શોલા જ મારી નાખી! એ હંબેળીયું વચ્ચે લોટ ટીપાતો ટીપાતો કેડ નક્સીએ કાઢો, તે ટાણું તો હવે ગયાં હો કાકા!”

“બોલો મા બાપા, આમાં શું વાંક ધોંક છે? આ એ ડોઢ ભાતયનો રોટલો છે.”

“તમે તો વખાણું જ કરો ને ? એમ કાંઈ તમારી દીકરી રોજ
રોટલો ધડી હેવા નહિ રોકાય.”

✓ ‘એક વાસું રોટલાતું બટકું તો કુતરં ય નથી ભુલતું એન ! તો
હું જુબતો માનવી કેમ ભુલું ?’

પુરું પીસ્સીને ભાબુ જરા છેટે એઠાં એહાં દીપાશેઠનું ભાષું
સાચવવા લાગ્યાં, અને સુશીલા ખીંચે બારણેથી ફરીને ફળીમાં નીકળી.
એના હાથમાં એક થાળી ને તાંસળી હતાં. લાજ એણે નહોતી કાઢી,
પણ સાડીની કિનારને ફક્ત વિનયસુચક અંતરપટ રૂપે ગાલ આડે
અલ્લાવી હતી.

“જે એન સામેના એરડામાં.” ભાલુએ એકાં એહાં એને એરડો
ચીએયો.

“કુને માટે, શું ?” દીપા શેડે પૂછ્યું.

“એ તો લઘ જય છે દીકરી માટે સાણુચોખાની કાંઈ.”

તોસાને ફાળ પાડી. અણસમજણ્ણાં છાકરાં કયાંધિક દાટ વાળણો !

ધાણુંધૂ તાવમાં ભૂંઝતી સુરજ તો એના ‘આપા સમાચાર આપી
ગયા ત્યાર્થી જ તાવના ધેનમાં ટળતાં પોપચાને જોરાવરીથી ઉધાડી જેવા
મથતી હતી. એના મનમાં ‘સુશીલા’ ‘લાભી’ ‘આવેલ છે’ ના અરપણ
ભાષુંધારા ગાજતા હતા. એને કપાળે મીઠાનાં પાણીનાં પોતાં મૂકુનાર છ
વર્ષનોં ગલદ ભાઈ, ‘ખુંઝીલા લાભી’ ના નામથી પરિચિત હતો, તેની
ધીરજ રહી ન શકવાથી એ એને પોતાં મૂકુવાનું પાણી લાવવાને
બહાને પણ સામે રસોડામાં જઈ આવ્યો. હતો. ડાકીયું કરીને એ
બાપની આજાને આધીન રહેવા પાછો આવી ગયો. હતો. પરંતુ તેની સાથે
તેની નાની નાની એ આંખોમાં, તેના નાના હૃદયમાં, તેના શ્રીકૃષ્ણના
ગોટા સરીખા માથામાં, એક મધુરા મેંનું ચિત્ર પણ ચાંચું હતું.

‘ધૂષીલા ભાબી’ આજ સુધી શબ્દરપણી હતાં તે દેહધારિણી બની હેખાઈ ગયાં. છોકરાએ આવીને સુરજને ટંટોળી : “એન ઉડ તો અટ ! હમલાં આંધ ધૂષીલા ભાબી આવછે. એન, મને રણાભાં ધુગધ આવીતી. એન એણે ભાલી છામે જોયું ! એણે દાંત કાઢ્યા ! મને એકલાને.....! પોઢી તુને નૈ...તુને નૈ બોલાવે...”

ભાઈના એ લહેકાદાર શખ્દો સાંભળતી ચાર વર્ષની બહેનનું મોઢું પહોળું થયું ને એણે ધીરે રૂફન્સ્વર કાઢ્યો, એટલે છોકરાએ કણ્ણું :

“દે તને બોલાવછે, ભોલાવછે હો ! હું એને કેંઠ હો ડે !”

પા કલાકમાં એનના લલાટે ભીહાના પાણુના જપાટાભેર પોતાં મૂફીને એ નાનકડા છોકરાએ સુરજનું તાવ-દેન ઊતાર્યું. પોપચાં ઉપડતાંતી વારે જ સુરજે ચોપાસ જોયું. એણે ત્યાં બાળુભાં જ પડેલી પોતાની પેરી ઉપર પિતાના હાટમાં આવતા કાપડના તાકા પરથી ઉઘેડીને પોતે ચોડેલી સુંદર સ્ત્રીઓની ને દેણીઓની તસ્વીરા નિહાળી. એણે મહેનત કરીને પોતાનું એાદણું એાદી લીધું, ને એ પગ ઢાંકીને મહેમાનની રાહ જોતી એડી. એ તાવમાં લુંઝાતી છતાં મહેમાનની હાજરીમાં હસતાં જ રહેવાય તે માટે મેંને મલકાટલરી સ્થિતિમાં લાવવા મથતી હતી. એને ક્રાયડો બન્યો હતો એક જ વાતનો : ભાપા શા માટે ‘ભાબી’ કહીને ન બોલાવવાની શીખામણું આપી ગયા ? શું સુંખધના માણુસોમાં ભાધની વણુપરણેલી વહુને ભાબી કહેની એ અવિવેક ગણ્યાતો હશે ? ને મેં તો આજ સુધી સુશીલા ભાબી સુશીલા ભાબી જ જોખ્યા કરેલ છે એટને મારી જીબને ટેરવે એ જ બોલ ચડી જરો તો ? ભાબી હૃદીને ચાલ્યાં જરો તો ? ભાબીને આંદી મારા તાવનો પરસેવો ગંધારો તો ? ભાબીના શરીરને હું અડીશ કેમ કરીને ? હું એને શું કહીને બોલાવીશ તો રાજ થશે ?

આ વિચારો કરતી એ મહાકષે તૈયાર થએ બેઠી હતી ત્યાં તો કંજ લઈને સુશીલા આવી. એને દેખતાં જ સુરજ ભાન ગુમાવી બેઠી. પગે લાગવા માટે તૈયાર રાખીલા હાથ ઉપડયા નહિ. ‘આવો ! કયાંથી આવ્યાં ?’ એવો કશો જ હરફ મોંબાંથી ઝાટ્યો નહિ. માત્ર જોઈ જ રહી. હસતી હસતી જોઈ રહી, ને પછી હસતી આંખે જ પાણી બિલરાયાં.

“તમારો કાગળ મને મળ્યો હતો.” સુશીલાએ નીચે બેસીને કંજ ઢારતાં ઢારતાં કહ્યું. “એવો સરસ કાગળ મને લખતાં ન આવડયો એટલે હું શરમથી ન લખ્યી શકી.”

સુરજ સુશીલાને જે ઉત્કટતાથી જોતી હતી તે કરતાં તો ડેટલીય વધુ ઉત્કટતા સુરજના મોં પર લખતાં સુશીલાનાં નેત્રોમાં ભરી હતી. ઘરાયર એજ આંખે ને એ જ સંખુરીભયું મોં : એક જ બીખામાં દાળેલ આ ધાટ : એ ધારીલો આદમી અત્યારે મુંબધના કયા પુટપાટ પર લખતો હરો ? મારા મોટા આપુએ જેલમાં તો નહિ નંખાવ્યા હોય

“તમે ચોપડીઓ મોકલેલી...” સુરજ માંડ માંડ એક વાક્ય બોલી શકી. બોલતા પહેલાં તો એણે કોણું જાણે ડેટલીય ગળણુંઓમાં એ વાક્યને ગાળ્યું હતું.

“હું મોકલવાનું ભૂલી ગયેલી.” સુશીલાએ સુરજના વાક્યમાં કટાક્ષ માન્યો.

“ના, બાપાએ કહ્યું કે એ તો એ જ તમારું બંધાવેલું પોટકું ભૂલી આવ્યા.”

સુશીલાએ સસરાની આનદાનીનો નવો પ્રસંગ નિહાળ્યો. એણે કહ્યું —

“ બીજુ ભગાવી દર્શા. હું તો રોકાવાની છું હજુ.”

“આંહી એ ?”

આંહીથી સાવ પાસે. ઇપાવડી ગામ."

"મેં દીકું છે."

"કૃયાંથી ?"

જવાબ દેતાં સુરજને લારી શરમ સતાવી રહી. પણ આખરે એજુ કહી દીકું : "અણું વીણવા એક વાર નીકળેલ તે ત્યાં પડેંચી ગયેલાં."

"કૃયારે ?"

"એક મહિના થયા હરો. પાછા આવતાં રાત પડી ગયેલી."

"તમને મોકલે છે ?"

આ પદ પુછતી પુછતી સુશીલા સુરજની ખારેક વર્ષની વયનો વિચાર કરતી હતી.

"શું કરે ?" સુરજે અણું વીણવાની આર્થિક ફરજ સુચિત કરી.

"માંવો નાહ ? "

"એકલાં જરા ખીયેં. પણ બેગું નાનું છોકરં યે હોય તો પછી ક્રોધની ખીક નહિં. કોઈ નામ ન લઈ શકે."

"આંહી ઐનપણુંઓ મળે છે?"

"ના રે ના."

"બેગું કોણ આવે ? "

"આ નાનો ભાઇ છે ને!"

સુશીલાએ એ છોકરાને નિહાળ્યો. નિહાળતાં નિહાળતાં એના પર સહાનુભૂતિ જન્મી. મનમાં મનમાં એ ગોખતો હતો : 'છુંધીલા—
૧૪

ભા-ભી-' ગોખતો ગોખતો એ એકાએક શરમાં ગયો. સુશીલાએ પૂછ્યું: “તમે શું કરો છો જાંખ ?”

“એનને કપાલે પોતાં મુડું શું.”

સહાતુભૂતિનાં નીર, બળખળતા ચૈત્ર માસે પૃથ્વીમાંથી ઝૂટતી નવી સર્વાણીઓ પેડે, સુશીલાના અંતરમાં ઝૂટતાં ગયાં. આઠલાં નાનાં છોકરાં શું શું વેણી રહેલ છે તેને વિચાર મનને ભીજવતો હતો.

સુશીલાનો હાથ આપોઆપ એ હેતભરપુર, હસતા, છતાં ઓશી-આળા મેંચાળા નાના બાળકના માથા પર ગયો.

પશુને જરા ખજવાળ કરીએ એટલે એ પોતાની મેળે જ પાસે આવે છે. પશુની એ વિશ્વાસુ લાગણી બાળકામાં પણ હોય છે. વિશ્વાસુ બાળક નાના વાછણી નેમ સુશીલાની નજીક ખસ્યો, પણ સુશીલાના સ્વચ્છ સુંગંધી શરીરને જોઈ વધુ નજીક જઈ ભરાવાની હિંમત ન કરી શક્યો. સુશીલાના પંજ નીચે પોતાનું માયું એણે નમેઝું રાખ્યું.

“આ છાપોની વાત જ તમે કાગળમાં લખી'તી ને ?” સુશીલાએ ભાજુની પેરી પર ચોંટાઢેલી ડારા કાપડ પરથી ઉઘેડેલી સુંદર છાપો જોતાં જોતાં સુરજને પૂછ્યું.

સુરજ શરમથી નીચું જોઈ ગઈ.

“હવે તમે નિરાશ થયાં ને ?”

“કુમ ?”

“હું કયાં આવડી બધી રૂપાળી જું !”

સુરજે ફરીવાર નીચે જોઈને ફક્ત આઠલું જ કચું: “છો.”

ધૂંટણું પર માથું રાખ્યે રાખ્યે સુરજે એ છાપો સામેથી સુશીલા સામે ને સુશીલા સામેથી છાપો સામે અંખોને દોડાવ્યા કરી. એની પાંખણો પ્રત્યેક પટપટાઈ જે બોલી શકતો હોય તો ઉપરાળાપરી એલત કે “છો, છો, છો, છો, છો...”

સુરજ એસી બેસીને બહુ થાકી ગઈ. એનું મેં તાવ ચડવાથી વંચ ને વંચ રાતું બન્યું. એની અંખો ધુમાડ કાઢતી હતી. એણે સુરીલાને પૂછ્યું : “હું સુઝું?”

“લ્યો તમને સૂતાડું.”

“તમારા લાથ અણશો.”

“લે !”

એટલું કંદીને સુશીલાએ સુરજને પથારીએ પડવામાં મહેદ કરી. સુરજે બની શક્યા તેટલા ઓછા સમયમાં સુવાની છિયા પતાવી. ડેમક નાનેરા ભાઈની પેડે એને પણ આ સ્વચ્છ સુગંધિત શરીર ધારિયું “ભાભી”ને પોતાના તાવદેલા, પસાને ભીના, ગંધાતા શરીરની નજીક ન આવવું પડે એવા લાગણી હતી. આવી લાગણી સુરજને માટે સ્વાભાવિક હતી ડેમક સાફ્ ધોયેલાં વર્ષો પહેરતી વખતે પોતાને પણ એમ થતું હતું કે પોતે કશુંક અગાડી રહી છે.

પછી સુશીલાનું ધ્યાન એ વર્ષની નાની છાકરી જેને છ વર્ષના નાના ભાઈએ ‘પોટી’ કહી બોલાવેલી તેના તરફ ગયું. ‘પોટી’ ના નાકે શેડાની લીટ આવી રહેલી હતી. ‘પોટી’ના મેં પર માખીઓનો મધ્યપૂર્ણ રૂચાતો હતો. છતાં પોટી રૂચા વગરની ચુપ્ચાપ બેડી બેડી પોતાના મેને ઇવે ઇવે હોલતી એ એ માખીઓનો બેલ જોઈ રહી હતી.

નેયા પછી એકાદ મિનિટ તો સુશીલાને ચીતરી ચડી. એણે નાના છાકરાને પૂછ્યું :

“એનને ક્રાઇ લુણ્ણતું નથી ?”

“આપા લુંએ થે !”

“ક્રાઇ નવરાવે છે ?”

“ છ ટો લોજ નવલાવે થે. આજ નડી નવલાવી. છ ટો બાને નવલવરી”ટા બાપા.”

એમ બોલતો છોકરો એ કપડાનો હુકડો લાવ્યો, નાની એનને લુણ્ણવા ચાલ્યો, ત્યારે પક્કી સુશીલાને પોતાના માટે શરમ આવી. એને મુંખદની ધરસ્તિતાલ યાદ આવીઃ સુખલાલના ગંદા શરીરનું રૂપન્જલંગ કરતી, અરે પેલા પાડોશી દરદી કંદ્ધી ડેસાનાં કુમકમાં આવે તેવાં અવયવો લુણ્ણતી નર્સ દીના યાદ આવી. એને સાંભરી આવી નાટકના તખતા પર બિમાર-સેવાના પાઠ ભજવતી ફુલેજની કન્યાએ.

એણે એકદમ ઉડાને ‘પોઈ’નું મેં લુણ્ણ્યું. ‘પોઈ’ પોતાને સારંથ્યું કુ ખરાય તેનો કરો ફેરફાર હેખાડ્યા વગરનું મેં લઈને એમની એમ બેસી રહી. કદાચ માખીએના બેલમાં લંગ પહુંચને કારણે જ એ હસ્તી બંધ પડી.

“ બા પાસે નથી જતી બેન ?” સુશીલાએ પૂછ્યું.

“ બાએ ના પાલી થે.” નાના છોકરાએ કહ્યું.

સુશીલાએ સુરજ સામે જોયું.

સુરજે જેર કરીને અરધી પરધી આંઝો ઉધાડી. નાનેરા ભાઈના બોલ એણે તંદ્રાના તળોચામાંથી સાંભળ્યા હતા. પોતાની બા વિષે ભાગીના મન પર રહે કશું ભાંધું ચતું ભરાઈ જય, એ ઘ્રણ એણે ખુલાસો

કથોઃ ‘એ વર્ષથી આ માંદાં છે—પોઠી છ ભડિનાની હતી ત્યારથી આએ ધાવણું છોડાની દીધું છે. અમને ડેઢને પાસે આવવા હેતાં નથી. કહે છે કે છોકરાંને રોગની જીવાત લાગે.’’

એટલી વાત કરીને સુરજ પોપચાં દાળી ગઈ.

એ વખતે જ સામા ઓરડામાંથી એક આર્ત્યસ્વર સંબળાયો. ચમફુલી સુશીલા જરીને જોવા જાય છે ત્યાં ભાલું એની પાસે આવી પહોંચાયાં. એના મેં પર ઉત્પાત હતો.

“શું કરણ એન ?”

“આ છોકરાંને રમાડતી’તી.”

સુશીલાના એ જરાએ ભાલુના કંઠમાં વધુ કહેવાની હિંમત મુકી. એણે ખખર દીધા :

“તારી સાસુની સ્થિતિ સારી નથી.”

“શું થયું એકાએક ?”

~ “વેવિશાળ તૂટયાની ખખર એને હજ અત્યારે પડી. આધાત લાગ્યો. નહિ બચો. ધશ્યર ! ધશ્યર !”

સુશીલાનું મેં લાલ થયું. એણે પૂછ્યું. “કાણે કહી દીધું ?”

“તારા સુસ્પરાએ.”

“ખોટ ખાડું ! ચાલો, હું આવું ?”

“આવીશ ખાપું ?”

ભાલુની પાછળ એ ઉપડતે પગલે મરતી સાસુના ઓરડામાં પહોંચ્યી.

ત્યાં એણે દીડો એક અણુકલ્પેલો ને અણુસુણેલો હેખાવ. ગામડિયો પતિ પત્નીના આટલા પાસે ધરતી પર ધૂંઠણ ઢાળાને એડો છે. તેના હાથ જોડાયેલા છે.

એના શરીર પર ફૂકત ફાળાયું છે. એ સાંધુ સમો લાગે છે. એના મેં પર મલકાટ છે. એના હોઠ પર ફેસલામણીના શાખદો છે: “શાંતિથા છુટી જવ, શાંતિથી.”

સામે પડેલી પત્નીએ હાથ જોડ્યા છે. એના શાસ પુરપાટ જતા ઘોડાની પેઠ ઉપડ્યા છે. એના મોંમાં શાખદો ફૂકત આટલા—ને તે પણ ભાંગ્યા કુટ્યા નીકળે છે:-

“શાંતિ...થી...પ...થુ...એક...વા...ર...એક...જ... વાર...
મ... મ... મ... ને...સુ...શી...શી...લાનાં...દ...ર... શ...ન...
કરા...વે...એક...જ...વ...વા...ર....”

“પણ એટલીયે વળગણું શા માટે ?” પતિ હસીને કહે છે: “હે આતમા ! મુકૃત થા ! મુકૃત થઈ જ ! વળગીશ મા, કયાંયે ઉભો રહીશ મા હે મુસાફર આતમા !”

“એક...વા...ર...એ...ક...જ...વ...વા...ર...પણી....ચા...
લી...ની...ક...જુ...”

“આ લાવી તમારી સુશીલાને.” ભાબુએ ભગ્રતિજુને અંદર લીધી.

“અરે અરે ! બેન !” વળિંગ ઓલી જાહેરો : “આંહી, આ ટાણે, પુલને ન લવાય.”

“દ્વિકર નહિ કાકા ! સુશીલા, વંદના કર ને વિદાય હે. આ લે આ પાણુનો ચમચો, મોંમાં હે, ને કહી હે તારે જે કહેવું હોય તે.”

સુશીલાએ પાણોનો ચ્યબ્યો. ભરીને મરતી રીતના મેં તરફ લંબાવ્યો. મરનારે હાથ જોડ્યા, ટગર ટગર આંખોએ તાકીને જોયું, અને એના મેંમાં ચ્યબ્યો. પહેંચે તે પહેલાં એણે એક પૂકાર પાડ્યો ; “મારી વહુ ! મારી વહુ ! મારાં છોકરાની મા-મા-મા—”

“ઓલાય નહિ.” સસ્તરાએ પોતે ખાળકને સમજવતા હોય તેવા પ્રકારે સમજવ્યું.

“ઓ...લા...ઘ...ગી...યું...હ...વે...ન...ને...ઓ...હું. રજા... દીયો.”

સુશીલાની ઉર્ભિઅનાં ઉંડાણેણું ભેદીને એ મરતી રીતો સુર અંદર ઉતરી ગયે. એ હમણાંજ ત્રણ માતૃહીન બાળકાને રમાઈને આવતી હતી, હમણાંજ એણે સસરાના લોટવાળા હાથ જેયા હતા, હમણાંજ એને કાને પડ્યો ‘મારી વહુ’ નો પેકાર.

✓ ધરતી ધરતી પેકારતી હતી, પૃથ્વી ગાય બની બની લાંબરતી હતી. એણે દિંમત કરી ચ્યબ્યો સાસુના હોઠ વચ્ચે પહેંચાડીને કહ્યું : “બધું બોઝું છે. ડાઇની મગફૂર નર્થી. હું ચા ધરતી જ છું. તમે ચિંતા ન રાખજો. હું તમારી જ વહુ છું. હું છોકરાં મોટાં કરીશ. હું મારા સસરાળુની દીકરી બનીશ.”

“ શાખાશ મારી દીકરી.” ભાલુએ એઠલું કહી મેં નીચે ઢળી દીધું. એની આંખોમાં છલાછલાટ થઈ રહ્યો.

સાસુ ને સસરો બન્ને સામસમાં આંખો મીંચી ગયાં હતાં. સસરાની આંખો ઉંડ ધ્યાનમાં વિલીન હતી. સાસુની આંખોની બહાર ખાડામાં અક્કડ અશ્રુકણું હતું.

સુશીલા પણ રહતી હતી.

સસરાના કંદમાંથી ધીરે ધીરે ધનગંભીર ઉચ્ચાર જાહેરા : “નમો
અરિહં.. તાણું.. નમો..”

હતો તો ગામડાનો વખ્ટિક, પણ કંદમાં ગંભીર્યે હતું. સાધુઓ
મુનિરાજે ગામડામાં આજું નહોંતા આવતા તેથી આ વખ્ટિકની ધર્મ-
લાવના વધુ વિશુદ્ધ અને સ્વયંસ્કૃતિ રહી હતી.

✓ મૃત્યુ સમયની પ્રત્યેક પળને ધર્મની અભૂતખ પળો માનતાર
આ માનવી ધર્મસ્તોત્રને ચુંઝવામાં પૃથ્વી પરનું સર્વસ્વ લૂલી ગયો.

કંઈત એક જ અવાજ એના આત્માના એકલ પરિખમણુમાં એની
પાછળી પાછળી આવતો હતો.

“હું આ ધર્મની છું.” “હું આ ધર્મની પુત્રી છું.”

કાળ—સરિતાના સામા પારથી આવતો હતો શું એ આવાજ !

ધર્મસ્તોત્રોના જાપ પરથી એનો કંઈ પાછો પૃથ્વી પર ઉત્તરો.
એણે થોડીક આંખો જિધાડીને પત્નીને દીકી. જોળીયું હજુય પ્રાણુના
ધર્મકારા મારતું હતું. આંખોના દેવતા હજુય અણુયુધાયા હતા. એક
બાજુ સુશીલા હાથ જોડીને જબી હતી. બીજુ બાજુ ‘લાલુ’ મોંયે
હાથ માંડીને કંદક મનમાં મનમાં ચુંઝતાં હતાં. પતિએ પત્નીને
સંબોધિને કહ્યું:

“આપણો પચીશ વર્ષનો સંસાર આજ પુરો થાય છે. તમે મને
કંઈ જાંચે સાહે બોલ્યાં નથી. તમે મારી આંખ ઢાંકીને બેડાં હતાં. હું
માગું છુ માત્ર એટલું જ, કે આવતે ભવ તમારે જ પેટ અવતાર | ✓
મળજો...”

સુશીલા સાંલળતી હતી, સાંલળી સાંલળીને વિસમય પામતી હતી.
આજનો ધણી ને પત્નીને ઉદરે આવતા જન્મનો બાળક અનત્રા પ્રાથે
છે, તેના અંતર્નાં ડેવાં બહાલ હશે ! ડેટલી લેણુછેવી હશે !

પતિએ તુટેલો વાણી—તાર ફરીવાર સાંઘ્યો :

“છાકરાંની ફિકર કરશો મા. છાકરાં તો આંહી તમારી થાપણું છે. જ્યાં જવ ત્યાં બેડાં બેડાં મારી આઠલી આંટ નભાવજો. છાકરાંને હું નહિ ડાચવું.

✓ “તમારી વાંસે ધરમાદો તો શું સંભગાવું ? ત્રેનડ રહી નથી. આઠલું જ ભાતું બાંધતાં જન : કે આપણા ગામમાં જેણી ચાકરી ડાઈ નહિ કરતું હોય તેવા ભાંદાની હું પથારી વેડીશ ને સંસારમાં એકલા થઈ પડેલા જેટલા જીવ આપણા ગામમાં છે તેની હું ચાકરી કરીશ. તમારા જીવને ગત કરો.”

તે વખતે બિમારના દેહે છેલ્લાં નણ ઉચ્ચકાં ખાધાં. વૃદ્ધે કહ્યું :
“સુશીલા એટા, હવે તમે બહાર જવ.”

ધૂશકાં ખાતી સુશીલાને ભાલુએ બહાર લઈ જઈ કહ્યું કે “મોં લૂધી નાખ એન, ને હિંમતથી સામે ઓરડે જઈ છાકરાંને સાચવ.”

પ્રકરણ છવીસમું

આનુકૂળાની પહેલી સરનાણી

મુખની એક નાની પોસ્ટ ઓફિસમાં, રજુસ્ટર જેવાતાં હતાં તે બારીએ હાથમાં એક પરખીડિયું લઈને જિલ્લા સુખલાલની પીઠ જ ક્રિત અંદર જનારને દેખાતી હતી. એ પીઠ તો હવે જેવા જેવી પણ થઈ હતી ખરીને ! એ પીઠ ધીરે ધીરે બાજણો ધાટ ધારણ કરતી હતી. એ પીઠ પરના ડગલામાંથી કરચીયો રોજ રોજ લેતી હતી.

એ આજી વાર જિલ્લો રખો છતાં ટપાલનો કલાર્ક પોતાના ચોપડામાંથી માથું ઉંચું કરતો નહોતો.

બારીના લાકડા પર પરખીડિયાના ટપાડા કરીને સુખલાલે કલાર્કનું ધ્યાન ભેંચવા પ્રયત્ન કર્યો. જવાખમાં કલાર્ક માથું ઉચ્ચકીને ભવાં ચંગવી સુખલાલને પોતાની સભાનતાનો પરિય આપ્યો;

“ઉતાવળ હોય તો એક આંદો મારીને પછી આવેને ભીસ્તર.”

“આંદો મારવો પરવડે તેમ નથી માટે તો ઉતાવળ કરું છું.”
સુખલાલે કહ્યું.

“તો કાલે આવને.”

“કાંઈ કરણું પણ?”

“તમારા કામ સિવાય ભીજાં કામ પણ હોય છે અમારે.”

દિવાળી ટાણ્ણાના વાસણું-વેચાણના તડામાર કામમાંથી મહામહેનતે સમય કારીને ખાપ પર શ. ૫૦તું રજુસ્ટર કરવા આવેલો સુખલાલ આવા અનુભવથી જંખવાઈ પડ્યો. ધર છોડીને છ મહિનાથી આવેલો છતાં એક રૂપિયો પણ ઘેર નહિ મોાકડી શક્યો, તે લજજાતું સાડું વાળવાની તેના હૃદયની તાલાવેલીની ટપાલના કારકુનને ખખર નહોતી, ખખર પડવાની સંભાવના પણ કયાં હતી? રૂપાવઠીને ઘેર માંદી માને ખાટલે જટ રૂપિયા પચાસ પહોંચે તેટલી જ તેના મનની અભગ્યા હતી. માની આંખો મીચાય તે પૂર્વે માને એટલી જ ખાત્રી કરાવવી હતી કે મા, હું રણી શકું છું, રણે થઈ ગયો છું, ને હવે હું બુઢું બાપની ને નાનાં ભાંડુઓના રોટલી પૂઢ્યાને પાડુ મારીને પણ રેદા કરી લઈશ. અનતનાં બાવીસું વર્ષો સુધી બાપની જ કમાધનાં અન્નવસ્તુ વાપરી વાપરીને યૌવનમાં પહોંચેલો પુત્ર કમાઈ ન કરી શકે ત્યાં સુધી તેનો જીવ થાણે પડતો નથી. પોતાની કમાધનું એ સૌ પહેલી વાસ્તું પરખીડિયું આજે જાણે એના જીવતા પુરખાતનની ભુજ થખડાવતું માંદી માના બિજાના પાસે પહોંચ્યા તલસતું હતું. જિલો જિલો સુખલાલ કલ્પના કરતો હતો કે ચાર જ દિવસ પછીના એક બ્યોરે રૂપાવઠી ગામમાં તેજુપૂરનો પોસ્ટમેન જરૂર એક ચમતકાર કરશે. ને ગામ વાહનાં બોલશે.

આવી તીવ ઉત્કંઠાએ ઉંચા કરેલા એ યુવાનના મસ્તક પર પેતે ડેવો લાઝી લગાવી રહેલ છે તેની ટપાલના કલાર્ને ખખર નહોતી. એનો પુદ્ધાધ્યાત પામેલ સુખલાલ બોલ્યા વગર ન રહી શક્યો કે “માસ્ટર સાહેબ, જરાક માણુસાઈ રાખતા જાઓ માણુસાઈ!”

“ચુપ.” કલાર્ડ ચોપડો બંધ કરીને ઉભા થધ ટોળા કાઢ્યા. એટલે સુખલાલે ખુશાલાલ સમા પાસસમણિને પ્રતાપે શીખેલો ધ્લકમ અજ્ઞમાયો : એણે મોટેથી બરાડા પાડવા માંડ્યા કે ‘આંહી ડોધ મોટા માસ્તર સાહેય છે કે નહિ ? શા સર્વાસર માર્ઝાં આ રજુસ્તર નથી લેતા ? માણુસને કામ ધંધો હોય કે નહિ ? મુંઅધમાં કાંઈ જરૂર મારવા કે મળ કરવા ડોધ થોડાજ આવે છે ! ગામડાંના માણુસ જાણુને બસ હૃદાવવા જ હાલી નીકળ્યા છો...”

એ બરાડાઓએ ટોળાને એકદું ક્રૂં. મોટા માસ્તર આવી પહોંચ્યા. એણે સુખલાલને શાંત પાડીને કલાર્ડને તાકીદ કરી. કલાર્ડ બયડાટ કરતો કરતો જરૂરી વિધિ પતાવતો હતો તે વખતે સુખલાલની પાછળ એક ગૃહરથ ચુપકીદી પકડીને જીભા હતા. જીભા જીભા એ સુખલાલના હાથનું રજુસ્તરનું પરખાડિયું જેતા હતા. એની આંખો ખાસ કરીને લાલ અંડલાઈન કરેલા અક્ષરો પર ચોંટી હતી : ‘૩. ૫૦નો વીમો જીતરવેલ છે.’ એ શાખા રૂપાવટી ગામડાના એક પરિચિત વખુંક—નામના સરતામા સાથે મૂક્યાયા હોવાથી આ પાછળ જીભેલા ગૃહરથના મન પર મીઠી અસર કરનારા નીવડ્યા. મોકલનાર ધણુણીનું નામ પણ સ્વર્ગ અક્ષરે વંચાયું, એટલે એ ગૃહરથે ત્યાં જીભવાની વંદુ સભુરી પકડી. સ્ટવને બુઝાવી નાખ્યા પકડી પણ થોડો વખત તપેલીનું પાણી ખદખદ બોલતું રહે છે એજ ન્યાય માણુસના મગજને—ખાસ કરીને પોસ્ટઓફીસના કારકુનેના મગજને અક્ષરશઃ લાગુ પડે છે. એટલે કલાર્ડ ધૂધેવાતો ધૂધેવાતો “લાવો આઈ આના” “હ્યો આ આ સ્ટેમ્પ” “લગાવો કન્વર ઉપર” વગેરે બાકેલ રીગળું જેવા બોલ કાઢતો હતો ત્યારે એ પ્રતેકના જવાબમાં સુખલાલ દાઢી દાઢીને “હા જુ” “હા લ્યો આપું” “ખુશીથી સાહેય” “હું કયાં ના કરું છું આપા?” “જરા હોલ્ડરની મહેરભાની કરશો?” એવા ઉચ્ચાર

કરતો હતો. સામાન્ય દરજાના કલાર્કને આ માન ભીડું અમૃત જેવું લાગ્યું. તેની પણ વરાળ ધીમી પડી. તેણે એ કુવરની વિધિ કરતે કરતે પોતાની કામગીરીનાં રોદણ્યાં રહવા માંડ્યાં. તેના જવાખમાં સુખલાલ ભૂદુ બોલ ગોઠવી ગોઠવીને બોલતો હતો. કે “ધીજું તો કાંઈ નહિ, મારી મા માંદી છે, ખાપા પસે ખરચી નથી, હું આંદી છ મહિનાથી સ્કું છું, નાનાં ભાઈએન છે, ખરચી જરૂર પહેંચો તો માંદી માતા સંતોષ પામીને ડ્રાને ખરૂર છે જુવી યે જાય...”

એથી વધુ સુખલાલથી ન બોલી શકાયું. આ વધું સાંભળ્યા પછી કલાર્કને મનમાં બહુ બોંદામણું થયું. એણે વાતને જરા વિનોદમાં લઈ જવા ટકાર કરીઃ “ને પાછાં મેરેજ પણ થયાં હશે, છોકરાં પણ હશે, ખરું?”

“ના, ના, એ આઝિતમાથી તો માંડ ખર્ચો છું.”

“શું કહો છો? હજુ ય માછલું જળમાં નથી આવ્યું?”

“આવેદો, પણ છટકી શક્યો છું.”

“વીશ યુ ગુડ લક! તમારું સુભાગ્ય ઇચ્છું છું.” એમ કહીને કલાર્ક રસીદ એના હાથમાં મૂકી. એટલે એ લઈને સુખલાલે કહ્યું: “દુખના માર્યા થોડી ઉતાવળ થઈ ગઈ તે બદલ મારું કરણે હો લાઈ!”

“ઘેટસ ઓલ રાઈટ.” કલાર્ક હાથ ઉંચા કરીને જવાખ દીધો. અને પછી એણે કહ્યું, “મારે ય દેશમાં વિધવા મા છે, મારી એનનું ને મારું સામસામાં લાન થયાં છે. બહેનના ફુઃખનો આજે કાગળ હતો, એની ધૂનમાં હું ગરમ થયો હતો.”

એક સમદુઃખી ઉપર વગર સમજયે માછલાં ધોયાં તેવું સમજુને

લેંદા પડેલા સુખલાલે મુંગા મુંગા પીઠ ફેરવી, એટલે સામેજ ઉભેલા ગૃહરથે એને જરાક અયકાતે થોથરાતે સ્વરે બોલાવ્યો :

“કુમ છો, શરીર તો સારં છે ને ? ”

“હીક છે.”

સુખલાલે એને ઓળખયા. એ હતા નાના શેડ : સુર્યીવાના જન્મદાતા પિતા : એના ચહેરાની મુદ્રામાંથી હમણું જ જાણે સુર્યીવા સળવળી ઉક્ષે તેટલી બંધી એ પિતાની મુખરેખાઓ પુત્રીની મુખરેખાએને મળતી હતી.

એવું સામ્ય ધરતા ચહેરા પર ગુસ્સો કરવાનું, સુખલાલની છંચા છતાં વ મુશ્કિલ બની ગયું, ને એનાથી જવાબ અપાદ્ધ ગયો—

“હીક છે.” છતાં એને લોંઘ તો આવી, કે આ લાઈસાં મારી પાછળ ક્યારના ઉભેલા હશે ? હમણાં બનેલો તમારો ને મેં ઉચ્ચરેલાં વાક્યો એમણે માણેલ તો નહિ હોય !

“તમને હરકત ન હોય તો ચાલો, જરા ચહા પીએં.” એમ કહેતે નાના શેડ સુખલાલ સામે કુમારાલરી નજરે જોયું.

એ આંખો સુર્યીવાના જનકની હતી. અત્યાર સુધી ધારીને કહિ ન જોયેલી એ આંખો પર તે ક્ષણે સુખલાલની નજર થંબી. થંબતાં જ એ આંખોમાંથી કાલાવાલાના હાથ લંબાતા હેખાયા.

‘ ચાલો.’ કહીને સુખલાલે સાથે કદમો માંદ્યા. રસ્તામાં નાના શેડ પોતાની ભૂખ ઉપર પ્રવચન માંડ્યું : ‘હમણું હમણું સાલી ભૂખ બાંડ કરીને લાગે છે. હમણું છું મોટરમાં નથી બેસતો, ચાલીને જ આવું છું ને જડિં છું; ને સવારે બાંડ વહેલો જમીને નીકળો પછું છું; એટલે અત્યાર થાય છે ત્યાં તો પેટમાં ગલુડાં બોલતાં હોય છે. પેટી

પર નાર્નો મગાવીને ઓરડામાં એકલા બેસી ખાવું મને ગમતું નથી. એટલે પણ છાનોમાનો બહાર જ નીકળી જાઉં છું. તમને ડેવીક ભૂખ લાગે છે? આંહી કરતાં દેશમાં વધુ લાગે હો! દેશનું તો પાણી કંઈ! ઓહો! વા! વા! શું વાત કરિયા! આંહી તો મૂળ શિયાળો જ ન મળે ને! મેંમાંથી ધૂમાડા કાઈ હિ' તમે નીકળતા જેયા છે? નહિ જુદો. મુંઘ તો હાથીયુંનાંય હાડ બારી નાખનારી ગરમાગરમ નગરી."

વગેરે વગેરે પ્રવયનમાં પોતાની બાળક સમી બોળાઈને પહેલી મૂકનારા નાના શેડ એક ખાંચામાં આવેલી રેસ્ટેરાન્નાં પગથિયાં ચડતે ચડતે ક્રાણ જાણે શાથી પણ સુખલાલને ખંબે હાથ મૂકીને ટેકા લીધ્યા. ટેકવાઈને એ પગથિયા પર એ ધરી ઊભા રહી ગયા. એની આંખો મીંચાઈ ગઈ હતી. થોડીકવારે આંખો જોલીને એણે હસતે હસતે સુખલાલને કર્યું, "ચાલો હવે, એ તો સહજ હમણે હમણે એવું થઈ જાય છે."

"શું થઈ જાય છે?" સુખલાલના હૃદયમાં પહેલવહેલી અનુકૂળપાની સરવાણી પૂરી.

'ના, ખાસ કંઈ નથી, એ તો અમસ્યું કોઈ કોઈ વાર અધોરાં આવી જાય છે. હમણું એ ત્રણું દિવસથી જ થઈ જાય છે. અગાઉ નહોતું થતું. હમણું હમણું કયાંય ગમતું નથી. હમણું હમણું જ કંઈક એકલા એકલા જેવું લાગે છે.'

સુખલાલે એ ત્રણું દિવસની ગણુતરી બાંધી. ચુશીદાને ગયાં એ ત્રણું દિવસ જ થયા હતા.

પ્રકરણ સત્તાવીમનું

એવકૂડ કોણ ?

“ દૂરની રસોઈ ગમે તેવી માટી થાય પણ ખરી લુખ તો રેસ્ટો-
રામાં જ છિપે છે, નહિ ? ” નાના શેહ ખાતાં ખાતાં ભારી લજાતથી
પુછ્યા લાગ્યા.

“મને બહુ અનુભવ નથી.”

સુખલાલનો જવાબ ઠોકાર હતો. એને આ માણસ વધુ ને વધુ
એવકૂડ લાગતો ગયો; પણ કોણ જાણે કેમ, એ માણસનો ચહેરો એ
માણસની બધી એવકૂડને માફ કરવા લાયક બનાવી દેતો હતો. નારતો
ખાતો ખાતો સુખલાલ એ ચહેરામાં જ મશ્યુલ હતો. આ ચહેરાની
સાથે સુશીલાના ચહેરાને સરખાવીને એ સુશીલાના મેંની એક સો ને
એક ખાંપણો એકઢી કરતો હતો, ને મનમાં મનમાં દાંતે ખળ્ણો દાંત
ભોસતો હતો કે સુશીલાને કોણ રૂપાળી કહી શકે ? ભારી તો લુખરાતે
ય એને રૂપાળી કરવા તૈયાર નથી.

“તમે છસ્પિતાલે પડ્યા હતા ત્યારે ભારે તથીઅત જોવા આવવું
હતું હો. સોગંદપૂર્વક કહું છું : ” એમ કહેતા કહેતા નાના શેઠ જે

મુખલાવે જોઈ રહ્યા તેમાં લુચ્યાધ કરતાં એવકૂરી જ વિશેષ હતી એવું સુખલાલને લાગ્યું.

સુખલાલે કશુ પુછ્યું નહિ, પુછવાનો વિચાર કરવા પણ એનું મન નવરં નહોંતું, કેમકે એ તો લાગી પડેલો આ માણુસના મેંને ખોતરી ખોતરીને ત્યાં દટાયેલા સુધીલાના મેંને બહાર કાઢવા; એણે ન પુછ્યું તો પણ નાના શેડે મેંમાં પાંડિ રોડીનો હુકડો સુકતે સુકતે કહ્યું: ‘તમે પુછ્યો કે તો પછી કેમ ન આવ્યા ? પણ રું કરું ભાઈ ! મોટાને ભાઈને લપછ્ય જાડી ગમે નહિ ને ! અરે મારે ક્યાંછક નાટક સીનેમામાં જવું હોય તોય મોટાભાઈ રોડે કે નાનુ, તારી આંખો બગડે, તારં પેટ બગડે, આ બગડે ને તે બગડે.’

પોતાની માંગળી અને નાટક સીનેમા, એજને એકજ કલ્યામાં ખપાવનારો આ ભૂતકાલીન સસરો ગજરું એવકૂરુ ભાઈ ! આની સાથે આજ ક્યાંથી પનારં પડ્યું ! આ તે વીશ વર્ષની છોકરીનો આડત્રી-શેક વર્ષનો બાપ છે કે મોટાભાઈની આંગળોએ વળગને સંસારમાં પાપા પગલી માંડતો ક્રાઈ બચુડો છે ! સુખલાલ કંટાળતો હતો, પણ વળી ભીજ જ ક્ષણે એને દ્યા આવાનું હિલ થઈ આવતું.

ચહા-નાસ્તો પતાવી લીધા પછી નાના શેડે મેં પર એ આંગળોએ ભૂક્ષવાની ધશારત કરીને સુખલાલને પુછ્યું “તમને કાંઈ આનો વાંધી નથી ને ?”

“હું નથી પીતો.” સુખલાલ સીગારેટની વાત સમજ જઈને બોલ્યો.

“ એમ તો હું ય નથી પીતો. પણ આ તો હમણુંં હમણુંં જરા ચક્કર આવે છે ને એટલે આંહી આવીને એકાદ પીડિં છું-એકાદ ! વધુ ક્રાઈ કા’ડા નહિ હો ! મોટાભાઈને બહુ ચીડ છે, નાનપણમાં મને એકવાર મારેલો, હાડકાં ખોખરાં કરી નાખેલાં, એટલે એ તો

આંહી આ જરા દ્વિલને ગોઈતું ન હોય તો વાત વિસારે પડે એટલા સારુ, અને તમને પણ વાંધો ન હોય તો જ હો !—”

“ મને કાંઈ વાંધો નથી. ”

“ તો બસ—તો પછી અસ. ” એવું કહીને એવફૂઝ ખાળકની અદાશી હસ્તે હસ્તે એણે વેઈટર પાસે એક સીગારેટ ભગાવી ને સળગાવી. દરમિયાન સુખલાલ “ હું હાથ ધાઈને આવું છું ” એમ કહીને એ ડેખીનની બહાર ગયો. થોડીવારે પાછો આવીને બેડો. પછી બન્ને જણું ઉડી બહાર નીકળ્યા. કાઉન્ટર (થડા) પાસે આવતાં નાના શેડ પૈસા ચુક્યવા ગજવામાં હાથ નાખ્યો એટલે સુખલાલે કર્યું —

“ચાલો હવે ચાલો.”

“થોબો, હું ખીલ ચુક્યા લડો.”

“એ તો થધ ગયું.”

કાઉન્ટર પર એડેલો ધરાની હસ્તો હતો.

નાના શેડ થોડી વાર તો હાથમાં બિબાડેલું ખીસાપાકીટ અને તેમાંથી કાઢેલી શ. પાંચની નોટ આદી થંબી જ ગયા. કાંઈ બોલી ન શક્યા. શરમીંદ્રા અનીને ધારે ધારે નીચે બિનર્યા ને એલું જ બોલતા રહ્યા : “આ તો બહુ અધિક કર્યું, ભારી કર્યું, તમે મને છેતર્યો. મને સુશીળાએ કહેલું તે સાચું પડ્યું કે, બાપુ તમે તો બહુ બોળ્યા છો. કાધક તમને છેતરી જરો.”

આ શષ્ઠે બોલતાં તો બોલાઈ ગયા, પણ સુશીળાના નામનો ઉચ્ચાર પોતે એવે સ્થાને કરી નાખેલ છે કે ને મોટાભાઈને ખખર પડે તો માથે માછલાં ધોવાય એવી એને દેહેશત લાગી. એણે પોતાને જુદા પડવાનો ખાંચ્યો આવ્યો ત્યારે ‘ને ને’ કર્યા, ‘કયાં રહો છો’

વગરે ખૂંઠી લીધું, ને એમ પણ કહી લીધું કે “હું આ સિયાય ખીજ ક્રાઇ રેસ્ટોરાંમાં જતો નથી. રોજ આજ વખતે જાઉં છું. મને ફેરફાર કર્યાં; કર્યાતું ગમતું જ નથી. કેખીન પણ અનતાં સુધી આગે આપણે એડા હતા તેની તે જ. છેવાડાની કેખીન જ મને ફાંચે છે.”

સુખલાલે જવાબ ન દીધો. તો પણ નાના શેડ કહી લીધું :-

“જે વાંધો ન હોય તો ક્રાઇ ક્રાઇ વાર આંહી આવો. મને ખીજ ક્રાઇની લેડે જવું ગમતું નથી. ખીજ ક્રાઇ જે બહુ બોલ બોલ કરે તો મારું માયું પાકી જય છે. તમારા જેવા શાંત માણુસ હોય તો આપણે બેઉ શાંત સ્વભાવના બેગા થઈને કાંઈ પણ વાતુંનો લોહીઊકળો કર્યો વગર નિરાંતે બેસીએ બે ઘડી, ખીજું શું ? ક્રાઇને કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. મોયાલાઈ જરા આકરા છે ખરા ને !”

પોતાને મળતા નિમંત્રણનું ખરું રહસ્ય સુખલાલ પારખી ગયો હતો. એટને ‘આપણે બેઉ શાંત માણુસો’ એવો ઉચ્ચાર સાંભળીને એણું માંડ માંડ લસવું ખાળી રાખ્યું. સાચું રહસ્ય તો એક જ હતું : કે આ એવફૂદ માણુસને પોતાની કશા જ શક્રવાર વગરની વાતો સાંભળવા ક્રાઇક સાથી જોઈએ છે. બાકી તો આવા જરૂર અકૃતિના માણુસને ક્રાઇ સુદ્ધમ પ્રકારની મનોવેદના હોવાનો, સંભવ નથી. મને આંહી નોતરવામાં એનો પ્રેમભાવ તો શો હોય ? છતાં એ સોઅતનો રહેજ ભૂખ્યો છે. ‘નોઈશ’ કહીને એ જુદો પડ્યો.

“વાત કહું” એમ કહેતા નાના શેડ ચારે બાળુ ચકળવણ જોતા જોતા પાણી સુખલાલની નજીબ ગયા, જરૂરને પૂછ્યું : “ધ્યામાં કાંઈ સગવડની જરૂર છે ? હોય તો કહેને હો !” .

“હો.” તિરસ્કારની એક લાગણી લઈને સુખલાલ ચાલી નીકલ્યો.

પણ એ તિરસ્કારની છાશ દ્યાતા માખણુંની ચીકાશ વગરની નહેતાં. સુખલાલને હ્યે ઓટલી લંદળીમાં ક્રાઇને માટે ને ‘બિયારો’

એવો ઉદ્ગાર નહોતો ઉઠ્યો, (કારણું કે એની પોતાની જ જંગીમાં ભરપૂર બિચારાપણું ફડેલું.) તે ઉદ્ગાર પહેલ વહેલો આ ભૂતકાળના ‘થથા હોત’ સસરાને માટે ઉઠ્યો. પક્ષી ખીજો વિચાર એને સારી પેડું ચીડવનારો ખડો થયો: સુશીલાના બાપની બેવડૂકની મેં અત્યારે જે બ્રહ્માસ્ત કરી, તેની ખાર સુશીલાને ક્યાંથી પડવાની હતી? એણે મારા બાપા આંહી આવ્યા ત્યારે તેમની પ્રત્યે કેવી વર્તણું અતાવી હશે! એના ધર્મથી મારા બાપ તુચ્છકાર લઈને જ અમદૃદ્ધે પાછા ગયા છે એ વાત તો નક્કી ને? એ તુચ્છકારમાં સુશીલાએ કોણું જણે કેવો ય ભાગ લજ્જબ્યો હશે. ન લજ્જબ્યો હોય તો પણ મારા પિતાનું વેર આ આખ્યા કુદુંબને માથે વાળવાની અત્યારે જ તક હતી. એ તક મેં નાહકની જતી કરી છે. મારે એની પટકી પાડવી જોઈતી હતી, એવું કંઈક કહેવું જોઈતું હતું કે નેથી આ માણુસ પેટી પર જઈ પોતાના મોટાભાઈ પાસે રોયા વગર રહી ન શકે. એવી થોડીક ગાળો વીણી વીણીને ચોપડવાની જરૂર હતી. તે દિવસ રાતે અમને વચન આપનાર-કે ‘કાલ આવજો, હું કાગળીયાં આપી દ્રધશ’ તે માણુસ વગતા દિવસે તો કુદુંબને પણ દેશમાં વળાવી નાએ છે, ને પોતેય પગ વચ્ચે પૂંછડી નાખીને બહારગામ લાગી જય છે, ત્યાંથી હજુ પાછો પણ આવેલ પણ નથી; તે માણુસ પર વેર વાળવાની ખરી તંક જોઈતે મેં બેવડૂકે ઉલટાના રેસ્ટોરાના પેસા ચુક્કવ્યા.

બેવડૂક તે હું? કે આ સુશીલાનો બાપ?

કીક છે. હવે કાલ વાત છે. બનશે તો કાલે ખુશાલભાઈને સાથે લઈને આવીશે. એ બાજુમાં હશે તો મને કંઈક ચાનક ચડશે.

પણ નવાઈ તો મને આ થાય છે કે આવા નાદાન અને જીવિકણું માણુસની દીકરી એટલી બધી નીકર ક્યાંથી નીવઢી! ને એ તો આવી ભોટ પણ નથી લાગ્યો. એ પણ પક્કી તો ખરી જ ને!

રતે મને કહે છે કે કલે તમે આવશો ત્યારે વધુ વાતો કરશું. ને રાતની રાતમાં કોણુ જાણે શો ગોટો વળો ગયો. કે સવાર પડતાં જ ભાલુની સોડમાં ગરીને ભાગી નીકળો ! પક્કી લાગે છે પક્કી ! મારા ઉપર ભાવ ફૂલ દેખાડતી હશે ? કે ખરેખર હિલમાં જરેલ હશે ? ગમે તેમ હોય, પણ પેલો મોટો શેહજયાં એને પોતાની ઘસ્કામતના વાસસાના કુંગરા દેખાડતો હશે તે ધડાયે જ એના અંતરના ભાવ ખૂબ થીજુને હીમ થઈ જતી હશે. એને ય એક વાર જે આ વિજયચંદ જેવો તાલમાંન ભેગી જાયને, તો મારા હંદ્યના પૂરેપુરી દાજ સંતોષાય. લલે પછી ઘસ્કામતના ઢગલા ઉપર બેસીને માણ્યા કરે.

આમ કલપનાના જગતમાં સુશીલાને બાપુની ઘસ્કામતના ઢગલા પર બેસારીને પછી સુખલાલ એની બાળુમાં વિજયચંદને બેસારે છે, પણ પછી શું ? પછી એ એઉ વર્ચ્યે શા શા સંસ્કારો ગુજરે તો સુશીલા પર દાજ વળો રહે, એવું કલપતાં એના હાથમાં કશું આવતું નથી. એ નિરાશ થાય છે. ડેમકે સુશીલાનો બાપ લલે એવફૂફ હોય, એનો મોટો બાપુજી એવો નાદાન કર્યાં છે કે વિજયચંદ જેવાના હાથમાં વાસ્સો સૌંપી કરીને સુધ જાય ! બહુ બહુ તો વિજયચંદ સાથે મેળ ન મળે. તો સુશીલા પાઈ પિયરમાં આવીને જુંદગીલર લેર શું કામ ન કરી શકે ? એમાં માર્દ મોહું મીહું કરવા કર્યો ગયો. કોણ્ણો મને મળી જાય તેમ છે ?

મારે આ સુશીલા કુશીલા પર વેર વાળવાની વાતો છાડીને હાલ જીવ, કાલથી પાણે વાસણુ વેચવા મંડી જ. એકજ મહિના પછી હું રા. ૫૦નું ખીજું રજુસ્ટર મોકલું તો જ ખરો મરદ. મા મારી હિંમતમાં આવીને ઊગરી જાયને, તો હું આખી દુનિયાને પહેંચી વળીશ. દીકરાની વહુ વહુ કરતી મા જે મરશો તો પછી સુશીલા માથે દાજ કાઢવી ન કાઢવી અધું સરખું જ થશે.

પ્રકરણ અહૃતીસમું

હુઃખનું સમૂહલોજન

સુશીલા અને ભાલુ દેશ તરફ વિદ્યાય થયાં તે જ દિવસે રૂપુચક થઈ ગયેલ મોટા શોઠ હજુ પાછા આવ્યા નહોતા અને એમના પાછા આવવાના કોઈ ખરખર પણ નહોતા. એટલે નાના શોઠ પેઢી પર જઈ બાઇની જેરહાજરીમાં લય વગરના બની એહા. એક કલાક પર ખાલી ને સુનકાર લાગતું તેનું અંતઃકરણ તે વખતે રેસ્ટોરાંમાં જઈ આવ્યા પણી બર્યું બર્યું હતું ને જેણે કે શરીરની ઉપલી ડાળે એઠેલું એ હૃદય નીચે એઠેલી હોઝરીને કહેતું હતું કે 'જે, હોઝરીબાધ, તું મને રોજ ખોજવતી, કેમકે તું હાંસોણાંસ બનીને બેસતી ત્યારે હું તો ભૂખ્યું અને તરસ્યું જ પાછું વળતું. તું મને મેંણું ટોંણું હેતી. પણ જે ! આજને તો હું ય તરફતર છું, છલોછલ છું, ને ખરખર છે તને હોઝરી બાધ, હવે તો હું ધારું કરીને હમેશાં છલોછલ રહીશ. જે આ સુખલાલ રોજ ત્યાં આવશે ને, તો આ શેઠને હું મારી શુન્યતાના ભાર હેઠળ નહિ દ્વારાનું. ખરખર છે તને હોઝરી બાધ, આ મોટા બાઇની ધાક બહીક નીચે ઉછવેલા નાના શોઠ પોતાની સર્ગી પુન્ની સાથે પણ કોઈ દિન અંતર જીવાડિને બેસી નથી શક્યા. એટલે એને

જીવનમાં પહેલી જ વાર વાતો કરવાનું મન થાય છે, ને પહેલી વાર વાતો કરનારા શિશુની વાણી ડેટલી અર્થદીન ને પડા વગરની હોય છે ! આ પણ ચિરશૈશવમાં જ ખૂંચી રહેલો પુરુષ છે ને ! એને શું એક પુત્ર ન જોઈએ ! પુત્ર ન હોય તો શું ભર્યા જગતમાં એને એક જમાદ પણ ન ભળો કે ? પુત્રી એની પોતાની, એ તો પોતાની રહી નથો, તો શું જમાદ પણ એનો પોતાનો થાય તેવો નહિ ભણે ? જગત શું આટલું બધું સ્વાર્થી ને કૃપણ છે હોજરી બાધ ! સી શું પારકાં સ્નેહ-પાત્રો પડાવી લઈને જ પોતાની જાતને સમૃદ્ધ બનાવતાં રહેશો !

આવા બધાટ કરતું નાના શેહનું હંદ્ય આગમખુરસી પર પડ્યું હતું, ત્યાં તો ટેલિફેન આવ્યો. ‘કોણું નાના શેહ ? એ તો હું ખુશાલયંદ : શોકના સમાચાર છે. સુખલાલની બા ગુજરી ગયાં. અમે એ ‘સનાન કાઠીએ છીએ.

“હું-હું-હું ય આવું ?”

“તો પઢારો.”

ટેલિફેન ઉપર નાના શેહની જુલ થોથરાધ ગાઈ ને એણે કોઈ ગંભીર કસુર કરી નાખી હોય તેવી લાગણીથી રીસીવર નીચે મુકી દીધું.

ત્યાં તો ફીવાર ધંઠી વાગીને ખુશાલભાઈના શષ્ઠો સંભાળાયા : “નાના શેહ, અમે આંહી સનાન કરવામાં તમારી વાટ જોઈએ છીએ. તમે આવ્યા પછી જ વાત માંડશું.”

એટલું જ બોલી એણે ટેલિફેન છોડી દીધેા. પછી તો ના પાડવાની બારી ન રહી. પેટી પર એણે પોતે જે કામે જતા હતા તે કોઈને બતાવ્યું નહિ, છતાં એક માણુસને ખુશાલભાઈની ઓરડી બતાવવા

સાથે લેવો પડ્યો. તેને પણ નાનારોડે સૂચના આપી “કાઈને કહેવાની જરૂર નથી.”

લખમાં કે ચિજાણાતી ઉજાણીમાં નોતરાં વિનાના રહી જનારા ને સંબંધીએ ને સ્નેહીએ તેઓ મુત્યુના કે માંગીના અવસરે તો હાજર થવાનું ચૂકે જ નહિ, એવું મધ્યેમ વર્ગનું આણુલખ્યું બંધારણું છે. ઓચીંતાં કૂરી પહેલી શ્રીમંતાધના ધન અંધકાર વચ્ચે જગહ્યા ડુલ્લા આ વિજણી નેવા પ્રસંગે સુશીલાના બાપને પોતાના છતાં પોતાથી અદર્શ બનેલા સગાંના સમૃદ્ધનું દર્શન કરાવ્યું. ધોળાં પુલ કપડાં-વાળા પોતે આ સમૃદ્ધમાં જુદ્દો તરી નીકળતો હતો છતાં એ સમૃદ્ધ એના જુદાપણા પ્રત્યે આંગળી ન ચાંધી. ગળામાં સોનાનો છોડો ને કાઉં ઘડીઅણને સુર્વણું-પણ એને શરમાવવા લાગ્યાં. ને એને લાન થયું કે પોતાને આવા શોકના પ્રસંગે બેસતાં, બોલતાં, મેં પર છાજતો લાવ ધારણ કરતાં કે ખરખરો કરતાં આવડતું નથી. અફ્ઝોસ બતાવવો ધરે ત્યાં એ હસતો હતો.

ખુશાલભાઈએ એને ધીરે ધીરે ઢોડ પાડ્યો : ‘માંગી તો લાંબા કાળની હતી. આવું તો ઓચીંતું થઈ ગયું. કાંઈ વધુ પડતા હરખની લાગણ્ણિનું છાતી માથે દાયારું આવ્યું.’

‘હરખની લાગણ્ણી?’ નાના રોડે વિચિત્ર વાત સાંભળ્યા.

‘થાય જ ને ! સુશીલાનું ત્યાં જતું સાવ આણુધાર્યું થયું ખરં ને !’

નાના શોક તો આલા અન્યા. એને કાંઈ ખરર નહિ હોય એવા કશા જ ખ્યાલ વિના ખુશાલભાઈએ વિરોધ તારીફ આદરી-

“ધણ્ણા લાંબા કાળની ઝંખના : કયારે લગન થાય, કયારે વિવા થાય : એમાં ઓચીંતાનાં જ જઈને ઉલાં રહ્યાં, ને ગયાં તે ભેળાં

જ ધરમાં એની ડાખપ ને એની ભાયા ભમતા પથરાઈ વળી. ધ હરખના આવેશમાં મારાં ફેખાનું કાંકણ જેવું હૈયું તૂટી ગયું.”

ખુશાલને મૃત્યુના ખરા કારણની ખરાર નહોલી. દીપા શેડ એનો છસારો પણ લખ્યો નહોલો.

નાના શેઠની કલ્પનાશક્તિ ને અનુમાનશક્તિ ધીરે ધીરે પોતાના વતનની ભૂમિ તરફ વળ્યાં ત્યારે એણે સુખલાલના પિતાના ગામને ને પોતાના ગામને નજીક નજીક નિષ્ઠાળ્યાં. પણ સુશીલા ત્યાં ડેવી રીતે પહોંચ્યો હશે? એને તો એ ગામડિયું સાસરં ગમતું નથી એમ કહીને તો મોટાભાઈ તો બીજે તજવ્વાજ કરી રહ્યા છે !

“આ જુઓને, મારા કુવાના કાગળમાં ઘેલીએનનાં ડેટલાં વખાજુ લખ્યાં છે!”

એમ કહેતે ખુશાલે સૌ સાંલણે તેમ આપો કાગળ વાંચવા માંડ્યો : વાંચતાં વાંચતાં ઘેલી બેન (ભાબુ)ના વર્ણન પાસે એનું ગળું વારંવાર ચંભતું હતું. ને આભહા આવેલાઓનો આપો સમૃદ્ધ અંદર અંદર પુછપરછ કરતો હતો “ઈ ઘેલી ડાણ ?” “ચંપકશેઠનાં વહુ,” “આપણી ઘેલી, ન ઓળખી ? સૂધાવહવાળી.” “લાખેણું માણુસ.” “પેસાનો મદ ન મળે.” “લ્યો ટેક આંહીશી માંદી વેવાણની ચાકરી માટે દેશમાં પહોંચ્યાં.”

“વહુ પણ ડેટલી સુલક્ષ્ણી !” “એને ડેળવણી ધ ઘેલીની હો !” “મરનાસું તો મોત સુધરી ગયુંને લલા માણુસ ! નીકર આ કળકળતા કાળમાં ડાણ ડાનાં સગાં ને સાંઘ !” “દીકરાની કુંવારી વહુના હાથની ચાકરી લઈને ગયાં-ભવ જુતી ગયાં.”

“ખસ ખસ ! મારી ફેખાનું મોત સુધરી ગયું. ને સુખાના હાથપગ હવે જોરમાં આવ્યા.”

ખુશાલના એ શખ્દોએ સૌની આંખોને એક બાળુ બેઠેલા સુખલાલ તરફ હેરવી. પૌરુણી પૂર્ણ ગંભીરતાથી એ ચુપચાપ બેઠો હતો. એની આંખો વર્સી ચુક્કલા મેધ પછીનાં નેવાં ચમ્ચી ધીરે ટીપે ટપકતી હતી. એ પૂશકાં કે કુસકાં ભરતો નહોંતો, એના કંદમાંથી અવાજ નીકળતો નહોંતો, વેદનાનું એ જણે અમૃતપાન કરતો હતો.

“હજુ એક કલાક પહેલાં તો રપાલ એશ્રીસમાં રજુસ્ટર કરતા’તા.” નાના શેડ શોકલર્યું મેં ન રાખી શકવાથી રિમતકર્યા હેડે ખોલતા હતા : “માતાની જ્યાહોરી ટકાવવાની કેટલી ઝંખના કરતા’તા ! આ—હા—હા ! સંસાર તો એવો છે...”

“ઉડો હવે સૈ નહાઈ દ્વ્યો, ડાઈએ સાદ કાઢવાનો નથી. બાય-ડીયુંએ પણ રોવાનું નામતું ય કરવાનું નથી એમ મારા પુષ્પાએ લખાવેલ છે, માટે સૈ બાઈએ ને બાઈએ ચાલીના ને શાંતિથા સ્નાન કરી દ્વ્યો.”

ખુશાલભાઈની એ સૂચના મુજબ સૌ નહાવા લાગ્યા, ને એક મૃત્યુની વાત આડે બીજુ અનેક દિલસોળભરી વાતોના પડદા પાડી પાડીને આ ચમણે સુખલાલને ચા પરિવર્તનને પાર જાંયકી લાધ્યા, દુઃખનો થાળ જણે સગાંસ્નેહીએનો આખો સમૃદ્ધ બેળો એસાને ભાગે પડતો જરૂરી ગયો.

નાના શેડ પણ ખુલ્લા નળ તરફ નહાવા જતા હતા, તેને ખુશાલે રોકીને કહ્યું ; “તમે આંહી એરડીમાં પથારો. અહાર ઉધાડામાં નાવાની ટેવ ન હોય, એટલે મારી એરડીમાં પાણી મુકાવેલ છે.”

નાના શેડ અંદર જઈને જોયું તો ગરમ પાણી મૂકેલ હતું. બીજા એ ચાર વૃદ્ધો અશક્તોને પણ ખુશાલભાઈએ એ જ સ્નાનની સગવડ આપી.

પ્રકરણ એણાણત્રીમનું

પલીની જમાદારી

જે ખીના આહી ખની ગધ તેના વાયરા સેંડહસ્ટ રોડ બાળુનાં સુખી લતામાં રહેતાર આ શેઠભાઈઓના ધરની એકલી પડેલી સ્વીને તહાલ તો પહોંચ્યા નહોતા. એટલે નાના શેઠની નીંદર કર્તી છાતી પર પલીની કશી ધડાપીટ એ રાત્રિયે વરસી નહિ. છતાં ફુક ફુક થાતે હૈયે એણે રાત વીતાવી. બોંણી વિનાના ધણુનો એકડો કાઢી નાખનાર એ પલીની નજર સીધી ને સટ, સુશીલાને વારસાના શિખર પર બેસાડાર જવાંમદ્દ જેઠળ તરફ જ હતી. જેઠળ ગામતરે ગયા હતા ત્યારથી આ સ્વીનો રસોધ કસ્વામાંથી રસ જાડી ગયો હતો. આ રસોધ કરું કે તે કરું ? એવા એ ચાર અટપરા પ્રશ્નો પુછીને પછી પોતે જ “શાક ને રોટલી કરું છું,” અથવા “ખાલી ટોકળાં કરું છું” એવો માર્ગ કાઢી લેતી, પતિને દુસ વાગ્યામાં પતાવી લેતી, એટલે “તમારી ભરળુ પડે તે કરો-દા તે કરો-ના તે ન કરવું હોય તો ન કરો”-એવા જવાબ વાળોને ખાધ લેતારા પતિને બપોરે રેસ્ટોરાંનું શરણ લેવું પડતું તેમાં નવાધ નહોતા.

દસ વાગે હજુ પોતે ટોકળાં ને તેલ ખાખને છાડ્યો છે, વરિયાળી ખાતો એઠેલ છે, ત્યાં જ એણે મુસાફરીથી ઓચીતા પાછા ફરેલ મોટાભાઈને પ્રવેશ કરતા જેયા. જેતાં જ એના પેટમાં પડેલાં થાડાં ધણું ટોકળાંનાં બટકાં કોણું જણે ક્યાંયે ઓગળી ગયાં.

મોટાભાઈ પોતાનો ખંડમાં ગયા કે તૂર્ટ જ સુશીલાની બાએ એક સામની ત્રણું શગડીઓ પેટાવવા ને દાળ ભાત લીંખવવા, તેમજ એ શાક સમારવા માંડયું.

“કુંફી કરી, જોઈને !” એણે ધારીને કહેવા માંડયું. “તારા નાના શેહને કંંઈ ખાવાખાવાની લાનસાન નહિ ! એટલે જ હું આજ ઓંચી-તાની ફસાધ પડી ને !”

થોડી વારે નાના શેહને મોટાભાઈના ખંડમાં જવાનું તેડું આવ્યું.

“તું શું એલ્યા લિખારીની માનું સનાન કરવા ગયો ?” ચંપક શેડ પહેલો જ પ્રશ્ન એવો કર્યો કે એની બુદ્ધિ શક્તિનો છાડો જ નાના ભાઈ પર એસી જ્યા. રેશનેથી પોતે પરામારા પેઢી પર જઈ આણીયા પાસેથી બધી વાત જાણી લીધી હતી.

“હા જઈ આવ્યા ! સું પછે—” વાતને રેળી ટેળી નાખતો દ્રોડો જવાબ દેતા નાના શેડ વરિયાળી ચાવતા રહ્યા.

“તને કોણે ડા'પણું કરવા કહ્યુંતું.”

“કંંઈ નહિ-ચાલ્યા કરે છ તો.”

“ના, નહિ ચાલી શેડ. એલ, ધરમાં રે'વું છે કે નથી રે'વું ?”

“પણ એવડું બધું શું થઈ ગયું છે ?” નાના ભાઈનું મોં ગરીબડું બન્યું. ધરમાંથી દૂર થવાના ખ્યાલ માત્રે પણ એને ચોંકાવી મૂક્યો.

“ મારું મોત કરાવવા કેમ ઉભો થયો છો ? તું ભાઈ થઈને દુર્ભનતું કામ કરી રહ્યો છો ? ” બોલતે બોલતે એના દેહનો ચક્ક ઉકળતો ગયો.

“ પણ મેં શું કર્યું છે ? ”

“ તેં શું કર્યું છે તેની તને શી સાન હોય ? એ છોકરાના આપ્યા ધરના નામ ઉપર, એની સાથેના આપ્યા સંબંધના નામ ઉપર સનાન કરી નાખ્યા પણ્ઠી તું હજુય એ સંબંધ કાયદાની ડેઝાર્ટમાં પુરવાર થાય એવું તો કરી રહ્યો છો.”

“ કાયદાની ડેઝાર્ટ શું ! શું વાત કરો છો તમે મોટાભાઈ ! ”

“ તને તો ખાવા પીવા ને ધોંટવા સિવાય બીજું ભાન રોતું છે ? કાયદાની ડેઝાર્ટ એલ્યો સુખલાલ ચડવાનો છે.”

“ચડે નહિ, એવો નાલાયડ એ છાકરો નો’ય.”

“ને તને ખખર છે ને, કે આપણે સુશીલાને માટે બીજે તજવીજ કરીએ છીએ. ત્યાં શી અસર થાય ? ”

“કાંઈ યે ન થાય. પણ બીજે તજવીજ શીદ કરવી પડે છે ? આમાં શું ઓડું છે ! છાકરો કમાતો થયો છે.”

“અરે તારી જતનો ! ભાઈને ય ફસાવ્યો લાગે છે—” મોટા શેઠના દાંતમાં રેતીનો કચુકચાટ થયો.

“ને મારાં ભાબી અને સુશીલા તો વેવાઈને ધેર પણ જઈ આવ્યાં એવા ખખર છે. એમને ગમ્યું તો આપણું શું ? ”

“એહો ! એટલી ઘધી વાત પણ થઈ ચુકી ! ”

વધુ બોલ્યા વગર મોટા શેડ નહાવા ગયા. ત્યાંથી પાણી આવીને કહ્યું: “આજની ગાડીમાં તું દેશમાં ઉપડ, તારી ભાબીને ને કાકરીને વળતા જ હિંએ આંહી તેડીને હાલ્યો આવ. આમાં જે કાંઈ ઝેરફાર થયો છે ને, તો...ખસ, વધુ કહેવા જરૂર નથી.”

મોટાભાઈની સાથે વાતચીતનો ઓણામાં ઓછો પ્રસંગ લઈને દૂર ન્હાસનાર આ નાનાભાઈએ આજે પોતાનો નવા પ્રકારનો તેજેવ્યધ અનુભબયો. ‘જે નહિ લાવને...તો....જોઈ લઈશ...’ ‘ધરમાં રે'વું છે કે નથી રે'વું છે !’ વગેરે પહેલી જ વાર સંભળાયેલા રાખ્યો એને ટાંગ થતા જરૂરમની માફક વધુ ખટકતા હતા. એણે પોતાના ઓરડામાં જઈને ડેટ ખદ્દાવવા માંડ્યો.

ત્યાં તો દુકાનનો દાદો ગુમાસ્તો પ્રાણુંયો ઉદ્દેશ્યજીવન, ‘લ્યો કાકી આ ધી.’ એમ કહેતો રસોડામાં આવ્યો. ‘ડેઠ પારલા ગયો ત્યારે પતો લાગ્યો.’ એમ કહીને આવું સારું ધી. મેળવવાનાં કષ્ટોતું વર્ષાન લહેકાદાર વાણીમાં કરીને પણી સુશીલાની આને હળવેથી પુછવા લાગ્યો. “કાં કાકી, મોટાભાઈ આવ્યા પણી ધરમાં કાંધક ગાજવીજ કે કડાક ભડાકા નથી થયા ને ?”

“શેના કડાકા ભડાકા !”

“હુવે અગણયાં શીદ થાવ છો ? તમે ચતુર થઈને મારું પારખું કાં કરો ?”

“તારા સમ મને ખખર નથી.”

“તમારાં વાલાં સગાં ગુજરી ગયાં ત્યાં નાના શેડ સત્તાન કરી આવ્યા, ખખર નથી ?”

“ના ! ડોણું સગાં ?”

“તમને કહ્યું ય નથી ?”

“ના, મને મારા જીવના સમ.”

“ખરા ત્યારે તો ! ત્યારે તો હવે તમારા માથાના થઈ ગયા નાના શેડ. હવે ફરી નહિ, તમે ધણા દિ એને માથે જમાદારી કરી. હવે એના વારો.”

“પણ પીટયા સીધો લસી ભરને, શું થયું ? કોણું ગુજરી ગયું ? ને કોનું સનાન ?”

“તમારાં વેવાણું ઝપાવડીવાળાં.”

“વેવાણું જેની હોય એની. મારે તો સનાને નહિ ને સુતકે નહિ”

“ત્યારે નાના શેડ તો સનાનમાં ગ્યા'તા !”

“એમ ! હીક, એનો તો હું ખરાખર હિસાં લઈશ.”

“પણ તમારું બીજું કોઈ કુદ ઝપાવડી જઈને અવસર ઉકેલ આખ્યું હોય તો તેનું કેમ ?”

“બીજું કોણું વળો ?”

“લાલુ અને સુરીકા એન. ”

“હવે ઉડાડ મા ને મને ડાલો.”

“મારી આખ્યુંના સમ.”

“તારે થેરે તાર આવ્યો ઉશે કાં ને રોયા !”

“મારે એકલાને થેરે નહિ, ને હુંડો ટચ તારેય નહિ.”

“ત્યારે ?”

“વિગતવાર ચાર પાનાં ભરીને કાગળ. તમારી દીકરીએ એની સાસુનું મોત સુધાર્યું ને જીવતર બેનજાયું તેના મોંકાટ વખાણ સો સનાનીઓંએની વચ્ચે વંચાણું : ને સુશીલા એનની તો વાહવાહ બોલી ગઈ. વળી એ ખંડાં સુશીલપણુંનો જશ ડોને ચડ્યો ખંબર છે? નવ મહિના જેણે પેટમાં વેરીને આટલાં મોટાં કર્યાં તેને નહિ.”

“આ ખંડું તું તે શું ઘૂકાયું કરી રિયો છો મુશ્કા ? મને ટેકડીએ કાં ઉડાક ?”

“ટેકડીએ નથી ઉડાડતો. બન્યું છ તલેતલ કરું છું. આ ખંડો જશ ચડ્યો તમારા જેઠાણીને. જેઠાણીએ વેવાણું છેલ્લી ધરીએ ધરમનાં વેણું સંભળાવ્યાં તે ઉપરાંત મા વગરનાં છોકરાંને ત્રણેને લઘને જેઠાણી થોરવાડ જ્યાં. લ્યો, આમાં એક પણ વિગત ખાટી હોય તો તમારું ખાસકું ને મારં મોદું :”

પ્રાણીયાની વાતે સુશીલાની બાને તો ચિત્રમાં આલેખ્યાં હોય તેવાં કરી મૂક્યાં. રોજ ધરની જરૂરીઓની વસ્તુઓ લાવી આપનાર અને વ્યવહારિક કાર્યોમાં દોડદોડ ટાંગતોડ કરી પોતાનું એકલાનું જ વ્યક્તિત્વ સૌંની આંખોમાં પાથરી દેનાર આ પ્રાણીયાનો પરિયથ વાતાના પ્રારંભના લાગમાં આપણુંને થઈ ચુકેલ છે. આવા પ્રાણીયાએનો પગ પ્રત્યેક શોઠ કુંડંબમાં જડમેસલાખ હોય છે તે વિષે તમને કાઢને શાંકા નહિ હોય આવા. પ્રાણુણવનોને શેડીયાના ધરોનાં ઘેરાંએં સાથે ભારી મેળ હોય છે. કેમકે શેડાણીએ સ્વામીએ પાસે ને ચીને નથી મગાવી શકતી તે પ્રાણીઓએ દોડિને લાવી આપે છે. શેડીઓ ધરની ને લલામણો પેઠી પર પહોંચતાં જ ભુલી જાય છે તે આ પ્રાણીઓએ જ યાદ કરી આપે છે, ધેરથી પાંચ દસ વાર આપતો ને ટેલિક્ષન લેવા શેડીઓએ કુરસદ નથી હોતી, તેનો અમલ પ્રાણીઓએ જ કરતા હોય છે.

નાટકો અને સીનેમાની ટીકોટો પ્રાણીઓએ જ લાગવગથી મેળવી આપે છે. ગામમાં સાડીની કે પોલકાંની છેલ્લામાં છેલ્લી ડીઝાઈન કઢ આવી છે તેના ખખર પ્રાણીઓએ જ પુરા પાડે છે. ધરમાં માંદગી વેળા પ્રાણીઓએ જ ઉલગરા કરતા હોય છે. અને શેડીઓએ ધર છાડ્યા પછી શું શું વાતો કરે છે, કયાં કયાં આવે જાય છે, અને કેટલું રણે છે યુમાવે છે તેની બાતમી પ્રાણીઓએ પાસેથી જ મળે છે. ઉનાળાની કુરીથી લઈ શિયાળાની ગરમ બનાત કાસ્ભીરીની પરખ આણીઓએને જ હોય છે. આવા પ્રાણીઓએમાં રસોડા સુખી જવાની, કડકમાં કડક શાખદે ખોલવાની, મસ્કરી કરવાની તેમ જ વિનયવંતા આત્માંકિત દેખાવાની ચાતુરી હોય છે. પ્રાણીઓએ શેહાણુંઓ ઉપર રાજ કરી શકે છે કેમક શેહાણુંઓને ‘પીટ્યા,’ ‘રેખા,’ ‘મુના,’ ધ્રત્યાદિ લાડ-શાખદોનાં સંઘેધનો કરવાનો શાખ આવા પ્રાણીઓએ પર જ સંતોપાદ શકે છે.

એટલી વાત કરીને પ્રાણીઓ, ‘લાવો કર્દ ચુડીને ચીપ નાખવી છે ? ને કઢ અંગરીઓ અંગાવી નાખવી છે ?’ એ પૂછતો ઉલો રહ્યો.

“સાંજે આવજે.” કહીને સુર્ખીવાની ખાચે એને જલદી વિદ્યા દીધી, ને પોતે જેઠળ માળા ફેરલી લે તેઠલો સમય હોવાથી પોતાના એરડામાં ગઈ. પતિ હળુ કોટનાં બટન પુરાં નાખી નહોતા રહ્યા. ‘લાવો અટન નાખી દઉ’ એ કામને બહાને પોતે ત્યાં જલ્દી, અને બટન નાખતી નાખતી ટાઢીખોળ સત્તાધીશીના સ્વરો કરી ખોલવા લાગ્યી:

“મારાથી ચોરી રાખી એટલે હું શું તમને ખાદ જવાની હતી ! ને ચોરી ભગવાનને ધેર કેટલોંક વખત છૂંધી રહી શકે છે ? મારું સનાન તો હજ બાકી છે, ત્યાં કોનું સનાન કરવા પધાર્યાતા ? ને મારી છાકરીનો ભવાડો કરવાનો ભાબીનો શો હક્ક છે ?”

“તું મને કહેવું હોય તે કહી લે, પણ ભલી થઈને લાભીને માટે જેરથાં ન કહેતી હો.” આઠલું બોલતાં બોલતાં પતિની આંખોમાં પાણી તંખકી બૈદ્યાં.

“લાભીનું દાઝે છે, ભાયડીનું દાઝતું નથી ! આદમી છો ? એક વાર મોટાલાધના જૂતા ઉપાડવા લાયક થાન, પણી મારા ઉપર રૂઘાય કરવા આવજો.”

“પણ તું શા સાર મારી પાસે મોટાલાધના જૂતા ઉપાડાવજ, ને લાભીએ શું કરી નાખ્યું છે એવડું બધું ?”

“છાકરીને ટાળી દીંધી, ભીજું તો શું ?”

“છાકરીએ કાળુંઘોળું કંઈ કર્યું છે ?”

“મોટાલાધને ને સંઅંધમાં લાલાધ મૂકી દીંધી છે, તે સગપણ સાચવવા શીંદ લઈ ગયાં મારી છાકરીને ?”

‘ગામ રસ્તામાં હતું તે ગયાં હશે. છાકરી તારી જ છે, ને લાભીની નહિ ?’

‘છાકરી તો મોટાલાધની—ભીજ ડોધને કશું કરવાનો અધિકાર નથી. મારી દીકરીના કાનમાં એર એર ને એર રેખવા ચિચાય, મારી સામે તો હીક પણ પોતાના સગા ધણીની વિદ્ધ, દેન સરખા ધણીની વિદ્ધ છાકરીના કાનમાં સીસું ઉકળી ઉકળણે સીયવા ચિચાય ભીજું કામ શું કર્યું છે લાભીએ ? નેના પગ ઘોઝને નત્ય પ્રલાતે પીવા લાયક, એવા મોટાલાધથી છાનાં છાનાં પેતરાં ભરવાં ને કાવતરાં કરવાં, એ કંઈ ખાનદાનનું કામ નથી.’

કાટ પતિના હાથમાં આપતી આપતી એ બોલ્યે જતી હતી. પતિની ટોપીને અશ મારતી મારતી, પતિને નવો ધાર્થરમાલ કાઢી

દેતી, અને આ “ચંપલ ને, એલયાં ખૂટ પેરતા જવ” એવું કહી,
ખૂટ કાડી દઈ પહેરાવતી પહેરાવતી આ પત્ની પતિને જેટલી વધુ
વાર રોકી શકાય તેટલું રોકીને પોતાની જેણાણુની નિંદા ને જેણી
દેવગાથાઓ ગાતી ગાઈ. જેઠે સંભળાવવાનો હેતુ રૂપણ હતો.

“ભગવાન ! ભગવાન !” પતિને ધીરે પગલે ચાણો જતો જેઠ
એણે આસ્તેથી ઉદ્ગાર કાઢ્યો : “કાને ખાર મને પરસ્યા છે...કે
...એને ! ”

પોતાની પાછળ બોલાયેલા એ શાખ્દો નાના શેડે કાનોકાન
સાંભળ્યા. એ થંક્યો, ફરીનાર એની આંખે અધ્યારાં આન્યાં, એણે
બારણું જાલી લીધું. એ તમર એકાદ મિનિટ રક્ષાં. પછી મનની કળ
વળી. એ આપધાત કરવા કુનામાં પડતો હોય તેવી રીતે ‘લીઝ્ટ’માં
પહોંચ્યો ને નીચે જાતથો.

મોટર ગાડી નીચે તૈયાર હતી. શોફરે નાના શેડે લઈ જવા
આરણું જાધારણું.

“નહિ લાઈ, પેદલ જયગા.”

એટલું જ બોલીને નાના શેડ જલદી પોતાના ધરની ગલી
વટાવી ગયા.

મદરણ ત્રીસમું

‘સાહેબજી !’

તે પણી મોટા શેડ, નાના ભાઈની વહુએ લાજ કાઢીને પીરસેલી ગર્ભાગરમ રોટ્ટીઓ જમી કરીને દાંત ખોતરતા ખોતરતા અને ઓડકાર ખાતા ખાતા નેટણ ખોલતા હતા કે ‘તમારે ય વદ્વાં પડ્યું ના એ એવફૂંકને !’ માળો પલીત છે પલીત ! પડ્યે એવડો ભાઈ જીભો હોય તો કેવું જેર રહે કાંડાંમાં; પણ આ પલીતની અછ્છલતો કાંઈ વિશ્વાસ રખાય છે ?”

એવું ખોલતા ખોલતા નેટણ દિવાનખાનામાં પગ મુકે ત્યાં તો “સાહેબજી !” એવું સંખોધન કરી પડતાં ચમકી જાઠ્યા. બાળુએ જોયું તો વિજયંદ્રતું નખશીખ હાવડું, પુટ્ટું, સ્વચ્છ, સુર્તિમય, વાળની એક લટ પણ અસ્તવ્યરત નહિ, એવું રૂપ નિહાળ્યું.

“સાહેબજી !” સામે કહેવું પડ્યું. “કયાસુકના આવ્યા છો ?”

“સારી એવી વાર થઈ. આપ આજ કાંધક વિશેપ ઇચ્છિથી જમ્યા લાગો છો.”

“હા, આજે મને હીક વાર લાગ્યો.” ચોતે જમતો જમતો ને જમી રહ્યો તે પછી નાનાભાઈની પત્નીને સંભળાવવા ને શર્યા ઓલેલો તેનો શ્રોતા કદાચ વિજયચંદ્ર બન્યો હશે એવું કલપવું ઐશ્વર અનિવાર્ય હતું, ને અતિશય લજાજરપદ હતું.

“આપ હીક થયું વખતસર આવી પહોંચ્યા.”

“અરે કાદે પહોંચવું”તું, પણ મોટરનો અક્ષરમાત થયો. લાચાર બની ગયો. તમારો ડેસ તો ચાલી ગયો ને ? ”

“ના જ, આજની જ મુદ્દત પડી છે. આપને તેડવા જ આવેલ છું.”

“પણ હું આમાં શી રીતે તમને બચાવી શકીશ ? ” રોણી આંખો ઊંચી ચડી ગઈ.

“હું કહું. મારે આપની પાસે એક પણ શર્યા ઓલાવવો નથી. તર્કટ કરાવવું નથી. ઇકત આપ ઓલો એટલો જ વાર છે.”

“શું એલું ?

“કુસુરીદ્વા એન સાથે આપે મારું હિન્દુ વિધિસર વૈવિશાળ કરાવી આપેલ છે. ને આપની મદદથી તો મારે વિલાયત ભણવા જવાનું હતું.”

ચંપક શેડે વાતને ઉડાડવા કર્ણાં માર્યાઃ “પણ મારા સાહેબ ! તમે તે કાંઈ રાજ છો ? ડેર્ટને તે અક્ષુલ હોય કે નહિ ? મને પૂછે કે તમે આયર્ડાર માણુસે ઉઠીને આવું ઉતાવળીયું ને ખાનગી જેવું વૈવિશાળ શા મારે કરી નાખ્યું ! ”

“તો આપણું પાસે જવાબ હાજર છે.” વિજયચંદ્ર હંડીગાર વકીલની તટસ્થતા ખરીને ખોલ્યો “જીતું વૈવિશાળ અમૃક કારણસર તોડવું પડેલું. એ કારણો ગુપ્ત હતાં, સામા પક્ષને તુકશાન પહોંચાડે તેવાં હતાં. એટલે એ સામા પક્ષની ફંજેટી ટાળવા માટે અમારે નવું સરગપણ દ્શપું દ્શપું કરી લેવું પડ્યું. નહિલર ન્યાતમાં પંચાતીઆ નિરથક હોણો કરી ઉડે. આ તો બધું જ હું વકીલને પુછી કરીને આવેલ છું. આપ ન ગભરાવ.”

બજેલી દીવાસળી લઈને દાંત ખોતરને ખોતરને મોટા શેડ ફરી પાછું મૈન પાછ્યું.

“હું આપની એકએક મુંઝવણું માર્ગ વિચારીને આવેલ છું.” એમ કણીને વિજયચંદ્ર સામા માણુસને ગાળો નાખે તેવા ગદ્દગદ્દપણાની ભોડ પોતાના કંદમાંથી ખેંચતે ખેંચતે કહ્યું : “આજે હું આપને છ મોહિના પહેલાં મળ્યો તેવા ઉજાજવળ મેંયે મળવા નથી આવ્યો. આજે હું વિજયનો નહિ, પુણ્યમાનો નહિ, પણ પરાજયનો, અમાસનો ચંદ છું. મારા જીવનમાં મેં જખખર ઢાકર ખાંધી છે. મારે પગ ભૂલમાં પડી ગયો છે. મારે આપની પુત્રીનું અકલ્યાણ કરવું નથી. એની વેરે લમ કરવાનો અધિકાર લઈને તો હું થોડો જ આપની સમક્ષ આવેલ છું ! હું એ નિર્દેખિના જીવનમાં આંગળાચીધષ્ટું રહે તેવું કરવા ઈચ્છા નહિ. આજે તો આપની મદ્દથી મારે ઉગાર જ ગોતું છું. સામા પક્ષની મોટી આખરને કારણે આ મુક્કદ્દમાની તપાસ જગતની ચેષ્ટના બંધ ખારણે જ થવાની છે. આપની આખર સલામત છે. કહો તો હું આપને લખી આપું કે મારે આપની કન્યા ન જોઈએ. આપ કહેતા હો તો જેવું સાઠ્યાંકિટ સુખલાલને માટે દાકતરે લખી આપ્યું છે તેવું હું આપને સ્વહસ્તાક્ષરે જ લખીને અત્યાર્થી આપી દઉં. ને

કદાચ જહેરની માન્યતા મારું સંગપણું થયાની હોય તો હું આપણું ન્યાતની પાસે હાજર થઈને એકરાર કરવા તૈયાર રહીશ, કે મારું જીવન કોઈ પણ રીતી સાથે લખને લાયક નથી, હું કોઈના જીવતર પર છીણું મારવા નથી ચાહતો.....”

એટલું કહેતાં કહેતાં વિજયદ્રે પોતાની આંખોમાંથી દડ દડ દડ પાણી વહાબ્યાં. એ પાણીની ધારા એનાં ચશમાંની આરપાર વહુસુંદર લાગી. અમુક પ્રકારના સાંદર્યનો આ નિયમ હોય છે. એની શોકાને સીધા દર્શનમાં જેટલી પમાય છે, તે કરતાં કોઈક કાચ જેવા પદાર્થની મારફત વિશેષ પાંચી શકાય છે.

વિજયદ્રેના ગોરા ગોરા ગાલ પરથી દડતાં આંસુ દેખી એનું પાપકૃત્ય નજરે જેનારો પણ પોતાને ભ્રમિત મારવા લલચાય; એ પાપાચારી આ નહિ હોય, આપણું જ નજરની ભ્રમણા હશે, એવું કંઈક આપણું દિલ બોલવા લાગે.

“હું આંહી રહેવાનો પણ નથી. હું મારું કલાકિત મેં આપની પસેથી ધૂપાવાને સીલોાન, અલદેશ, સુદાન અથવા એડન જેટલે ફર ચાલ્યો જઈશ. હું આ બધોજ એકરાર આપની પાસે લખીને લાવેલ છું. આ લ્યો, મારું માયું આપના હાથમાં મૂકું છું.”

એમ કહેતે કહેતે એણે એક સીલબંધ લીકાડે. મોટા શેઠની સન્મુખ ધરી દીધો. તેની ઉપર લખ્યું હતું :-

“એક આત્માની કથા.”

ચંપક શેઠના મેં પર પોતાની વાણીની અસર થતી દેખીને એણે અલાવે રાખ્યું :

“મેં તો મારા એ પિણાનવાળા ભણેલા જીવાન જ્ઞાતિલાધએને પણ આપનાં પુત્રીને માટે નિરધારી રખેલ છે. હું તે દિવસ એમની

સાથે તેનમાં દાદર સુધી ગયેલો ત્યારે પણ એ જ મારો હેતુ હતો. આપની પુત્રીનો પણ ગેરલાભ લેવાનો ભયંકર વિચાર મને થઈ આવેલો. હું ધ્યાનસાક્ષીએ પાપજીની વાત કરું છું. એમણે મને જે લખેલું તે હું વટાવવા નીકળું તેટલી નીચતાની હુદે ચાલ્યો જત. પરંતુ પ્રભુએ મને વખતસર ભૂગારી લીધો. આપની પુત્રીનું એ લખાણ પણ આ ક્વરમાં જ છે. સુખલાલ તરફ એમતું દિલ હતું તે પણ બોધું અનુમાન છે. એમને સુખલાલ પાસે જવાનું કારણ જુદું જ હતું. અગાઉ જે પત્રભ્યવહાર થયો હશે, તેના કાગળો પાછા મેળવવાનું હતું. એ બધું એમના જ હસ્તાક્ષરોમાં આપ આ ક્વરની અંદર વાંચ્યશો. જે કે હું તો હવે એ કન્યાની લાગણીનો કે આપના છ મહિના સુધીના સહભાવનો લાભ લેવા માગતો જ નથી. હું નાલાયક છું, મેં ધ્યાનને દૂલહેલ છે.” એમ બોલતો બોલતો એ દૂરીવાર રહ્યો.

“એક વાતે તો આપ ચાલ્યા ગયા, તે સારું જ કર્યું.”

“કુમ ?”

“આપનું ખુન તો નહિ, પણ આપને મથે ભરણુતોલ માર પડવાની તૈયારી હતી.”

“કોના તરફથી ?”

“નામ લેવાની હવે જરૂર નથી.”

“તમને કાણે કહેલું ?”

“આપનાં પુત્રીએ.”

“કુયારે ?”

“એમની જોડે હું દાદર સુધી ગયો ત્યારે.”

‘ સુશીલાને ક્યાંથી ખખર ?’

આગલી રતે ખુશાલભાઈ અને સુખલાલ આવેલા હશે તેમની કંઠક બોલચાલ પરથી તેમણે અનુમાન બાંધેલું, ને મારી તે રાતની તપાસમાંથી મને “પણ જાણવા મળેલું :”

ચંપક શેડને થરથરાઈ વંકુટી ગઢ.

“હવે તો લીલાલેર કરો, હવે તો એમને જ પોતીસમાં તેડવીને કહી દેવામાં આવેલ છે. એટસે હવે તો આપ પોતીસને જુહું જુહું કહેને તોય તેમના માથે પડે તેવું છે.”

ચંપકશેડને આ બંદેખસ્ત બંડું સરસ લાગ્યો.

“કુસ ક્યારે ચાલરો ?” એમણે પૂછ્યું.

“હમણાં ખાર વાગે. એક જ કલાકમાં.....”

એ શાંદો બોલતે બોલતે સામેના ઘડિયાળના કંઠાને એણે પોતાના સત્યાનાશના ‘ખારના ટેકારા’ તરફ કહ્યે ભરતા દેખ્યા. એની આંખેની મૂંગી આરળુએ ચંપકશેડને કપડાં પડેરવા જીબા કર્યા : શેડ પણ વિચારતા જતા હતા : જોઉં તો ખરો ત્યાં જઈને, શી રિયતિ છે ? શા પ્રકારની જુયાની આપવી એ તો મારે તે પછી નહીં કરવાનું છે ને. તેલ જોઈને, તેલની ધાર જોઈને, પછી જ મોં બોવલું છે ને.”

“આ કવર.” એમ કહી વિજયચંદ્રે ચંપક શેડને પેલું પરથીડિયું લઈ જવા ને ટેકાણે મૂકવા કહ્યું. એની અસર ચંપક શેડના મન પર સચોટ થઈ પડી. એણે સામે કહ્યું : “અત્યારે તો તમે એ લઈ જવ, મારે શું કામ હામું છે ?”

“તો પછી આપવા શા માટે લાવત? લઈ જઈને કયાં મૂકું? ડાકને હાથ પડે તો મારું તો હીક પણ આપની દીકરીનું મોત ઉભું થાય ને! માટે લ્યો. ને હું ખરં કહું? થોડાક બીજા કાગળો પણ એના સ્વહસ્તાક્ષરના મારી પાસે પડયા છે. પણ સ્વાર્થી બુદ્ધિએ મને હલકટ બનાવ્યો. આપ આટલા ઉદાર બનશો એની મને આચા નહોતી. એટલે આપને ધમકાવવા દાખાવવા એ મેં રાખી મૂક્યા. મારું દિલ ચોરાયું. કાર્યમાંથી નીકળાને ચાલો મારા સુકામ પર, હું આપને સુપરદ કરી આપીશ. માણુસ સામા માણુસની ખાનદાનીને એળખતો નથી એટલે જ આવો હલકટ દિલચોર અને છે. મને આજે આપે માનવીની મહાતુભાવતાનાં દર્શાન કરાવ્યાં છે. એ દેખીને મારી અધ્ય-
મતા મને વિશેષ ડંખ મારી રહેલ છે.”

અહીં એણે કરી રદ્દ કર્યું.

પ્રકરણ એકત્રીસમું

દિયર અને લોજાઈ

“હો! હમાલ !” શાફ્રે તે રાત્રિયે સેન્ટ્રલ રેશને ગાડી ઉભી રાખીને ખુમ મારી.

“હમાલની જરૂર નથી.” નાના શેડે પોતાની બેગ ખોલતાં ખોલતાં શાફ્રેને અટકાવ્યો. શાફ્રેને કશી સમજ પડી નહિ.

ત્યાં તો બેગ પાણી બંધ કરીને નાના શેઠ મોટરમાંથી બહાર નીકળ્યા. શાફ્રે એના હાથમાં દુવાલમાં લપેટેલાં ફૂલ બેજ હાલતું કપડાં દીઠાં. એ કાંઈ પ્રશ્ન કરે તે પહેલાં જ નાના શેડે સૂચના આપી.

“આ મારી બેગ ને બીસ્ટર પાણી લઈ જા. પુછે તો કહેને કે જલદી પાણી આવવાનું છે એટલે વધુ સામાન્યની જરૂર નહેઠી. ધોતીસું દુવાલ બસ છે.”

“પણ રસ્તામાં બિછાનું...” શાફ્રેને આ બાપડાની દ્વાં આવી. કેમક નાના શેષનું શરીર એક ળીના જેલું ગોર અને સુકુમાર હતું, ગોસ્તા ને સુકુમારતા એ બેઉ દ્વાં અનુકૂળપાના લિંજળી-દીવા પેટા- / ✓ વવાની ચાંપ તુલ્ય છે.

“અરે ગાંડા, ડેટલાંય વરસ બિસ્તર વગર આ પાડીયાં ઉપર ગુલાખી નીદર ખેચેલ છે. જ તું તારે લાધ જા.”

એવી થાડી વેવલાધ દાખવાને નાના શેડ મુસાફરી શરીરી. ગર્ભના દિવસો હતા એટલે શીતળ રાત મીડી લાગતી હતી. પણ પોતે સૂતો જ નહિ. વસ્તુ, પાલધર, સુરત ને ભર્યા સુધી એણે દરેક સ્ટેશને બિતરી બિતરીને ચંડા પીધા કરી. સેન્ટ્રલથી જ એની અંખોએ આખી લાધન પર ચકુણ વકુણ ચકુણ વકુણ જોયા કર્યું. એકસામની જૂખ ભાંગી લેનાર અકરાંતીયા રાંડા નેવી એની વિહુવળતા હતી. એકલા એઠા એઠા એક ખુલ્લોથી એસુર ને ધોધરા રાગે એ ને ગીત ઓલતો હતો તે પ્રેમતું હતું, હાસ્યરસતું હતું, કે વીરરસતું હતું, એ નક્કી થધ શકે તેમ નહોતું. એ ગીત તો “એક સરખા દિવસ સુખના ડ્રાઇના જાતા નથી” એ કરણું રસતું ગીત હતું એવી સાચી વાત ને એ ડ્યુના શોતાઓને ડ્રાઇને કહી હોત તો તેઓએ કદાપિ માની જ ન હોત. કરણું રસ એના કંદમાં કંદિ પેસી જ ન શકે. ગાતાં ગાતાં ચાલી રહેલી એના હાથ પગની ચેષ્ટામાં ડ્રાઇને વીરરસનો વહેમ જાય કદાચ, એના મેં પરના મરોડો એશક હાસ્યરસની જ આશાંડા જન્માવે, આડી કરણુંનો તો કંદિ પતો જ ન લાગે. છતાં એ હતું તો કરણું જ ગાન.

વળતા સવારે તેજપુર ઉત્તરીને એણે ગામમાં પોતાની પેઢી પર ન જતાં આરોખાર થોરવાડાનું વાહન શોધ્યું. આજ સુધીના આવા ખવાસોમાં પોતે મોટર ટેક્સી વગર, ને ટેક્સી ન મળે ત્યારે ધોડાગાડી વગર ધા ન કરતો. પણ તે દિવસ એનો જીવ કોણું જણે શાથી પણ ચોરાયો. એણે એક ખળદુગાળો એકો જ ખાંધીને થોરવાડાનો ડેડો લિધો.

આવા એકમાં કરેલી અનેક ખેપો એને યાદ આવી. થોરવાડામાં ગામને એક છેડે બાપુડી વેળાનું એક હાટકું માંડીને બેઉ લાધ ખજૂસું

એક વાડીયું રાખતા, જ્યાસલેટનો એક એક હુએ રાખીને તેમાંથી પાછ પૈસાનું પાવળું પળી તેલ વેચતા, અસુરી રાતે ગામ બહારથી આવતો ચોરાઉ કપાસ તોળી લેતા, બેદૂનાં છોકરાને ખજૂર અને ભિખાંની લાલચમાં નાખી ધરમાંથી કપાસ, દાણા વગેરે ચીજે ચોરી લાવતાં શીખવતા, એ દરોડ વર્ષ પૂર્વેના દિવસો ડેમ જાણે આએ રસ્તે એને સામા મળી મળીને “ભાઈ રામરામ” કરતા હોય એવી સમૃતિ જગી ગિડી. ખજૂરનું વાડીયું ને જ્યાસલેટનો હુએ તેજપુરથી જિધાર લાવતા, માલ પુરતું જ એકાલાડું ઠરાવીને પોતે બાળુએ ચાલ્યો આવતો, વૈશાખનો ધોમ ધ્યેતો હોય ત્યારે એકાની ને બળદની પડતી આવતી છાંયડીમાં પોતે ચાલતો, પણ એક એ આના એકાલાડાના વંદુ નહોતો ખરયતો, એ વેળા યાદ આવી. ને એ એકાની ચલનશીલ છાંયડીમાં ફરી ચાલવાનું અત્યારે મન થતાં પોતે નીચે ઉત્તરી પડ્યો. એકાવાળા ધાંચીની સાથે વાતો કરતાં કરતાં એણે સમાચાર મેળવ્યા કે પોતાના જુના એળખીતા એકાવાળા વલી ધાંચી, કુરજુ હક્કર લુવાણો, ગજુર હક્કર જોણે, મનકા ડોળા વગેરે બધાય મરી ખૂટ્યા છે.

“ભીજું” તો ઢીક, પણ કુરજુ ને ગજુર માળા ડોળી તલાવડીએ રોટલા કાઢીને લીલી કુંગળી કરડાવતા કરડાવતા ખાતો ને, તથે મને મોંમાં શું તું શું થઈ જાતું, પણ મારાં ભાભીની શરમ બાડુ આવતી. ધેર જાઉં ને કુંગળી ગંધાય તો ભાલી ઓદે નહિ પણ માયલીડારથી એનું કાળજું કપાય હો ! ભાઈના સેંગંદ.”

એકાવાળા જુવાન હતો એટલે એને આ અસલી જમાનાની વાતોમાં કે કુંગળી ખાતાં ભોળાઈની શરમ પાળનાર આ લડ્યા માણુસમાં કરો. રસ નહોતો.

“એતારીની ! હીપાપાટ તો ભરી છે ને શું !” એમ કહેતે નાના શેડે પોતાના ગામની સીમમાં વહેતી નહીંનો તાજાં વર્ષાજિને છલકતો અને આખરી ચૂકડો મોટા ધરે જોયો, જેતાં જ એને ડાઇ વળગાડ થયો હેવાની શંકા આવે તેવી હર્ષધૈલણ એણે અતાવવા માંડી. એકાવણાને એણે લાડું ચુકાવી ત્યાંથી જ પાછે રવાના કર્યો ને પોતે પોતાની જુની ઐનપણી હીપાપાટ પર નહાવા ઉત્તરો. નાનપણુમાં અંદર પડીને ન્હાનાર એ બાપડાને ક્રેમ આવ્યો કે પોતે કદાચ તે દિવસની તરવાની કળા વિસરી ગયો હશે તો ! એટલે કાંઈ ઐસીને ન્હાધ એણે ધોતીઆ દુવાલ ને કુડતા સાથે ગામ લણી ચાલવા માંડયું. મનમાં મનમાં બખડતો હતો કે ‘સાસરં ક્રાક હેઠે તોય એમ સમજે કે ગામમાં તો કુડુનો આવ્યો હધથા !’ ને ભાલી અને સુશીલાના મનમાં પણ હું અલ્યુન્યાર્યો આવી પડ્યો છું એવો ધ્રાશકો નહિ પડે. બડકીમાં પેસીને દોરીએ ધોતીયું દુવાલ સુકવતો સુકવતો જ હું સાદ પાડીશ કે ‘કાં ભાની હવે રોટલાને ડેટલી વાર છે ?’ ને સુશીલાને ને તો જુના વખતમાં “એલી ! સતોકડી, એય ટેક્લી !” એમ કરીને બોલાવતો તે મુજબ જ આજે જઈને હાક મારીશ ‘એલી સતોકડી ? એ રં... ટેક્લી !’

‘ના, રં... શખદને કાઢી નાખવો જેશે, એમ બખડતો પોતે ‘કાં સતોકડી ! એલી એય ટેક્લી !’ વાળા ભૂતકાળના પ્રયોગને જોખતો જોખતો મહાનરો પાડતો ગયો, અને પોતાના હૈયાને હાકડી રાખતો ગયો કે ‘ખસ, હસતું જ મોહું’ રાખવાનું છે. ખસ પણ નિરાંતે જ વાત કરવી છે. ખસ, બખડાર, હસતા હસતા જ બોલવાનું છે. પણ એક જ બાખત નડે છે. બીક જ એક છે, કે સુશીલા જે કદાચ જતાંની વાર જ ‘મારી ખાને ક્રેમ છે’ એમ પ્રથ કરશે તો.....તો” એટલું બખડતાં બખડતાં એના ચાલુ ચિંતનમાં મોટા ચીરો પડ્યો. જાણે ડાઇ કંબાટનો આખો અરીસો ચીરાયો.

થેર પહેંચીને એણે ઓચીંતાનું જ્યારે લાન અનુભવ્યું કે પોતે કલેલા પોતાની ગરીબી અવસ્થાવાળા મારીના ધરને ખફ્લે પાડું ચુનાથંધે મકાન ઊભું છે, ત્યારે જ એણે મનમાં કરેલી જોઈવણું, વેકુરીના માંડ વાળેલા લાડુની માર્ક, હાથમાં ને હાથમાં ભરસર લુડો થએ ગઈ. ને મકાનમાં પોતાને શરણું હતું તે પણ મોટાભાઈની જ કમાણીનું ચણેલું નીકળી પડ્યું. ‘તારા પુરસ્પાર્થનો અહીં એક પત્થર પણ નથી મંડાયો’ એવી જણે કે એ આખો ખૂભલો ચીસ પાડતો હતો. જૂનું ધૂળીયું ધર હોત તો તેનો અસ્થ આગ પોતાના હજ્જો કહેવાત. પેસા પેસાનું જ્યાસલેટ અને ચોરલા દાખ્યાનાં ખલૂર ખોખાં વેચવામાં વધુ પાવરણે નાનો લાધ જૂના ખોરડાનો વધુ હજ્જદાર બની શક્યો હોત. પણ મુંબાઈની નવી શ્રીમંતાઘમાં એના પુરસ્પાર્થનો હિસ્સો ઓછા હતો, અને મોટાભાઈએ ગઈ કાલે કંઈ દીધું હતું કે “...ભાભો રહેવા નહિ દઉં.” પત્નીએ કહ્યું હતું કે ‘મોટાભાઈના જૂતા ઉપાડવા નેટલી ય એંણું તો નથી !’

બાળુની એક કુદુંખી વિધવાના ખોરડાને દખાવીને ખડું થયેલું આ પાડું મકાન મોટાભાઈનું જ છે, ધજો મારીને એમાંથી મોટાભાઈ અહાર કાઢી ભૂડી શકે તેમ છે, ધારે તો મોટાભાઈ ગૃહપવેશનો આરોપ પણ મૂકાવી શકે છે, વગેરે વિચારો સાથે પોતે અંદર પેડો, ભાલીને જેયાં ને એનું જોઈવી રહેખું રહસ્ય લડકા થએ જયું. સુશીળાને હીડી અને ‘સતોકડી ટેક્લી’ શબ્દોનો એના અંતરાકાશમાં ક્યાંય પતો ન મળ્યો. સુશીળા એ નાનાં બાળકાને નવરાવતી હતી. પિતાની સામે ફક્ત એક મીઠું કસણ્ણાળું સિમિત કરી, કપડાં સહેરીને એડી એડી એ તો ‘પોરી’ને નવરાવવાની હિયા કરતી જ રહી. ભાલીએ કામનાળી બાઈને કહ્યું “જલ, બહારથી એમનો ચામાન લાઈ આવો.”

“આવે છે, ચામાન હજુ પાછળ ફૂર છે.” એણું જ કહી એ

આદર ગયો. એકના એરડામાં લાભી પાણીનો લોટો ખાલો લઈને હાજર થયાં.

“કુમ લાઈ એચીંતાના? શા ખખર છે?”

પોતાને લાઈ કહેનાર, માત્ર કહેનાર જ નહિ પણ લાઈ તુલ્ય જતન કરીને સદા પૂર્ણ શીકથી પાળનાર આ લાભીને લાગવાની સાથે જ પત્ની સાંભરી, પત્નીના અપમાનઝારક કુશળદો યાદ આવ્યા, ને પોતાને પોતાનું નમાલાપણું કહિ નડોતું દેખાયું તેવું અત્યારે પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થયું. આવી લાભીને અપમાનિત કરનાર સ્વીતી જીલ મેં ત્યાં ને ત્યાં એંચી કુમ ન કાઢી!

પાણી પાને એણે જવાબ દીધો. “તમને તેડવા મોકલેલ છે.”

“કાણે?”

“મારા લાઈએ.”

“કુમ એકાએક ?”

“ઢ્યાવટી જધ વેવાણનું મરણું સુધ્યાયું તે મારે.”

લાભી નિઃતર રહ્યાં.

“વળતી જ ડેનમાં લઈને આવવા કહ્યું છે.”

“હં-હં.”

“નીકર કહ્યું છે હે કોઈને ધરમાં પગ મૂકવા નહિ દઉં.”

“હં-હં: જોઈએ.”

સાંજ પડી, લાભીએ પૂર્ણું : ‘કહેતા’તાને કે સામાન પાછળ આવે છે?’

“સામાન તો પાછો મોકલી દીધેલો તે હું વિસરી ગયો હતો.”

“પાછો કયાં ?”

“સેંટ્રલ રેશનેથી જ પાછો મોટરમાં ધેર.”

“કુમ ?”

“મારો એના માથે હક્ક નહોતો. મને ખીંડ લાગી કે મારા ભાઈ ડોક હિ એ પણ આંચકી લેશો.”

રાત પડી. નિરાંતે કુટ્ટી વાતો થઈ. હિયરે કહ્યું. ‘ભાબી, અંદરથી આતમો જ ના પાડે છે; જે ધર મારું નથી, મુંબઈની જે સાહેબીમાં મારો જરીકે લાગભાગ પહોંચતો નથી, તેમાં મોટાભાઈના આત્માને ઉદ્દેશ કરાવતા પડ્યા રહેવા અંદરથી મને ના પાડે છે.’

‘આપણે બધાં જ કેમ ગાંડાં બનવા લાગ્યાં છીએ !’ ભાબીએ જરીકે દસીને ઉદ્ઘાર કાઢ્યો; ‘તમે ય આવા આળા મનના એહા ત્યારે એ બચાડા જીવનું કોણા...’

પોતાના જેવી પત્નીથી તણાયેલો ધણી નાનેરા ભાઇને પણ હારી એહા છે, એવી પ્રતીતિ થયા પણી પતિની નિરાધારીતું કલ્પનાચિન એના અંતરમાં આદેખાયું ને ‘બચાડા જીવ’ જેવા જૂની આદતવાળો બોલ મેંમાંથી નીકળી ગયો.

હિયરે ભાબીને એકલાં બોલાવીને વાત કહી : “સુખલાલ મહ્યા હતા : મને તો પોતાપણું લાગ્યું હતું. હું અપુત્ર છું : પડ્યે એવો જમાધ હોય તો મને સાચવે. મારા જેવા નપાવટને તો ભાબી, સુધરેલો અણુંદો બીજો ડોધ નહિ સાચવે.”

“વાતો તો મોટી કરો છો પણ દીકરીતું કન્યાદાન દેતા હરો. તે ઘડીએ તમારા ભાઈની ત્રાડ સાંભળશો. તો બિલા નહિ થઈ જાઓ કે ?”

‘તમે પડ્યે રહેશોને ભાબી, તો હું નહિ ઉહું. હું ખીલાની જેમ ખૂની જઈશ. હું ખાસ જ ચડાવો દઈને નિર્જીવ બની એડો રહીશ. તમે મારી બાળુએ રહેશોને ભાબી, તો હું માણુસ મરી ગયેલો પાછો માણુસ બનીશ.’

“હું તો તમારી જ વાટ જેતી’તી ભાઈ.”

પ્રકરણ ખત્રીસમું

કણ્ણાનો કાયર !

માતાતું સાન કરીને પછી સુખલાલ રડતી આંખો લૂધી નાખી
તેજ રત્નિથી દુકાન પર જતો હતો. ત્રીજ હિવમની રત્નિયે ફેરીમાં
લઈ જવાનાં વાસણો એ ગોડવતો હતો. જુદી જુદી થખ્પીઓમાંથી
ગોતી ગોતીને નંબરી માલ કાઢતો કાઢતો એ વચ્ચે વચ્ચે નીસરણી
ઉપર ઉભો થધ રહેતો હતો. વળતી જ પળ એ પોતાનો ચહેરો ચોળાને
માતાનાં સમરણાને જણે કે લીલાં ભીગડાંતી માફક જાખેડી નાખતો હતો.

“કાં સુખા !” એકાએક ખુશાલભાઈએ આવીને અવાજ દીધો : “તું
આંહી કૃયારે આવતો રહ્યો લાઈ ? હું તો તને દેવ ગોતતો હતો. માણસો
ખરખરો કરવા આવેલા.”

“કાલે જરા આધેનાં પરાંતા ઓર્ડર છે એટલે અત્યારે જ તૈયારી
કરી લેવી છે.”

“ કાલ સવારે તો તારે દેશમાં જવું જોશે ને ? ”

“ દમણાં નથી જવું.”

“ કાં ? ”

“ દિવાળીના ટાણુમાં દુખી પેખીને વકરો નથી ખોવો. ” એનો સાદ પ્રજરતો ગયો.

“ નીચે આવ, આપણે વાત કરીએ. ”

ખુશાલે સુખલાલને પોતાની બાળુમાં બેસારીને એની પીઠ પર હાથ ફેરયો ને કહું; “ તારા ભાગના કામની હું પૂરેપૂરી ગણુતરી રાખીશ, લાવ તારા ઓર્ડરેની નોંધ, હું જાતે જઈને એકએક ડેકણે પહોંચાડી આવીશ, પછી છે કંઈ? તું સવારની ગાડીમાં જ ઉપડી જ દેશમાં. ”

“ હવે શી ઉતાવળ છે? ”

એ શષ્ઠેમાં ‘હવે’ ઉપર સુખલાલનો સ્વર ફાટકાટ થયો. એ ‘હવે’માં વિધાતા ઉપર ભારી કટાક્ષ હતો. હવે પોતે પાંચ પંદર દ્વિન મેડો જાય તો પણ શો ફરક પડનાર છે? ગયેદી માનું મોં થોડું જોઈ શકાવાનું છે?

“ ફેર પડે. તારી હાજરી હોય તો તારા ભાપા હિંમતમાં રહે ને છાકરાને વાત વિસારે પડે, ભાઈ મારા. ”

“ છાકરાને તો—”

ઓલતાં ઓલતાં એણે જુલ થંભાવી. ખુશાલભાઈને વધુ શષ્ઠેની જરર પણ ન રહી, એણે કહું :—

“ મારે તને ધડકવો પડે છે તે એ કારણુસર જ. છાકરાને જેઓ તેડી ગયાં તેમની પૂરી વાત હું તારા ભાપાના કાગળમાંથી સમજુ શક્યો નથી. એ ભાબુ-ભત્રીજી દેશમાં એકએક કુમ ઉપડી ગયાં, તારે ધેરે થા આર ગયાં, બધી શી બાખત બની, તાગ તો મેળવો જોશે ને! આંહીથી તો ભાગેલ છે જાણે કે ઓલા સેતાન વિજયચંદ્રના પંનમાંથી

છટકવા. પણ ચંપડરોહના મનાધ કરેલા માર્ગે ડેમ ચડી શક્યાં ? બચવા માટે થઈને એણે વિચાર બદલ્યા કે શું ? તારો સસરો સનાન કરવા આવ્યો, એ પણ નવાધની વાત થઈ કહેવાય. ને અત્યારે પાછી નવી વાત સાંભળી. તારો સાસરો દેશમાં ઉપડી ગયો ને સામાન બધી પાછો નોકલતો ગયો. તું દેશમાં પહોંચ તો જ તાગ મળશે. આવ્યા લાગે છે દીકરા સાડસામાં. માટે આપણે ય મુરત છાંડવું નહિ. મારી નજર તો કન્યા માથે છે. છાડવા નેવી છોકરી નથી. બાકી એ લાડવાચોરાની લખમીનો આપણે એઓછાયો ય લેવો નથી. તેજપુર ગામની નાતમાંથી ભૂંઢીના લાડવા ચોરનારા એ એય ભાઘ તો એના એ જ છે. ચંપડ ચોરવે વિશેષ ચાલાક હતો. મુંબધમાં આવીને આસામી બાંધી છે એ ય પણ ચોરીને. આપણે ચોરીના માલનો એઓછાયો ય ન જોવે. પણ એ કન્યાને, એ રતનને આ ચીંથરડાં-માંથી છાડી લિધે જ છુટકો છે. તે વગર ઝંપ નથી. તે વગર ઉજળાં લગડાં પહેરીને મુંબધમાં નીકળવું ઓર જેવું લાગે છે. માટે કહું જું કે તું અટ દેશમાં પહોંચય."

સુખલાલ મનમાં મનમાં રમૂજ પામતો હતો. લાડવાચોરની લક્ષ્મીને અને કન્યાને ડેમ જાણે બલાધથી ખુશાલબાધ જતી કરતા હોય ! પિરસેલી થાળીમાંથી ડેમ જાણે શાક પાંડાં છોડી દઈ ડાય થઈને મેંમાં મીઠાધ મૂકી દેવાની જ વાર હોય !

કૃતી પાણ ખુશાલબાધ બખડયા : “ન્યાતને વડે એ એય ભાધચો લાડવા ચોરતા ડેટલી વાર તો પડડાયેલા. મને યાદ છે. એક વાર હું હતો પીરસ્વવામાં : મને ફેસલાવીને લાડવા કઢાવતા’તા. પણ છોકરીમાં એ સંસકાર જ લાગતો નથી.”

સુખલાલને મનમાં મનમાં રમૂજ તો થઈ, કે કાને ખખર છે ?

છોકરી ફરીવાર મારા નેવા ગરીયના ધરમાં આવ્યા પછી ન્યાતમાંથી લાડના નહિ ચોર, તેની શી ઘાત્રી ?

સુશીલા જે ભણે તો પહેલી જ રાત્રિને પહેલો જ સવાલ એ પુષ્ટ “ તને લાડવા ચોરતાં આવડે છે કે નહિ ? ”

એ શો જવાબ દેશો ? દેશો કે “ ચોર પિતાની પુત્રી હતી તેથી તો મને તમારી ગેરહાજરીમાં તમારા ધરમાં પેસી જવાની ચોરી આવડી ને ! ”

એવાદ્ભૂતી ! મુઢ માતાનાં આંસુ તો હજુ સુકાયાં નથો. ત્યાં તો પરસ્યાની પહેલી રાતનાં ચિત્રો આંકડા બેડા છું !

મા મુઢ છે છતાં ધેર જવાનું મન નથી થતું, કેમકે ચંપક શેડે પીતાના જીવનમાં પેસાડી દીધેલી પામરતાનું ટીપેડાપું નીચોવી નાખવાનો એણે નિશ્ચય કરેલ છે. તેડવા આવેલ બાપને કહેલું વેણ એને કંઈ છે, કે મુંબધમાં જ જીવિશ ને મુંબધમાં જ ભરીશ.’ પુરુષાર્થની તેજભરી કાર્યક્રમિ બતાવીને ચંપક શેડેને પડકારવો છે કે જે, મેં ચોરી નથી કરી. મેં તો મારા તાલકાની તપેલીને ભુજબળે માંજુને ચળકાઈ આણ્યો છે. એવી ઝુભારીમાં તડપતા સુખલાલને ઝુશાલભાઈએ પીઠ દુઅકારીને કહ્યું :

“હવે બીક રાખીશ મા. હવે તું પાંચ દિવસ દેશમાં જઈ આવીશ તેથી તારો પુરુષાર્થ કટાઈ નહિ જાય. ને તારા મનની જે ઉમેદ છે, ચંપક શેડેનો મદ ઉતારવાની, તે ઉમેદને જ પાર ઉતારવાનો મોડા અતાવું છું તને, કે અટ દેશમાં જ.”

સુખલાલનું ધડતર એ જ જ્ઞમિતું હતું કે જેને એણે ઝુશાલભાઈ આગોટયો હતો. સ્વાલાવિક જ હતું કે ઉચ્ચ લાવના જે અસર ન

કરી શકી હોત, તે અસર સુખલાલના દિલ પર ખુશાલની નીચલા પ્રકારની દલીલથી પડી શકી. ચંપકરોણો મદ ભાંગવો છે. એ સાપની ફેણુ માથેથી સુશીલા સમા મહિને પડાવી લેવો છે. ભલે પછી એની ફેણુના ટુકડે ટુકડા કરવા પડે.

“તો હું બધો માલ ગોઠવી કાઢું.”

“ટીક ગોઠવી લે. હું તેટલી વારમાં ત્યાં એક આંટો ફઢ આવું, રંગ તો જોઈ આવું.”

* * *

ધંઠીની ચાંપ દાખ્યા પછી બારણું ઉધડતાં વારજ ખુશાલ ચંપક શેઠના મકાનમાં પેસી ગયો, સામું ઉધાડવા આવનાર માણુસ હા ના કરશે એવી બીજીકુ ‘શોઠ ધેર છે કે નહિ’ એટલું ય ન પુછવાની એણે પ્રદૂતિ રાખી હતી. કેમકે એ સુંભધનાં એવાં ડેટલાંય મકાનો પર જવાને ટેવાએલો હતો, કે જ્યાં ‘શોઠ ધરી નાય’ એ એક જ સરખો જવાય મહિનાઓ સુધી તમને મહિયા કરે.

આંઠી પણ અર્થ ખુલ્લાં ખારણું ધકાવીને ખુશાલભાઈ અંદર દાખલ થયો, ને ‘શોઠ ધેર નથી’ એવું કહેનાર ધારીને એણે એક હળવા હેતભર્યા ધક્કાથી બાળુએ ખેસલીને કહ્યું: ‘કિર નહિ. આવશે ત્યાં સુધી હું રાહ જોઈશા.’

પરખારો એ દ્વિવાનખાનામાં જ પહોંચ્યો ને સોઝા પર ટોપી ઉતારીને બેડો. એના ખોંખાર, એની ખાંસી, ખાસ કરીને એની છીક, એનાં બગાસાં, અને તે તમામ ચેષ્ટાએની કલગી રૂપી એનું ગાનઃ ને ને ધરેમાં ‘શોઠ ધેર નથી’ની કાયમી સિથિત હતી ત્યાં ત્યાં ખુશાલ આ એનરો અજમાવતો, ને ધરના માલીકને કોણું જાણું કેમ પણ ધરમાંથી જ પ્રગટ થવાની ફરજ પડતી.

આંધી ખુશાલને ફૂલત એ જોરદાર અગાસાં જ ખાવાની જડર પડી. અંદરના દિવાનખાનામાં એ જણા વચ્ચે ધીમે વાર્તાલાપ ચાલતો હતો. તે વાર્તાલાપને એકદમ થંલતું પડ્યું, ચંપકશેડ બહારના દિવાનખાનામાંથી આવ્યા, ને એને પોતાના કાળ જેવો આ હુનુમાનગલ્લીનો દાદો ખુશાલ દેખાયો.

“જે જે ચંપકલાઈ !”

“તમે અત્યારે કેમ આવ્યા ? તમે પુછાવ્યા સિવાય કેમ ચાલ્યા આવો છો લે ? એલા રામા, આવનારને બારણેથી જ કેમ કહી દેતો નથી નાલાયક ? તમે અત્યારે તો જવ ભાઈ, હું કામમાં છું.”

આ માણુસમાં કરો જ પલટો થયો નથી એ ખુશાલને તૂર્ણ સમજયું.

“વળી પાણા તમે ઉતાવળા થયા કે ચંપકશેડ ?” ખુશાલે ઢાકે મોયે કહ્યું : “આપણી તેદિની કામગરી અધુરી રહી છે તે તો યાદ કરો !”

“હું જાણું છું, તમે ધરમાંથી એમ નહિ નીકળો.” એ શબ્દો સાથે ડેળા કાડી ચંપક શેડ ટેલિફોન પર જવા લાંઘા, કે તૂર્ણ જ ખુશાલે જીહીને એના હાથતું કાંકું પોતાના પંજમાં લીધું, ને હસતાં હસતાં તેને કહ્યું “બેસો, બેસો તો ખરા લલા માણુસ !” એ કાંડા પર ખુશાલની એક આંગળી ડોધ એક એવે ચોક્કસ સ્થાને દ્વારા દ્વારા રહી હતી કે કશી જ ધમાયક્કડ વગર આંખો ઉંચી ચાપવીને, મંત્રવશ અનેલા માણુસ જેવા ચંપક શેડ પોતાનો ખીજવાટ જીહીને ખુશાલની બાજુમાં બેસી ગયા.

કુદરતે માણુસના શરીરમાં એક ગુમ રચના કરી છે. કદાવર કાયાઓને પાણું મલેાખાં જેવી કરી નાખનાર કુટલીક ચાંપો અમૂક અમૂક માર્મિક જ ઝ્યાંયોએજ કુદરતે છુપાવેલ છે. ખુશાલલાઈ એ મર્મસ્થાનોનો પુરો

ગતા હતો, હાથી જેવા પુરુષોને મીથુની પુતાળી જેવા બનાવી દેવા માટે સિંહ-યાપાની કરી જ જરૂર નથી હેતી, જરૂર છે ફક્ત ચાંપ દ્વારા જાણી જાણી.

ખુશાલ તો હસતો રહ્યો ને ચાંપક શેડના ડેળા ઉંચા ચડવા લાગ્યા.

‘કાંધ નહિ, કાંધ નહિ, શાંતિથી એસો.’ ખુશાલે ચાંપક શેડનું કાંકું છોડી દઈને કર્યું.

કાંકું દ્વારા પડી શેડનો અવાજ નીકળ્યો. અંદરના દ્વિવાનખામાંથી એક જુવાન હોડી આવ્યો, એ હતો વિજ્યયંદ. વિજ્યયંદ આવી પહોંચ્યો તે પહેલાં તો ખુશાલે ફરીવાર શેડનું કાંકું અકડી લીધું હતું.

“કાણું છો તમે ?” વિજ્યયંદે હસતા ખુશાલને જુસ્સાથી પૂછ્યું.

“એમનો સનેહી છું, સગો છું. પુંઝી જુઓ એમને, ચોર ડાકુ ફું થોડોક જ છું ?”

“પોતાસને ટેલિફોન...” એટલો શખ્સોચ્ચાર ચાંપક શેડ માંડ કરી શક્યા, ને વિજ્યયંદે ટેલિફોન તરફ એ કંદો લર્યા, ત્યાં તો ખુશાલે વિજ્યયંદને વિનાય્યો: ‘ભાલા રો ભાઈ, ભાતાવળ કરો મા, નીકર નકરો. મામલો બગડશો. મારા ઘોલ ઉપર વિશ્વાસ રાખો, મારે પાઈ ગણું જેતી નથી.’

થોડી વાર ચંબેલો વિજ્યયંદ ફરીથી તિરસ્કાર બતાવતો ચાલ્યો ત્યારે ખુશાલે ચાંપક શેડના કાંડાના મર્મસ્થાન પર જોરદાર મરારક દીંથી. ચાંપક શેડના ડેળા દ્વારા રહ્યા. ખુશાલ એક ક્ષણિમાં તો વિજ્યયંદને આંખી ગયો ને એના કાન પાછળના મર્મસ્થાન પર ખાંલે દ્વારાને હસતો હસતો એને પાછો તેડી લાવ્યો.

વિજ્યયંદની તમામ શક્તિઓ શરીરને અતિ આકર્ષક અને ગુનને મહાન ઐલાડી બનાવવામાં રોકાધ ગયેલી તેથી ખુશાલબાધિતા લેવી

તાલીમ એણે લિધેલી નહિ. અદાલતી મામલામાંથી એને ચંપક સેડ છોડાવી લાવ્યા હતા. તે પછી એને વિજયચંદ્ર પર ફરી મોહ પ્રગત થયો હતો. સુર્ખીલાને પરણું તો તો આની જ સાથે-એવો દુરાઓહ એનામાં ૬૬ થઈ ગયો હતો. પોતાની પસંદગીમાં ભૂલ થઈ જ નહોતી એવું એ સાખીત કરવા માગતા હતા. સુર્ખીલાને મારે હિતનું હોય તે જ કરવું, તેને બધાલે પોતે જે કરે છે તે જ સુર્ખીલાના હિતનું છે, આવી એની દાણ બની ગઈ. એઉ વચ્ચે ચાલી રહેલા વાર્તાલાપમાં સુર્ખીલા સાથેનું ચોગડું બેસારવાના જ તાર ફરીવાર સંઘાતા હતા. તેમાં પડેલો આ ભાગ ધણો કમનસીય હતો, પણ ખુશાલે તો તેને ય એક ખુરસી પર બેસાર્યો. એઉને ફક્ત આટલું જ કહ્યું :

“આ મોડી રાતે તમે ડાઈ પણ બહારની મહદ્દ મેળવી શકરો તે પહેલાં એમાંથી એકને પોતાનું જીવત? અતિ સસ્તનું કરી લેવું પડો. મને તો કાંઈ કરતાં કાંઈ વાંધો નથી. તમારી સંતોક ધણો રંગે જગે આ ભાઈ વેરે પરણું. મારો એ કંજુયો નથી, કહો તો હું અત્યારથી જ વધાવું દેતો જાઓ. (એણે ખીસાતું પાકીટ ખખડાયું.) ત્યારે આ તમારા જમાઈ પુછરો કે મારી શી માગણી છે? મારી માગણી સાથ નાની ને દુકાનીના પણ ખરચ વગરની છે. અમારા સુખલાલ બાયતમાં એ તર્ફની દસ્તાવેજુ લખાણો એણે દ્યાવ્યાં છે એ મને આપી હે. મારે એ રાખવાં પણ નથી. હું આંદી તમારા દેખતાં જ ચીરડીયાં કરું, પછી છે કાંઈ ? ”

“આપી હોને ! શું કરવાં છે ? ” વિજયચંદ્ર એ એઉ લખાણો વિષે જાણુતો હતો.

“દાં ! ડાયું માણુસ,” એમ કહી ખુશાલે બ્યાંગ કર્યો : “ખીજું તો કાંઈ નહિ પણ અમારા સુખલાલને વીસ હજાર ભરતાંથી ડાઈ કન્યા નહી ભણે. બાકી તો શેડીયા ! સુખલાલના અપુરુષાતણુંની કે આ ભાઈ

વિજયચંદ્રના પુરુષાતથુની ખાત્રી કાંઈ દાક્તર ખાપડો થોડો આપી શકે ? એ વિષય જ એવો હે-હે-હે-છે કે પારખાં લેવાય જ નહિ.”

ચંપક શેઠ ભાડ્યા. ખુશાલ પણ વિજયચંદ્રના કાન જાલીને એને ઉભો કરતો ભાડ્યો ને બોલ્યો: “ચાલો. આપણે ત્રણે જણ્ણા તીજેરી સુધી સાથે જ જઈએ. કોઈને એકલા મૂકવાની મારી હિંમત નથી. હે-હે-હે-હે. તીજેરીનું કામ રીતું હે-હે-હે—”

એ પાંચ વાર તો તીજેરીની ચાવી યોગ્ય સ્થાને લાગુ જ ન અઈ. કારણું કે ચંપક શેઠના હાથ પ્રૂજતા હતા. ને ખુશાલ કણે જતો હતો, ‘ગલરંગ મા, મારા શેડીયા. હાલા ગલરાઈ જવ મા.’

દૃષ્ટાવેનો બહાર નીકળ્યા ત્યારે ખુશાલે કહ્યું ‘આપને હાથે જ ફરી નાખો શેડીયા, નીકર આ જમાઈરાજના હાથે ફડાવો.’

એઉ કાગળો રહ કરાવીને પછી એણે એઉના સામે હાથ જોડ્યા : ‘માઝ કરણે શેડીયા ! હું ય માત્યમા ગાંધીના પંચમાં થોડો થોડો ભલ્યો છું, પણ મારા હાથના પંન હજુ બહાર ને બહાર જ રહ્યા છે. નીકર હું આટલી ય હિંસા કરું કહિ ? કદાપિ ન કરું. મને તો એ મૂળ અમતી જ નથી. ટંટાનો તો હું યે કાયર છું. પુછી નેણો આંહીના પોલીસ ખાતાને. પણ આ તો શું કરું ? તમે શેડીયા, બોલ્યું ફરી ગયા ! તમે ઉદ્ઘાતાઈ કરી, તમે રેલિફેન પકડવા દોડ્યા. ધરની તકરારમાં પોલીસને બોલાવાય ? કોઈ ખૂન થોડું જ કરતું તું !’ માઝ કરણે શેડીયા, તમારા ધરની ધૂળ પણ લઈ જવી મારે હરામ છે.”

એમ કહીને એણે કપડાં ખંખેર્યાં.

જતાં જતાં એણે વિજયચંદ્ર તરફ ફરીને કહ્યું : ‘આપણી બેની આ મુલાકાત તો સાવ સપના નેવી કહેવાય. ફરી કોઈક વાર નિરાતે મેળાપ કરીને એક ભીજને વધુ ઓળખીએ એટલું દિલ રહે છે.’

પ્રકુરણ તેત્રીસમું

વિજયચંદ્રનો વિજય

ખુશાલના ગયા પણી થોડી વાર સુખી આ એઉની સમાધિ ચાલુ જ રહી. સમાધિ જ્યારે છુટી શકી ત્યારે ચંપક શેડે દૂલ્હાતે સ્વરે કહ્યું:-

“ગઈયા—કાહિઓવાડમાંથી આવા અધા ગઈઓઆજ આંહી મુંબધમાં ભરાણ છે. પોલીસને આ ગઈઓ જુગારમાંથી જોખે ગળે ખવરાવે ને આખરદારોની આખર પાડતા ફાટ્યા ફરે.”

“આપણા કામને એની કશી અસર થતી નથી.”

“ના, મેં તો ઉલ્લંઘનું એને આવીને લઈ જવાનું કહેલું, પણ આ તો તેમની નાણાં કઢવવાની રીત છે. મૂળ આવેલો લાંય ખાવા.”

“એર,” વિજયચંદ્ર પોતાની અધીરાઈને છૂપાવતો છૂપાવતો પણ મૂળ વાતના તુટેલા ત્રાગડા સાંધવા ઉતાવળો થયો. કેમકે એના પરના મુક્કદમાની તો ધરમેલે માંડવાળ જ થઈ ગઈ હતી.

“તમે મારી સુશીલાને સુખી કરી શકરો? તમને ખાતી છે?”
ચંપક શેડે વાર્તાલાપ આગળ ચલાવ્યો.

“હું પોતે જ શા માટે છતી આંખે મારું કે કોઈ ખીજનું જીતર હોણીમાં હોમું! આ જુવો.”

એટલું કહેતે વિજયચંદ્રે ગજવામાંથી કાગળોની થોકડી કાઢીને

ચંપક શેહની સામે ધરી કહ્યું : “આઠલાં કહેણું છે. મારા ભાયે તરપીટ પડે છે. પોતિસે કેસ બીજો કર્યા પછી પણ આવેલા આ કાગળો જુઓ.”

ચંપકશેહે કદાચ જેવા યત્ન કર્યો હોત તો પણ એ કાગળાની અનાવઠને ન પડકી શકત. જુદા જુદા હસ્તાક્ષરોમાં ને નોખનોખી શાદીઓ વડે લખેલા એ કાગળો હતા. અત્યેક કાગળમાં એકએક કુંવારી કન્યાનો પિતા કાકલુદી કરતો હતો : વિજયચંદ્ર ને પાણિમહણું કરે તો તેમાંનો ડાઢક પિતા પાંચ હજાર ગજવે ધાલના તો ડાઢક બીજે પિતા પોતાનો સભરત વાસ્તે એને અરણે ધરવા તૈયાર હતો. એ બધા પિતા-ઓની હ્યાતી વિજયચંદ્રના ગજવા ઉપરાંત પૃથ્વી પર ડાઢ ઠેકાણે હતી કે કેમ, એ પ્રશ્ન પુછ્યો. ડાઢને ન સ્વીકૃત. ઉમર લાયક બનેલી પુત્રીના પિતાઓ આ જગતનાં વધુમાં વધુ લાયાર માનવીઓ હોય છે.

“મારી બડાધ હંકવા કે આપની આંખો આંખ દેવા માટે હું આ નથી બતાવતો. આજ સુંધી નથી બતાવેલ તેતું એજ કારણું હતું. હું આપની સંકળમણનો ગેલવાલ લઈં તો મારી ડેળવરી ને મારી કુણ એજનો દ્રોહી બતું. આજે બતાવું છું તે તો આપને મારા હંદયની ખાત્રી કરાવવા. કેમકે મારી મથરાવરી આજે મેલી થઈ છે. મારી જે રક્ષા આજે આપેકી છે, તેનો બદલો હું એકજ રીતે વાળો શકું તેમ છું. આપને આપવા નેબું મારી પાસે ફક્ત મારી સ્વતંત્ર જીવન છે. તે હું આપી દઈશા. આપના આખા કુદુંઅની એકમાત્ર ને મુંઝણું, તેને હું મારા ભાયા પર ઉડાવી લઈશા. થોડા હિવસ પર હું આપની પસે મારી શર્તો મૂકીને દ્યાવતો હતો. આજે હું પોતે જ ને કહેં. તે શર્ત નીચે દ્યાના તૈયાર છું.”

“તાત્કાળિક લભ કરી શકશો ?”

“પૂછો છો શા માટે ? આજા જ કરો.”

“વિલાયત ક્યારે જવું છે ?”

“આપ રજ આપે ત્યારે.”

“એકલા જરીએ કે ?”

“હવે એકલા વિલાયત જવાની મારી હિંમત જ નથી. આપ રણ દેશો તો જ અને સાથે મોકલશો તો જ મારે જવાનું છે. નહિ તો જવું નથી.”

એક પ્રતિષ્ઠાવંત ભીલમાલેકના પ્રતિનિધિ બનીને વિલાયત જનારા જમાધની અને એ ફૂલહારે લચી પડતા જમાધને પડે ગળાખુડ ગુલાયના હારામાં શોલતી પોતાની પુત્રીની, બેલાડી પીઅર પરના એક પી. એન્ડ એ. મેધલ જહાજ પર ચડતી એવી એ પ્રતિમાઓ ચંપક શેહની કલ્પનામાં રમી રહી. પોતે કલ્પના કરી, ને પોતાની કલ્પનામાં નિહાળી પોતે જ આભો અની રહ્યો. પોતાની એકાતેર પેઠીઓને પોતે એ કલ્પના વડે તારી રહ્યો હતો. એ કલ્પના સાચી પડ્યો ત્યારે અમારી શીર્તિનો રથ પૃથ્વીથી સવા વેંત જિંચેરો ચાલશે. ગામડાંના સગાંવહાલાં અને જાતિભાધાઓ ‘ધન્ય છે ધન્ય છે’ બોલશે. ભીલોવાળા શેડીઓ અને દેશી પરદેરી સાહેઓ તે દિવસ અભિનંદન આપવા આવશે કે ‘ચંપક શેઠ, તમારું કુંભ આરલું’ સંરક્તારી છે એવી તો અમને ખર જ નહિ !

આ તે શું ઇકત સંતાનહીન પિતાના હેયાના ગુપ્ત મનોરથો હતા ? કે પોતાની અસ્તલ જમીનમાંથી એકએક બિખડી પડીને શ્રીમતાધના ફૂલખાગમાં રોપાએલા સુવર્ણના આડવા સમા માનવીનાં આ દેલાં હુતાં ? પોતાની ધરતી તો વધુટી ગાઈ, પરાઈ અને અગણી લોમભાં જરીક મૂળીયાં બાજ્યાં, પછી શું માનવીના વલવલાટો આવા કોઈ સાફલ્યને શોધતા હશે ? વારસુહીનોના, પુત્રહીન વાંગીઓનોના એ વલવલાટ ! એમારીંતી આવી પડેલી લક્ષ્મીની એ બ્યાક્ઝુના ! એ પોતાની સાર્થકતા શોધે છે. એ જગતના કાન પર દાંડી પીઠી પીઠી ધોખણું કરવા ચાહે છે કે ‘જુવો, જુવો, હું જે છું તે અસ્તવાલાવિક નથી, ક્ષુદ્ર નથી, ઉપેક્ષા કરવા લાયક નથી. હું છું, હું કંઈક છું, હું ધ્યાન ખરું છું.’

‘એક વાતે તમને ચેતાવું’ ચંપક શેડ બેલાડું પીઅર પરથી કૃષ્ણનાને પાછી વાળાને વિજયચંદ્ર યાદ આપ્યું: ‘સુશીલાના મગજ ઉપર કાંઈક માઠી અસર તમારાં ઓટ્યાં બેનના બોલગાથી થઈ છે એટલે—’

“એ બન્યું તારે હું જરા મોડો પહોંચ્યો હતો. મને એ જણ થઈ તે ધરીથી જ મેં એ મિત્રની ને એમનાં પત્તીની, જેને હું ધર્મ બહેન માનતો તેની-સોખત છોડી છે, તેમના ધરનો માર્ગ પણ છોડી દીધો છે. હું કશુલ કરું છું છું કે ધરણાં વર્ષો સુધી હું છેતરાયો જ હતો. મારા બોળપણ ઉપર કહો કે મારી મૂર્ખાઈ ઉપર કહો—એ એમ જણાં આયાદ રમત રમી ગયાં છે. પણ એ તો સારું થયું છે. મારો મદ લાંઝો છે. હું મને પોતાને ધરણો હુશિયાર ને ચતુર માની એડેલો. પણ એમણે મને હુંઝી હુંઝી ફોલી ખાલી ખાયો તે તો મેં બાહુ મોડું જણ્યું. ને મારી આંખો ઉધડવનાર પણ આપનાં પુત્રી જ બન્યાં. તે હિવસથી જ મને થયા કર્યું છે કે મારા જેવા એવફોઝ ભોળા પુરુષને સદા સાવધાન રાખે એવી ક્ષીની જ જરૂર છે. મારે કાંઈ સુંગી મુંગી પુજા કરનારી છે ને હામાં હા લેળવનારી ગુલામડી નથી જેતી. એ જાન થયું છે ત્યારથી તો મને પશ્ચાત્તાપ જ થયા કર્યો છે, કે એમને ભણાવવા ગણુવવા ને સંસ્કારો પાડી મારે લાયક અનાવવાની કેવી શર્ષી હું કરી એડો ! ઉલટાનું હવે તો મને મારી પોતાની લાયકીનો વિચાર થાય છે.”

છેલ્લા છ મહિનાના સમાગમમાં ડોએ અદ્ભુત ભાત પાડનારું આ જુવાનનું માનસિક પરિત્તન ચંપક શેડની આંખોમાં કામણું કરી રહ્યું. મનમાં થયું કે એ જુના જમાનાની જડમૂર્તિ, જુના વૈવિશાળનો જુદી પક્ષપાત કરતી એ મારી બોતડ ને માંઢી બાયડી નો અત્યારે આંખી આ સાંભળના હાજર હોત તો એને ખાત્રી થાત. મારી સુશીલા જે છુંપીને આ જુવાનના શાખ્યો સાંભળી થકી હોત તો એના મનમાંથી એતી જુનવાણી ભાલુએ ભરાવેલા દૂચા ક્ષાસના નીકળી જત, એ

અધાને દીવા નેવું હેખાત કે મારી આંખોમાં ફરેલો છોકરો નાલાયક નીવડે નહિ. છેલ્લા એ ચાર દિવસોનો ખળભળાટ નાહક આડે આવ્યો. પણ દ્વિતી નહિ. રૂપાવિનાળો એ હરામખોર વાણીયો નકડી આ ભાલુ લગ્નીજીને રસ્તામાંથી જ આડું અવળું સમગ્નાવી ધેરે લઈ ગયો હશે. હવે જ્યારે એણે એનું પોત પ્રકાસ્તું છે ત્યારે તો એની છાતી માથે જાધને જ મારે લગન કરવાં છે. હવે ન્યાતની મંજુરી દેવાની શી જરર છે? ન્યાત થોડો દંડ કરશે એટલું જ ને! ચુક્કી આપીશ.

વિજ્યચંદ્રને એણે પૂછ્યું :

“ઉતાવળે લમ્બ પતાવી નાખીએ તો ન્યાતનો તમને ડર છે ખરો?”

“મારે કયાં કોઈ લાઈ કે એનને પરણુવવા ન્યાતનું શરણ દેવાનું છે?”

“તો ચાલો પરમ દિ’ સવારે જ ઉપડવું છે.”

“એક વાત પૂછવાની રહે. છે.”

“શી વાત?”

“દુઃખ નહિ લગાડો ને?”

‘ના.’

‘આપનાં પણીને આ બધું ગમશે કે કેમ તે...’

‘ન ગમે તો રસ્તા મોકળા છે. એક હાક માર્યાં બેળા તો આંખુમાંથી દડ દડ ધાર નહિ છુટી પડે? હું એવો બાયડીવશ ખશી નથી. પરમ દિવસ સવારની ગાડીમાં તમે બેસજો દાદર્થી. ને હું બેસીશ ઓરીવલીથી. હવે પગથીયાં નથી મૂકવાં. સારા કામનેસો વિધન નડે. આ ખુશાદીયો પણ કંઈક ખરપટ કરે એવો સંભવ છે.’

વિજ્યચંદ્ર સિથર નયને તાકી રહ્યો. એવી રીતે તાકવાથી એની આંખોમાં જળ જખુંખાં. રેશમી રિમાલમાં એ જળનો છંટકાવ થયો. આભારમાં ઓડૂલ બનતી એ મૂંગી આંખો બતાનીને એણે વિદ્યાય લાખી.

પ્રકરણ ચોતીસમું

ભલે આવતા !

“ભાભી !” સુશીલાના પિતાનો સાથ સંધ્યાના અંધકારમાં ફૂઠી ગયો.

મોટા ભાઈનો ‘રોકાઘ જાગ’ એવો તાર મળ્યો એટલે એ તેજપુર ટપાલ વાંચવા ગયેલો. ત્યાંથી ચાંદે પાણ થોરવાડ આવીને એણે ‘ભાભી ભાભી’ના પોકર પાડતાં ધર શોંધ્યું. ભાલુ તે વખતે ઓરડાના અંધું કારમાં એક નાનું આસનીયું પાથરીને બેઢાં હતાં. એમણે દિયરના બોલ સાંભળ્યા પણ જવાબ દિયો નહિ.

“સુશીલા ! સુશીલા !” પિતાએ બેખાકળી ખૂબ પાડી : ‘ભાલુ કૃષાં છે ?’

“સામાયક કરવા બોલ છે.”

“સામાયક” નામતી જૈનોની ધર્માદ્ધિયા હોય છે, તેમાં સુકરું કરેલો સંમય પૂરો થતા પહેલાં ઉઠાતું નથી, તેમ કોઈ સંસાર-ક્રાર્યમાં ભાગ લેવાતો નથી.

“કટલીક વાર બાકી છે?”

સુશીલાએ ભાલુની સામે પડેલી કાચની ‘ધડી’ અજવાળે લાવીને જોઈ અને ,પિતાને કહ્યું:-

‘હમણાં જ બીજ ધડીની બાંધી લાગે છે.’

એનો અર્થ એ હતો કે હજુ કલાક એક વાતશે.

એ એક કલાક એક વરસ જેવડો વીત્યે છતાં ય ભાબી ન જાયાં. એણે ત્રીજ વાર એ ધડી (કલાક-શીશી)ની રેતને જાંખી વાળા. એમણે શાંતિથી સુશીલાને ફક્ત એક જ બોલ સંભળાવ્યો કે ‘મેં ત્રીજ ધડીની બાંધી છે.’

ત્રણ કલાકની ધર્મશાંતિ પુરી કરીને સમાયક છોડી; વાસનીયું ઉપાડીને ધડી કરી ઉંગે મૂક્યું; માળા, મુહૂરતી અને કલાક-શીશી ડેકાણે મૂક્યાં. એ બધું નિહાળતો દ્વિયર, નાના બાળકની જેમ, ઉંખરમાં જ એડો હતો.

“કાં ભાઈ ?” એમણે દ્વિયરને પૂછ્યું:

“આજે કેમ સમાયક ઉમેરતાં જ ગયાં ભાબી ?”

“તમે સાદ પાડ્યા ત્યારે મનની સખ્રૂરી ચણી ગાઈતી ભાઈ ! શું હશે ને શું નહિ હોય તેના વિચારે ચડી જવાણુંતું. એટલે પછી મનને સમતા શીખવવા એ સમાકુ ઉમેરવી પડી.”

આ સંભળાને દ્વિયરને પોતાની અધીરાધ ઉપર બોંધામણ થયું. ભાબીના ખુલાસામાં એક પણ સીધો શાખાપ્રકાર નહિ હોવા છતાં દ્વિયરે પોતાના અંતઃકરણને મુંગો ઠપકા મળેલો અતુલવ્યો.

“તારનો ભરમ સમજણો છે બાબી, મારા મોટા ભાઈ પરમ દિ આવે છે.”

“ભલે આવે.”

“બેળા વિજ્યયચંદ્રને લાવે છે.”

“લાવે ભાઈ, એમાં શું?”

“મારા ઉપર કાગળ છે કે સુશીલાનાં ધડિયાં લગનતી તૈયારી જુખવી.”

“હં—હં—”

“સુખલાલ આજ મુંખથી આવી ગયા.”

“કયાં ગયા? રૂપાવટી ને?” ભાલુના કંદમાં આ સુરોએ જુદો જ ઝંકાર ખોલાવ્યો.

“હા, મેં કહું છે કે સવારે આંહી સુધી આવી જાય.”

“એ તો આવશે જ ને માડી! એનાં ભાંડરડાં આંહી છે.”

હિયસના શષ્ટો, પોલા વાંસમાંથી પવન સુસવે તેવી પ્રૂજાની સાથે નીકળતા હતા. ભોજાઈ એ લલા હિયસના હિય-પોલાણુમાં એક સરખા બંસી-સ્વરો ઉડે ને પ્રૂજાની શર્મે તેવાં છેદ પાડવા માટે પોતાની શાંતિકરી ભાષાની છુરી ફેરવતી હતી.

‘આપણે શું કરશું બાબી?’

‘આપણે એમાં ગલરાવાનું શું છે? તમારા મોટા ભાઈએ, તમારે ને મારે, સૌએ કરવાનું છે તો નેમ સુશીલા કહે તેમજ ને!’

“સુશીલાનું કહું મારા ભાઈ શું કરવાના હતા?”

“ દીકરી માથે હેત હશે તો કરશો.”

“નહિ કરે તો ?”

“તો પાછા જાશો.”

“આપણું ધમકાવશો તો ?”

“તો ખમી લેશું.”

“મુંબદ્ધ બેંગા લઈ જશે તો ?”

“જિપાડીને કોઈ થોડા લઈ જવાનું હતું ભાઈ ?”

“ભાભી, મને બ્ધીક લાગે છે.”

“ હું એ જોળાં છું ભાઈ, પણ ખીવા જેવું શું છે ?”

“મારા ભાઈ તોડ્ઝાન મચાવશો, કયાંક રાજની મદ્દ લેશો, એવા મારા મનમાં ભાયુકારા બોલે છે.”

“તોય આપણી કંઈ જવાબદારી છે ? રાજને જવાખ તો સુશીલાએ દેવાનો છે ને !”

“સુશીલા કોના બાવડાના અળે જવાખ દેશો ?”

“મારાં ને તમારાં તો નહિ જ.”

“ત્યારે ?”

“એનો જવાખ આપણું સવારે જડી રહેશો.”

“કોની પાસેથી ?”

“સુખલાલ પાસેથી. એ કદાચ આંધ્યા કે ન આંધ્યા માટે એક માથુસ મોકલી વેગાસર તેડાવી લ્યો.”

“એ શું જવાય દેશો ?”

“એને આપણે એકજ વાત પૂછવી છે, કે ધણી તરીકે પ્રાણું દઈને પણ સુશીલાની રક્ષા કરવા તું તૈયાર છો બાપા ? તને દંડશો, પીઠશો, લૂંટશો, દખાવશો, તારા આપણું ધનોત પનોત કાઢી નાખશો. તે બધુંય બોગવવાની છે તારી તૈયારી ? તો હા પાડને, ને નીકરના કહી દેને. એટલે સુશીલાને કાની રક્ષા ગોતવી તેની સ્કુલ પડે. પરણુવાની તારી ખીજુ ત્રેવડ અમે જોધ નથી. અમારે જોવીય નથી, જોવી તો રહે છે ફક્ત આ ત્રેવડ. સુશીલાનો હાથ જાળિને ખુવારીને છેલ્લે પાઠલે બેસી જવાની ત્રેવડ. બસ, આનો ને જવાય. સુશીલાને જડે, તે ઉપર સુશીલાએ કેડ બાંધવી કે ન બાંધવી.”

આંધારામાં એ લાભી-હિયર ગુરુશિષ્ય સમાં લાગતાં હતાં. ને સાંભળતે સાંભળતે હિયરનાં મનનાં કલ્પનાભૂતો, ડર અને સંશ્યો બેદાતા હતા.

“સુશીલાને કદાપિ તમે ને હું પરણુવી દઈએ, પણ એનો આપો સંસાર ચલાવી દેવા આપણાથી નહિ જવાય. સુશીલાનું હૈયું લલે ખીજુ બધી વાતે રૂપાવટીવાળાને ઘેરે હ્યું, સુખલાલ ભલે ખીજ કરતાં વધુ ગગ્યો, પણ સુખલાલના હૈયામાં કેટલું હીર છે તેની આપણુને હજુ પાકી ખખર કર્યા છે ? પુછો સુશીલાને. પછી બોલાવો સુખલાલને. આપણું જોર તો એની પીઠ ઢાંકીને બિલવા માટે છે. છાતી તો એની જ જોરદાર જોવેને. આ કાંઈ જોવો તેવો માભલો નથી મયવાનો વીરા મારા ! હું સમજુને, કલ્પિને, છેલ્લી ગાંઠ વાળાને પછી જ મુંબંધથી નીકળી છું.”

સુશીલા-સુખલાલનાં લમતી આડે પડનારો પોતાનો પતિ કૃટકૃટલી સમરોરો વાજવાનો છે તેની એક દારુણ કલ્પના આ નારીનાં

નેત્રો સામે ચકુચકી રહી હતી. એની વિચાર-માળાના મણુકા ફરી ફરીને આજે છેલ્લા ‘મેર’ પર આવ્યા હતા. એની સાદી સાન સાખૂત હતી, સ્થિર હતી ને સીધી દોર હતી. લઘસંબંધની યોગ્યાયોગ્યતાની છેલ્લી ચકાસણીની આ નારોને ગતાગમ હતી. ચાસણીનો તાર ક્યારે આવ્યો કહેવાય તેની એ સ્વી જતમાહેતગાર હતી. એણે કટોકટ નાજવે પશુ મુક્યો. કે—

“પરણુવા માગનારની ખુબાર થઈ જવાની કેટલી તૈયારી છે? લઘનો કાડવો માત્ર પ્રેમનાં પાણુથી નથી વળતો. જેઠાએ છે અપી જવાની શક્તિનું પાકી તાવણું ધી.”

વળતા દિક્સે સવારે સુખલાલ ધોડે ચડીને આવી પહેંચ્યો.

મફરણ પાંત્રીસમુ

ભાષુનું લગ્નશાસ્ક

ધોડી પરથી ફ્લાંગ મારીને ઉત્તરતા સુખલાલને સુરીલાએ પરણની કિનાર પરથી જેયો. કુભરે એણે દુપદ્દો કસ્કરેલ હતો. ને ખૂલથી બચવા માટે એણે મોં ફર્સી બુકાની બાંધિલ હતી. એના માથા પર મુંઅઠની ટોપીને બહદે આંટી પાડીને બાંધિલી સર્કેદ પાંઠડી હતી.

ધોડીની સરક પકડીને એ તેલીમાં દાખલ થયો ત્યારે મોં પરણી બુકાની ઉતારી નાખી હતી. ભરેલું ને ગોળ મોઢું આંટીઅણી નાની પાંઠડીએ વધુ શોભતું હતું.

એણે જેયાં-પોતાનાં ત્રણ નાનાં લાંડરડાં: પરણાણની કિનાર પર એસીને તણે દાતણું કરે છે. સૌથી નાનેરી પોટીને દાતણું નો કૂચુપે ધસતા સુરીલાના હાથ દેખાયા. આંગળાં નજરે પડ્યાં. ને ખુશલાલ-બાઘના જીણ્યેનો પડ્યો ગુંજ્યો: “હાઉતી છે હો સુખલાલ! લાગે છે તો ટ્યાઉ રાય.”

પણ એ રાય કેવળ એકલું ટ્યાઉ હોત તો સુખલાલના નેત્રો આઠલાં સજળ ન અન્યાં હોત. નાની છાકરી ‘પોટી’ એક અવાજ

ખરખોય કાઢ્યા વગર મેં ફાડીને આ પારણી જણીની પાસે દાંત ધસાવતી હતી. દાંત ધસાવાની કે ધસાવવાની કિયા ડેટલી અળખામણી છે તે સમજવા માટે સૌચે પોતાની બાત્યાવસ્થા યાદ કરવાની રહે છે. પોઠીના દાંત પર કૂચડે પોચે હથે ફરતો હતો, ને પોઠી સંચાની પૂતળી પેઠ, સુશીલા એને જેમ ફેરવે તેમ ફરતી હતી.

“એ હે... હે... મોતા ભાઈ... ધુવો ખુંઝિલા ભાબી....” સાત વર્ષની ભાઈ જિમો થઈને પગ પછાડતો પછાડતો લલકારી જાડ્યો : “ધુવો ધુવો. આ ખુંઝિલા ભાબી... આપલી બા વર્ધ ગઈ-ને આ ખુંઝિલા ભાબી આવાં... ધુવો (જુઓ) ખુંઝિ.....”

કહેતે કહેતે એનો એક હાથ સુશીલા તરફ હતો. બીજી હાથમાં દાતણું હતું. એની ચીડી ઢીલી થઈને નીચી જિતરતી હતી. ને એની મોઠી બેન સુરજ એને હાથ પકડીને હેડો બેસાસ્વા ડોશીશ કરતી હતી, ત્યારે કૃણાચામાં જિમેલા સુખલાલના હાથમાંથી ધોઠી લઈને નાના શેડ એકઢાળીચામાં બાંધતા બાંધતા હસતા હતા. સુશીલા તીરણી આંખે સુખલાલ તરફ મેં મલકાવતી હતી, ને સુખલાલ પોતાના ભાલભાઈના એક ખોલ પર હૈયું ટેકાવીને નીચું ન્યાળતો જિમો હતો;

બા ગઈ-ને ભાબી આવ્યાં :

ધોઠી બાંધીને ઉડેલા નાના શેડ કહેવા લાગ્યા. “છોકરાં પણ ભાઈને કુંભં કે લીંખુના પાણીની જેમ આંહી એકરસ થઈ ગયાં છે. હ્યો ચાંકો એઠકમાં.”

“એ છોકરો એક વિશેષ બોલડો છે.” સુખલાલ પોતાના નાનેરા ભાઈ તરફ મહી નજરે જોતો જોતો બોલતો ગયો. નાનાભાઈએ પોતાની મેળે જ સુખલાલને સંભળાયું :

“હમણાં આવું થું હો ! છુછિલા ભાબીને પૂઠીને પથે આવું થું હો મોટાભાઈ, પૂઠ્યા વગર નથી આવવાનો.”

એના ઐલ ઐલ કરતા મેં પર હાથ મૂકવા ભથ્થી બેન સુરજને સુશીલાએ હસી હસી હાથ જાલીને વારણ કર્યું. ને એણે બેડ નાનેરાં ભાળકાનાં નાક મેં સાદ સુવાળાં કરી લીધા પછી સુરજને કહ્યું: “જવ ત્રણે ભાંડરડાં તમારા ભાઈને પછી શીરાવવા આવો.”

શા માટે સુશીલા આટલી ઉતાવળ કરતી હતી ? ભાંડુઓનો ભાંડુ સાથે મેળાપ કરાવવાની એ પરોપકારવૃત્તિ હતી ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં પરોપકારવૃત્તિ અંદર્થી ઐલી જાડી : “હુતી ! એ છોકરાંઓને મેળવવામાં જાંઓ જાડો મિલનસ્વાદ તો અગોચર જાબીને તારી પોતાની જ સુંવાળી લાગણી લેવા માગે છે. અધીરાઈ તો આ એની છે લુચ્યો !”

એવા ટીખળેસાર અંતર-સ્વરોને તાળી દ્રષ્ટને ન્હાસતી સુશીલા સ્સોડામાં લપાઈ ગઈ. પણ કેઢાનાં ધબ ! ધબ ! કરતાં પગલાં એની પૂંડે પડ્યાં હતાં. ક્રાંક ધસી આવતું હતું. દિવાલને એથ દ્રષ્ટને લપાઈ તો દિવાલમાંથી ક્રાંક જાણે અંદર પેસતું હતું.

એ ધખકારા આખરે તો એના અંતરમાંથી ધમ ધમ કરતા હતા. મનમાં જાણે ક્રાંક ધોડેસ્વરે પોતાનો નવલોહીયો અથ કુંડળે નાખ્યો છે.

“ગગી !” ભાલુએ ધર્મહિયા પૂરી કરીને પ્રશ્નાંત પગલે આવી કહ્યું. “રોટલાનો લુકેડો અને દહીનો વાટેડો એક થાળીમાં મૂકીને તૈયાર રાખજો. એને ચા પાવો હશે તો પછે કરી દેનો. હું એને મોઢ ખર-ખરો કરીને આ આવી હો કે ! રોટલાનો કુડો જીણો કર્ણે હો બાઈ !”

કહીને પોતે બેઠકમાં ગયાં. સુખલાલ જાડીને સામે આવ્યો. ‘આભુ’ને એ નીચે નમીને પગે લાગ્યો.

‘એસો માડી !’ એ પછી થોડી વારનો મૂંગો ગાળો જવા દઈ ભાબુએ કહ્યું, ‘તમારાં માનો આત્મા તો બહુ ભાગ્યશાળીઃ પૂરો ચુન્યશાળીઃ પણ અમને લાખ ઇપિયાની એટ એસી ગઈ. એની આવરદા દૂંપાઈ જવાનું મેંહું અમારે માથે આવ્યું. એને પ્રાશકોએ ખાઈ ગયો, કે વહુ હારી એહાં.’

એ પ્રાશકાની વાત સુખલાલે નવી સાંભળી. ભાબુએ આગળ ચલાવ્યું—

“એની જીવાદારી અમારે નિમિત્તે કપાણી. જેવી એ તો લેણુદેણુ. પણ ફું એના પ્રાણિ સાર થઈને જ છાકરાને આંહી લેતી આવી.”

સુખલાલને ફાળ પડી : એની આંખમાં હરથ્યાં રૂદ્ધ્યાં : એ મારા આપ ! આ તો આશરાધર્મની લાગણીથી છાકરાને લાવ્યાં લાગે છે.

ભાબુએ કહ્યું “લેણુદેણુના સંબંધ લેણુદેણુ હેઠ ત્યાં લગી ચાલે છે, પણ એકળીન માટે થઈને કણો ઉદાહિએ ત્યારે લેણુદેણુના ચોપડા આગળ લખાય છે. હિંમતની તો મોટી વાત છે ભાઈ ! કહે છે ને કે રથ તો શુરાનું છે.”

સુખલાલને કાંઈ સમજ નહોઠી પડતી કે પોતે આ સીની નજરમાં ક્યા સ્થાને જિબેલ છે. ને આ સી શું મને મારી માતૃહીન સ્થિતિ પૂરતો જ હિંમતવાન બનવા કહે છે કે બીજું ય કંઈ કહે છે ?

વાતો થઈ રહી છે ત્યાં તો તેજપુરથી એક ગાડું આવીને જિલ્લાં રહે છે. ‘તેજપુરનું ગાડું’ સાંભળી નાના શેઠ ચમકે છે. એના મોંબાંથી શખ્ફો નીકળી જય છે: “આત્યારમાં ! હે ! આત્યારમાં ભાઈ કયાંથી ?”

‘સખૂરી રાખો બાપા ! સખૂરી રાખો.’ એટલું જ ભાબુએ કહ્યું, ત્યાં તો ગાડા સાથેના દુકાનના માણુસે આવીને ચિહ્ની આપી. ચિહ્ની

વાંચતા વાંચતા નાના રોડ પાણ આવ્યા ને ભાબીને કહેવા લાગ્યા. “કાપડ ખાપડ વગેરે બધો સામાન આવ્યો છે, ચોખા ને તુરદાળ આવેલ છે, બીજુ બધી પસ્યુરણું બીજે વરા માટે આવી છે. લખે છે કે મુંબાધનો કાગળ હતો તે મુજબ અવસરની બધી બીજે મોકલીછે.”

“હીક ! હીક !” ભાલુ રહેજ હસ્યાં ને સુખલાલ સ્થામ બન્યો. કયા અવસર માટે ? મારી સાથે ! હોય નહિ. મા સુવે પાંચ જ દિન થયા છે. ત્યારે ડાની સાથેનો અવસર ?—

“મુંબાધથી આવીને બપોરે તો એય જણું ત્યાં તેજપુર જ તડકે ગાળવાના છે. ને રાતે આવશે એમ લખે છે મેતોજુ.” નાના રોડ ભાબીને ખિન્ન હૃદયે ખખર આપ્યા. “મુંબાધથી નીકળી ચુક્યાનો તાર આવી ગયો છે તે પણ બીજો છે. એટલે હવે તો ચોક્સ જ સમજવું.”

“અચોક્સ આપણે કયાં સમજાયાંતાં ભાઈ ? ઉત્તરાવી લયો બધો માલ.”

“તિથિ પણ મેતાએ જેવરાવી મોકદી છે. પરમ દિની જ તિથિ છે.”

કાગળ વાંચી વાંચીને ભાબીને સમાચાર સંભળાવતા રોડની સામે સુખલાલ શુન્ય અંખે તાકી રહ્યો છે. એના મનમાં અતુમાન બંધાતું નથી. આવનારા એ એ જણ્યામાં બીજે ડોણું ? ક્યો નવો સુરતિયો મળો ગયો ? વિજયચંદ્રને તો હવે આ લોડા થોડા અડરો ! ડોણું હશે બીજે સુલાગી ?

ત્યાંજ નાના ભાઈએ કાગળ વાંચીને વહું ખખર દીધા કે:—

“વિજયચંદ્રને ખાદીનો જ આગ્રહ હેવાથી બાકીનું ખખું કાપડ મુંબાધથી લેતા આવે છે, એનને માટે પણ તૈયાર...અ-અ- અ-”

“હં-હ” ભાલુએ એ બધા સમાચારને પૂર્ણવિરામ મુક્કીને પહી પાછું સુખલાલ તરફ કરીને કહ્યું:

“જાણો જુવો માડી ! વેશવાળ કહો કે વિવા કહો, એ કંઈ એક પુરુષ ને એક કન્યા વચ્ચે તો થોડાંજ હોય ? કન્યા વરે છે ને પરણે છે—સાસરીયાંના આખા ધરને, કુળને, કુળહેવને, અરે માડી, ધરે બાંધેલ માયના ખીલાનેય. તેમ પુરુષ પણ પરણે છે કન્યાને, કન્યાનાં માવતરન્ના, કન્યાનાં લાંડરડાને, કન્યાનાં સગાંવાલાને ને કન્યાના માવતરન્ના અર્ગણાની લીલી લીખી પીપળાને યે.”

સુખલાલ કંઈ જવાબ આપે તે પૂર્વે તો ભાલુએ ઉમેયું કે “પુરુષનો બાપ કાલો ધેલો હોય તોય કન્યા એની અદિય કરે ને રોઠલો ટીપી ખવરાવે. ઓનો બાપ અણુકમાઉ ને રખડી પડ્યો હોય તો જમાઈ એને ખધોલે ઐસારીને સંસારનાં વન પાર કરાવે ખરે ને ભાઈ ? ન જણવે તો ક્યાં મૂકી આવે ? અનાથોના આશ્રમમાં ?”

સુખલાલે વધુ ને વધુ મૂંઝણુ અતુલવીને નીચે જોયે રાખ્યું. ભાલુએ કહ્યું: “સુખલાલ ! બેઠા ! આમ જુઓ.”

સુખલાલે ઉયું જોયું.

‘આ બેઠા મારા દીકરા જેવા દેર ને તમારા-તમે જે ગણો તો. કાલ સાંજરે એને આ ધસના પથરા કહી હેઠો કે “નીકળો જા, ઓટીવાળ ! ચાલ્યો જા, ગમે ત્યાં જા, ન જીવાય તો ભરી જા.”

“મૂંઝાશો ભા, તમારે ભાથે ડાઈ આફ્ત ઓઢાડી નથી. આ તો તમારા હૈયાને જે ને આંચકા આજ સુંધી લાગ્યા હોય, જે કે અપમાનોના સ્થાનો કોંકાણા હોય, તે તે તપાસી જેવા કષું ઝું.”

“ભાલુ !” સુરજે આવીને કહ્યું : “દ્વારા ને રોટલાનો ભુકડો તૈયાર છે.”

“હાલો, થોડું શીરાવી લ્યો.” એમ કહીને ભાલુએ સુખલાલને ખીજે ઓરડામાં લઈ જઈ બેસાડ્યો, પોતે બણાર નીકળી ગયાં, ને તે પછી સુશીલા હાથમાં થાળી લઈ દાખલ થઈ. સાડીની મથરાવણી ને પાલવ સંકાડીને એણે થાળી પાટલા પર મુઢી કહ્યું :—

“જમો.”

સુખલાલ જમવા લાગ્યો. સુશીલાએ કહ્યું : “ મારે એક જ વાત પુછ્યી છે.”

“પૂछો.”

“તમે તૈયાર છો ?”

“શાને મારે ?”

“જે પડે તો બોગવવાને મારે ?”

“પણ ડાને મારે ?”

“મારા એકલીના મારે નહિ.”

“ત્યારે ?”

“અમારા સૌના મારે.”

“ તૈયારી ન હોત તો આઠલો છીલો બનીને લાગ્યો શા મારે રહેત ?”

“ખાપા તૈયાર છે ?”

“પુછ્યું નથી.”

“પાછા જરો ? બાપાને તેડી આવરો ? કાલ સવાર પહેલાં આવી શકરો ?”

“શું છે સવારે ?”

“મારા મોટા બાપુ વિજયદંડને લઈતે આવે છે. પરણાવી દેવા આવે છે. મારા બાપુએ ને ભાલુએ આપણા વૈવિશાળની ગાંઠ વણી છે. એં જણ્યાં ધરત્યાગીને આંદી આવ્યાં છે—આપણા માટે. તમે એ બાપુને તેડી લાવો.”

સુશીલાના કંઠમાં ધૂળરી ઉડી.

“મારા બાપુને ?”

“હા, બાપુને.”

“શા માટે ? હું પોતે જ જવાખદારી લઉં છું. પછી શું છે !”

“ના, ના, હું તમારી એકલાની થઈતે આવું નહિ. મને આવવાનું મન થાય છે, કેમકે બાપા છે, લાંડુએ છે, ધર છે, ને ધરમાં વાણી છે.”

“બાપા ન હોત તો ?”

“તો મારાં મન કદાચ પાછું પડી જત.”

“બાપા થોડા ના પાહવાના છે ?”

“અમને રક્ષણું હેવાની ના તો નહિ પાડે, પણ અમને ધરમાં લેશો કે તૂરત મારા મોટા બાપુઙું આપણા સૌ ઉપર તૂરી પડવાના. એની મતિ.....હે ભગવાન !” સુશીલાએ નિસાસો મૂક્યો.

“હું ‘ભાલુ’ને મળું પછી નજી કરં ?”

“જે કરવું હોય તે કાલ સાંજ સુધીમાં કરી લેજો.”

‘સુખલાલ ખાઈને ચસરા ને ‘ભાલુ’ એહાં હતાં ત્યાં ગયો. એણે વાત અહીં :-

“લગ્ન આજે, અત્યારે, એ કલાકમાં ન કરી લેવાય?”

“હા હા, ભાબી.” સુશીલાના પિતા હર્ષવેશમાર્યા આવી ગયા. “આ તો મને સુઝેલું જ નહિ.”

“પણ મને સુઝેલું હતું ભાઈ!”

“તો પછી ભાબી ! કરી લઈએ. પછી મારા ભાઈ પણ ટાઠા પડરો હો ભાબી! જોરને ગામમાંથી જ બોલાવી લઈએ, હેં ભાબી ! ફૂકત ચોધડીયું સારું જોઈ લઈએ, હેં ભાબી ?”

“ના ભાઈ ! ના.” ભાબી આવા મજૂમ અવાજે અગાઉ કહિ ઓદ્યાં હોય તેવું યાદ ન આવ્યું.

“કાં ભાબી ? સુખલાલ પોતે કણુલ થાય છે.”

“એમના આપા કણુલ થાય તો પણ નહિ.”

“કાં ભાબી?”

“એના ધરમાંથી મા મુદ્ધ છે, ભાઈ મારા ! ઢોર નથી મુલું. ને ખીજું, મારે મારી છોકરીને ચોરી છુંધીથી નથી પરણુંવવી. મારી સુશીલાએ કોઈ કલંકતું કામ કર્યું નથી. મારે તો સાખીઓ જોઈએ છે ન્યાતના સમસ્ત ન્યાતીલા. મારે તો મારી લાડકીના આ એષ્ઠ અવસરમાં સૌની આણિષો લેવી છે, ચૌનાં મોં ભીડાં કરાવવાં છે. મારે એને ચુત દેવરાવની નથી. ભગાડવી નથી.”

“પણ ભાબી. સાર્ય કામમાં સો વિઘ્નું”

✓ “વિધન તો આવે. વિધનને વળોટીએ તોજ સારાં કામ મીઠાં લાગે.”

“ખુલ્લુ મોટો બોપ-”

“કાંઈ નહિ થાય, લાઈ ! હિંમત રાખો. આપણે ચોર નથી, લૂંટારા નથી, અનીતિના કસારા નથી. બીક છાની છે ?”

“રાજની ખટપટો ઉભી થાશે તો ?”

“ના રે ના, રાજવાળા તે ખ્યાડા જીવ શી ખટપટ કરવાના હતા ? દીકરી પુખ્ત ઉમરની છે, એને પોતાનાં વરધર પસંદ કરવાનો હજુ છે. ને તમે દીકરીના બાપ છો. તેમ સુખલાલને થોડા કોઈ પચાસ વરસના ફેરવવાના છે ?”

“અભીજું કાંઈ તૂત ભિભું કરે ને લાભી !” નાના શેહના કહેવા, પાછળ ભિડો ગર્ભિતાર્થ હતો. સુખલાલ એ પારખી ગયો : એના પૈારુષીનત્વની બનાવટી કથા.

“ગમે તે તૂત, કરે કે ન કરે, તમે દીકરીના બાપ છો, ને દીકરી લાયક ઉમરની છો.” એટલું કહેનારાં ‘ભાષુ’ પણ આ મર્મ સમજતાં હતાં.

થોડીવાર ચૂંધી કોઈ બોલ્યું નહિ. સુશીલાના પિતાને ચટપટી ચાલી હતી. એના અંતરમાં ધાસ્તીના ફેરાયા હતા. એને તો ભાઈના આવ્યા પહેલાં પતાવી લેવું હતું. આ ભાભી કયાં લઈ જાય છે ? કયા ભયાનક પ્રદેશમાં ? કઈ વિકિર વારે ? હેમ ટક્કર જીલાશે ? પણ ભાભી પોતે ય બેની છે. ભાભીની તૈયારી કારભી છે. ભાભી મારે એક પડ્યે, ને સુશીલા મારે બીજે પડ્યે : ભારી મોખરે સુખલાલ : મને છાની બીક છે ? મનની જાડીમાં ધૂરકાટ કરતાં ભયનાં જરૂરોને ભાભીની એથે

રહીને વટાબતો આ ગલબડુ પુત્રી-પિતા જાણે એક અભિ-ખાઈ ઓળંગી ગયો.

“માટે જાવ ખાઈ સુખલાલ, દીપચંદ મામાને મળો, એનો મત મેળવો, મનની નીગઠ ગાંધ વાળાને નિર્ણય જણાવો. ને પાછા આવવાનો મત અંધાય તો કાલ સવારે પહોંચી જાને. બની શકે તો એક ગાડું લેતા આવજ્ઞે. પાછા ન આવવું હોય તો ય તમે મેઝણા છો હો ખાઈ!”

પંથી ફરીવાર જયારે સુખલાલ ઘોડી પર ચક્કો ત્યારે એના કપાળમાં ‘ભાલુ’ના હાથનો ચોડેલો અદ્ધતકંદુનો ચાંદદો હતો, ને મેંમાં જોળની એક કંંકરી આસ્તે આસ્તે ઓગળા રહી હતી.

પ્રકરણ છત્રીસમું

‘આજની ધરી રહીયામણી’

તે જ દિવસ રત્નિયે થોડ્વાડ ગામની સાંકઠી ઘનરમાં ડ્રાઇ મણિધર નાગ ચારો કંખા નીકળ્યો હોય એવે જગ્યાટ થયો. તેજ-પુર દરખારની મોટર ચંપક શેઠને અને વિજયચંદ્રને લઈને સામા મળતા ઘળણે બહુકાવતી અને ગામપાદસા મોરલા ગહેરકાવતી આવી પહેંચી. ટેવાઇ ગયેલા ગામલોડાએ હાટદેથી, ઓટલેથી ને ચોરા ઉપરથી સથ દેતાકને ઊભા થઈ સલામો કરી. ચંપક શેઠ માન્યું કે આ માન પોતાને મળ્યું.

ધરનાં તમામ માણુસો ઉપર છાડો બેસારી દેવાનો જ નિશ્ચય કરીને આવેલા ચંપક શેઠ ડ્રાઇની સાથે વાતચીતનો શખ્ષ પણ ખોલ્યા વિના મહેમાનને લાઇ મેડી ઉપર ચડી ગયા. તેમણે નીચેના ઓરડામાંથી ઉપર આવતો ઢા પહોરનો કાંઈક કિચૂડાટ સાંલળ્યો; એ કિચૂડાટ ધોડિયાનો હતો. જગતના કરોડો કાનોને મધુર લાગતા આ કિચૂડાટે ચંપક શેઠના કાનમાં કાંટા બેંક્યા. એણે તમ અવાજે પોતાની સામે એક બાળુ ગરીબડા બની ઊભેલા નાના બાધને પૂછ્યું :

“ધર્મા ધોડિયું કેનું ચાલે છે ?”

કણું એક તો જવાબ દેવાની જાડી ફાટી નહિ. બોંખારો આવો પડ્યો. ત્યાં તો મેડીના બાજુના ઓરડામાંની ‘ભાલુ’ બોલ્યાં : “એ તો નાની દીકરી છે મારા દીપચંદ મામાની-દીપાવલી વાળાની.”

“એનાં વહુ ગુજરી ગયાં ને, તે છાકરાંને આંદી લાવેલ છે.” ધડીભર થોથરાએલો દિયર હવે તાખતોબ બોલી ઉઠ્યો. ભાલી બેરે જ હતાં, પાસે જ હતાં, તેની એને ખખર નહેતી. કેમકે એ તો અંદરના દાદરમાં થઈને ઉપર આવેલાં.

‘સવારે પાછાં મોકલી દેલે.’ ચંપક રેઠ સીધી નાના ભાઇને જ આજ્ઞા આપી. ઓરડાના દ્વારમાં ગોરા બેવડીયા દેહનું તેજ-સરોવર લહેરાવતી જિબેલી પત્તીની સામે પણું એણે ન જોયું.

“સવારે બહેલો ઉઠને ને એઠક સાફ કરાવી નાખને. પંદર જણું જમનાર છે. કંઈ દેલે જે રાંધનારાં હોય તેને. મીઠાઈ નથી કરવાની, સવારે આવી પર્ણોચશો. ફરના દાળ લાત થાક ને ફરસાણું કરવાનું છે.”

નાના ભાઇને એટલી વરધી દઈને ચંપક રેઠ સોડ તાણી લીધી, સે પછી વિજયચંદ્રે પોતાનાં કોટ અને ટોપી ધરી પાડી સંહેલીને ચોતાના એશીકા નીચે દયાવ્યાં, અને નાના રેઠને નરમાશથી પૂછ્યું : ‘આહી સંડાસ, પાણીઆરં’ વગેરે ક્યાં છે ? ચાલો, જરા જેઠ લઈં ?’

નાના રેઠ નારાજ હિલે જ્યારે વિજયચંદ્રને લઈ નીચે ઉત્તર્યો આરે, ત્યાં જિબેલાં ‘ભાલુ’એ તૂર્ણ જ નોકરને કહ્યું : “જવ, મહેમાનને સંડાસ ખતાવી આવેા. અને પાણી તો ઉપર જ મૂકેલ છે.”

થનાર સસરા સાથે થોડો વાર્તાલાખ કરવાની વિજયચંદ્રની ધ્યાન ભાલુએ આ રીતે ફળના ન હીધી, જ્તાં અથાક પ્રયત્નોમાં અચ્યાં આસ્થા ધરાવનાર વિજયચંદ્રે નીચેની પરણાળમાં જિલા રહીને ભાલુને સંભળાવવા કહ્યું “મકાન તો સરસ છે. કેટલી બધી સુંદર સોઈ છે ! જરા મીહું મળશો ? ડાગળા કરી બણાં.”

બાલુએ જ રસોડામાંથી લાવી ખૂંગે મેળ્હિ ભીદું આપ્યું. વિજયચંડે તે રાતે ઝાગળા કરવામાં મેંની વિશેષ ચોક્સીપૂર્વક ને લંબાખુથી ચંબાળ લીધી.

તોયે કૃયાંય સુશીલાનો પડછાયો ન દીઠો. ફક્ત કિચૂડાટ જ સંબળાતા હતા. ધોડિયું, ડે ધોડિયાને બેંચનાર હાથ ન જ દેખાયા.

‘લાવિમાં એક દ્વિવસ આવા જ કિચૂડાટ...’ વિજયચંદ્રની, કદ્યના તાં જ વિરમી ગઈ. ઉપર જઈને એ નીદરમાં પડ્યો. એ નીદરને સુવાર સુધી સ્વમાં ચૂંથતાં રહ્યાં.

બ્લેટી પરોડે બાલુએ સુશીલાને જગાડી અને રસોડાનો આદર કરી દીધો. મેડી ઉપર શી વાત થઈ છે તે બાલુએ સુશીલાને કશ્યું નથી. ચુપ્યાપ અને ચીવરથી બાલુ રસોડાની સળવટ કરતાં હતાં. ‘ઓછ તો ગળી, તેજપરસી આવવાની છે,’ ‘તું જે તો ખરી ગળી, કું ભજ્યાં ને ઢોકળાં ડેવાં બનાવું છું!’ વગેરે ઉદ્ગારો કાદર્ય કાદાં બાલુ રસોડાના સમારંભમાં ને સ્વસ બતાવતાં હતાં, તે પરથી સુશીલા જિડે જિડે મૂંઝાવા લાગી. ‘જોછ લેને, વિજયચંદ્રને તારાં કરેલાં ભજ્યાં વધુ ભાવતાં કે માર્ચ કરેલાં આજ વધુ ભાવે છે?’ એવો પણ વિનોદ બાલુ છાંટતાં ગયાં. બાલુએ ભત્રીજીની ને દ્વારા રહ્યેમાં કરેલી તે આ પરોડિયે કરી વાર કરી. એણામાં પૂર્ણ, આડે દ્વિવસે કદ્દાપિ ન ગ્યાનાર બાલુ અત્યારે તો જિડતાં ને બેસતાં, લેતાં ને મેલતાં, ‘મારો વાલો આવ્યાની વધામણી રે, આજની ઘડી રણી આમણી’ લેવાં ગીતોની પંક્તિઓ ગૂંજતાં હતાં. સુશીલાની શંકા આ વધું સાંભળી સાંભળી એટલી તો દુષ્ટ બની કે તેણે રાતમાં બાલુ મેડી ઉપર બાપુજી પાસે ગયાં હશે કે નહિ તેની ચોક્સી માટે બાલુને સીધા આડકતરા ડેટલાયે પ્રમો પુછી જેયા. પણ બાલુ પકડાયાં નહિ.

નવા પાટલા, નવાં ઢીંચિયાં, ડોકસા થાળી વાટકા, વગેરે સામગ્રી પેટી પટારામાંથી બહાર નીકળતી ગાઈ તેમ તેમ સુશીલા વધુ ઝૂંગાતી ગાઈ.

ઝૂંગાએલી સુશીલા વચ્ચે વચ્ચે બાળકો પસે જઈ આવતી હતી. ભાઈ જોનને સાચવતી બેડેલી સુરજે એક વાર એમ પણ પૂછ્યું : “કેમ મેં પડી ગયું છે લાભી ?”

નાનો દિયર છાનોમાનો પુછી જતો : “લાભી આજ એલાં ટેમ નહીં ?”

“ઓલું છું ને ભાઈ !” સુશીલા જવાખ દૃઢને હસવા મથતી.

“હે-હેઠ ! લાભી ! રમાલી આંડમાં પાની-પાની-પાની ડેઢાય !”
(તમારી આંખમાં પાણી દેખાય.) જે પોતી !”

પોતાનાથી રોધ પડાશે એ બહીક સુશીલા તાંથી નાઠી.

ચંપક શેઠનું એ જ વખતે નીચે ભિતરવું ચાય છે. એ સુરજ સામે ભુકૂઠિ ચડાવીને બાલે છે : “પછવાડે જઈને એસો.”

પોતાનાં બેઉ ભાંડરડાને પાછલી પરશાળમાં લઈ જઈને સુરજ બપાઈ ગાઈ ને સુશીલાની રાહ જોતી રહી. સુશીલા એ બાળુ આવી એટલે સુરજે ધીમેથી પૂછ્યું : “અમે પાડોશીને ધેરે જઈને એસીએ ભાભી ?”

“ના, શા માટે ?”

“આંધી ડોધને કાંઈ હરકત તો નહિં ને ?”

“ના રે, કેમ ડોધએ કાંઈ કર્યું ?”

“ના, એ તો અમસ્યું.”

“નથી ગમતું ?”

“ગમે કુમ નહિ ? તમારી આગળ નહિ ગમે તો.....”

“તો બીજું શું ? તમારા ભાઈ પાસે ગમશે.”

“ભાઈ તો પછી-પેલાં તમે.”

“એમ ? તો તો જેણે હો, ક્રાઈ વઠે કરેને, કાંઈ થાય ને, તો પણ ગલરાશો નહિ ને ? ન ગલરાવ તો તમને ચાચાં માનું.”

“અમને વઠે તો તો નહિ ગલરાઈએ. પણ તમને વઠે તો ગલરાઈ જવાય.”

“મને વઠે તો પણ આજે તો મન કહણું જ કરજો. કાલે આ પણ કીર જશું.”

“મારા ભાઈ આવશે ?”

“આવવાના તો હતા. નહિ આવે તોય આપણે જશું ?”

એ બોલમાં થોડો રોષ ને થોડો બહેમ અવાજ કરતાં હતાં. કાલે ઘ્રાંસે ગયેલો સુખલાલ હજુ કુમ રોકાઈ ગયો ? બહીને ત્યાંથી દ્વારાગતી તો નહિ મોકલાવી દીધી હોય ? આજ્યા’તા મોટે થોડે ચડીને ને ભુકાની બાંધીને ! પણ મારા સસરાળુએ એને મોળા પાડી દીધા હશે તો ? તો એનો શો વાંક ! વાંક-સો વાર એનો જ વાંક. ભાસુની કુસોદીથી ડરી ગયા હશે ?”

એણે સુરજને પૂછ્યું : “તમારા ભાઈ ક્રાઈથી બીવે કે નહિ ?”

“ફેઢગરોળાથી બહુ બીવે. બીજા ક્રાઈથી નહિ.”

સુશીલાનો શોકરસ હાસ્યરસમાં ફેસ્ટાઈ ગયો. ક્રાઈક દ્વિસ બીજ.

વવા હશે તો ટેટગરોળી મહદુંગાર થઈ પડશે, એવા ક્રીખળી વિચારે એ અંદર ચાલી ગઈ.

તે વખતે મોટરગાડીએ ફરી પાછા ગામ પાદસના મોટલા ચમકાયા. બેંસો લડકાની, લોકોને સડપ હેતા તીલા કરી ચલામે લરાવી. ને ફક્કેતા પેટ્રોલને ધુમાડે નાનકડું ગામ ગંખવી નાખ્યું.

સાતેક શેઠીયા મહેમાનો ખડકીમાં આવ્યા. તેમાંના એકનો ખાદ સારી પેડે નરવો હતો. એણે ચ'પકરેહનું મડાન ગજવી ભૂક્યું.

તેજપુર શાખાના મહેતાજી મીઠાઈના કરંડીયા ભિતરાવી અંદર આવ્યા. રસોડે પહેંચીને 'ભાલુ'ની પાસે વધામણી ખાધી : "ખરે પ'પણું કામ કર્યું" છે હેઠળીખેન ! અદલ્યા વગર દ્રીટકો જ નો'તો. રસ્તે દીપા શેષને ય શેઠીયા મળતા આવ્યા. એણે ય અસ એ જ કંદું કે દીકરીનું મન હોય તેમ જ કરી આપે નાત. મારે કન્યાની મરજી વિરદ્ધ કર્શો. ય દાવો કરવો નથી. સારે ! સારે ! ધા લેણો ધસરકો ને વેશ્વળાળ બેળા વીવા : પતાવી જ નાખો એનને કંદું કે."

"બેળાબેળું" જ ઉકેલી દેવું છે ને ભાઈ ! આજ જ પતાવી દેવું છે. બધી જ સરખાઈ થઈ ગઈ છે આજ તો !"

એમ બોલતે બોલતે ભાલુ સુશીલાને વધુ ને વધુ ફેરાવતાં ગર્યા. મીઠાઈના કરંડિયા એલીને એણે અકેક બટકું ચાખવા માંડ્યું. એના અચ્છારા સુશીલાને અરહીના ધા સામા લાગ્યા. એ રસોઈની ધમાલ કરતી કરતી છથુકાતી હોવાનો ભાલુને ભાસ આવ્યો. દાળમાં કડુંઘી હથાવતી હથાવતી સુશીલા ભીજે અણતી કડુંઘી પળાડતી હતી. ભજ્યાંના લોટનો ડ્રેન એણે લેતાં એણે લોટ ઢોલ્યો પણ ખરો.

"આ લે તો ગળી ! આંહી આવ તો !" ભાલુએ મીઠાઈ ખાતા ખાતાં સુશીલાને બોલાવી.

“આંહી ચૂલો બળે છે. શું કામ છે ?”

“આ ચાખ તો ખરી ! આનો સ્વાદ તો જો ગગી !” ભાલુના એ શષ્ઠેં ભરપુર ગલોકાંભાંથી માંડ માંડ નીકળાને સુશીલાને કાને કાનખજુરા જેવા અફ્ફાતા હતા.

“પછી વાત.”

એવું કહેતી સુશીલાનું ધ્યાન ચૂલા બાળુ હતું તે વખતે પાછળથી જઈને એના મોંભાં એક મોઢું બટકું હડસેલી દીંહું ને “નહિ પણ—નહિ” એવું કહેતી સુશીલાને કહ્યું : “ન ખાઈ જ તો તને વિજયંદના સોગંદ.”

“આ લ્યો ત્યારે.” એમ કહેતે જ સુશીલાએ બટકું મોંભાંથી ચૂલાની આગોળની રાખમાં થુંકી નાખ્યું. ને એણે ભાલુની સામે તે વખતે જે ડાળા તાણા તેથી તો “માડી રે...મારી નાખ્યા રે... ભવાની મા કાળકા રે લોલ !” એવું ગાતાં ગાતાં ભાલુ તાળોણા પાડીને ગીત સાથે તાલ દેતાં રસોડા બહાર ચાલ્યાં આવ્યાં, ને ઝરી-વાર મીઠાઈ બટકાવતાં બરાબર સુશીલાની સામે બેઠાં. જાણી યુગ્નીને ઢાસોડાંસ ભરેલાં એનાં ગલોકાંભાં એક ગામડી ગીતના ઓલ ગુંગળાતા હતા કે-

“એલ્યા, પાંદળને ઉડાડી મેલો
    કે પાંદકું પરહેશી

“એનો પરણ્યો આણુ આણ્યો
    કે પાંદકું પરહેશી

“એણુ સોટા સાત સથોઠયા
    કે પાંદકું પરહેશી

“એ તો જટપટ ગાડે બેઠી
    કે પાંદકું પરહેશી

“જુવાન માણુસના પેટની ખર પણ શી પડે !” ભાલુએ સુશીલાની પ્રકાપપૂર્ણ ચુપકોઈને બેદ્વા માટે બોલવા માંડ્યું : “રાતની રાતમાં તો વિચાર ફરીયે ગયા.”

“કાના ફરી ગયા !” કરતી સુશીલા જઈને ઓરડામાં આવી, “તમારા કે મારા ? મને એક આંસ આયોડાઈન લાવી ધોને, એટલે મને સુધ જાં.”

“આંદી કાંઈ આયોડાઈન ન મળે બાધ મોટી !” ભાલુએ ટાઢે છેડે કલે રાખ્યું : “આંદી ગામડામાં તો અરધે તોલો કે પાવલી ભાર અરીણુથી જ સ્તો નીકળે.”

“તો એ લાવી ધો.”

‘‘મગાંયુ’’ છે—જરાક થંબને ધીમે સ્વરે—‘‘હ્યાવરીથી’’—પાછું થોડી વારે—‘‘નાલાયક ! આવે જ શેનો ! રહ્યું જ થઈ ગીયો. છાતી ડાની લાવે, મારા બાપની ?’’

“કાં લાભી, કેટલી વાર છે જમવાને !” એમ પૂછતા નાના શેઠ અંદર પ્રવેશ્યા.

‘‘બસ બાધ, ભળ્યાં તળવા એસું એટલી જ વાર. લ્યો લ્યો, ભીધાધ તો ચાએ !’’

“ભીધાધ !—ભાભી, ક્યા સવાહે ! અત્યારે ભીધાધ જે જેવી લાગે છે. મેડી ઉપર મારા મોટાભાધએ તો ભણજનના રોડીયાએ. પાસે અણુછાજતી પારાણ માંડી છે. મને તો ભાભી, ગાજળ મૂળા જેવો કરી આખી વાતમાંથી કાઢી નાખ્યો. છે. હું તો હવે સહી શકીશ નહિ ભાભી ! હું પાદર આંટો દ્ધ આવ્યો. એય જણ્ણા આવી ગયા છે ગાંઠું લઈને.”

“અરેરે ખચાડા જીવ !” ભાલુના મોંમેં મીહાઈતું ખીજું ખટકું ઓરાયું : “અખધડી જ હું તો એને ફિટકાર હેતી તો. એ તો આવી ગયા પણ આ તમારી આ લાડકી તો જુવો !”

“કિં ?”

“રતોરાત કોણું જાણે કેમ મત ફેરવી એડી છે.”

“મેં ક્યારે કહ્યું ? મને થા સાર સંતાપો છો ? મારા હુકડા કરી નાખશો તો યે હું મત બદલવાની નથી. કહો તો હું ચાલી નીકળું :”
સુશીલા એલી.

‘મત ન બદલ્યો હોય તો લે આ ખટકું ખાઈ જા.’

“ચૂલામાં જાય ખટકું ! ભાલુ, કેમ ચકમ બન્યાં છો !”

“ચકમ કે ફકમ. મત ન બદલ્યો હોય તો ખાવું જ પડશે આ. ને જો મોંમાંથી કાઢ્યું છે ને, તો જાણીશ કે મત કાચો છે.”

એમ એલીને ભલાં થઈ ભાલુએ સુશીલાના મોંમાં ખટકું હડ-
સેલી પુલેલ ગલોકા પર એક ચુભી લીધી. માથે હાથ ફેરવીને કહ્યું :

“ મારી લાડકી ! ભાલુને હજુ ય ન એળાખ્યાં ? હા-હા-હા-હા-
સાચું છે. આજ હું ચકમ બની છું.”

આજની ઘડી રહીઆમણું

“મારો વાલો આવ્યાની વધામણી રે
આજની ઘડી—”

ગ્રંદરણ સાડતોસમું

‘મારી લાડકી’

તે પછી શાક કઠીના સખકા ભરતે ભરતે આડ દસ મહેમાનોની પંગતે પંદર ભિનિટ તેજપુરના લીલાધર કદ્દોઠની મોડાઈનાં વખાણુમાં ખરચી, પંદરેક ભિનિટ દીકરીએની ડેળવણી અને ડેળવાયેલા મુરતિયાની અછત ઉપર વિશેચન ચલાયું, ને બાઈની દસેક ભિનિટમાં કઠી ભાતના સખકાનાં અલ્પવિરામો મૂકૃતે મૂકૃતે તેજપુર ગામની પાંજરા-પોળમાં ચંપક શેઠ પાસેથી ડેટલુંક નાણું કઢાવી શકશે એની ચકા-સણું ચાલુ રાખ્યી.

“તમે કહેશો તેમ ! એ હજરના કાકા.”

ચંપક શેઠના એ શષ્ટોને ‘હે...ધ અ...રાં’ કઠીને સાંચે એઢ-કાર ખાતે ખાતે વધાવી લીધા.

“હુને ખાઈને તું વહેલો ઉપર આવનો.” પિસ્સવા કસ્યામાં રોકાએલા નાના ભાઈને એટલું કઠીને ચંપક શેઠ ઉપર ગયા. ચોડીવારે આલણું પણ આવી પહોંચ્યો, ને ચોખા, કંકું, નાડાણી. ધત્યાદિ માગી ગયો. ગોળધાણુની થાળી પણ ઉપર ગધ.

એ વખતે ખડ્કીમાં જૂનાં ખાસડાનો ખખડાટ થયો. સુશીલાએ સોડાની બારીમાંથી ધ્યાન કર્યું. ત્યાં તો પરશાળમાં જિબેલો પેલો બાળક બોલી જઈયો “હેઠ બા...પા ! માલા બા...પા ! છુંછિલા ભાબી ! બા...પા આવા ! આપલને તેલવા આવા ! હાલો છુંછિલા ભાબી.”

એમ કહેતો સુખલાલનો ભાઈ સુશીલાને કંઈ આવી બાઝી પડ્યો : “હાલો ભાબી ! હાલો-હાલો—”

“હાલો ભાઈ, હમણું જ જશું હો ભાઈ !” સુશીલાએ હિયરને હેઠે ચાંપી લિધો.

દીપો શેહ પરશાળ પર આવ્યા ત્યારે ત્યાં જિબેલા સુશીલાના પિતાએ એને પિછાન્યા. મુંઘલમાં તો નહિ જેવો જ મેળાપ થયો હતો. આંઢી પણ છુંપો જ મેળાપ કરી લિધો. દીપા શેડો તો ગામડાની રીતે-તે કરતાં ય સુશીલાના પિતા પ્રત્યે સહજ જિલ્લારાતી પ્રીતે-નાના શેઠને બથમાં ધાલ્યા ને ઉદ્ગારો કાઢ્યા : “મારા બાપ ! ખુશીમાં ? દીકરી સુશીલા આખુંદમાં ? મારી તો સાત પેઠી જિજીણ છે બાપા ! કયાં બધા મેડી માથે છે ના ? ”

“મામા !” ભાલુ બહાર નીકળીને ઓલ્યાં : “જમવા એસો.”

જિલ્લી પંગતનો એઠવાડ પરશાળમાં હજુ પડ્યો હતો તે દેખાને દીપા શેડો એ હાથ જોડ્યા : “ભાઈ કરીને નીકળ્યો છું ધેલી બેન ! ”

સુશીલાએ આ શ્વર્પ્રો સાંભળ્યા ને કલપ્યું. વહેલે પરાડિયે જાઈને આ વૃદ્ધ માણુસે ચૂલો પૂંક્યો હશેને !

“અંદર આવો” એમ બોલીન નાના શેડો દીપા શેઠને એરડામાં લઈ જઈ, મેસુસું બટકું હાથમાં લઈ, વેવાઈને મેં સામે ધરીને કર્યું : “મેં જિધાડો.”

“ન હોય, મારા ખાપ, આજ હજ ન હોય.”

“આજ જ હોય. કંધ હરકત નહિ. સુશીલાનાં સાસુ સ્વરગમાં ઘાઘો કરશે તો હું એ પાપ મારા માથે લઈ લઈશા, પણ મેં ખોલો શેડ, મારી સુર્ખીલા, મારી દીકરી, મારી એકની એક લાઝી, મારું રાંકનું રતન-” કહેતે કહેતે એનો સ્વર ચીરાવા લાગ્યો—“એને સંભાળનો શેડ. મેં ફાડો-ખાત્રી આપો.”

“સુર્ખીલા તો મારી દીકરી જ રેશે, ને તમે મારા માના જણ્યા રેશે॥”

એમ કહીને દીપા શેડ બટકું ખાંધું.

કોણું જાણે કયા જુગાન્તરેથી ભૂતલનાં પડોમાં અટવાતો અટવાતો, બહાર નીકળવાનો માર્ગ શોખતો જળમ્રવાહ નાના શેઠની જડ બુદ્ધિનાં ને; એચુકુલનાં પડો બેદી મથાળે આવ્યો. એણું દીપા શેઠને ચરણે બે હાથ જોઈને નમન કર્યું.

“જ માનો તે આ છે. આ વાગ્દાન નથી, આ તો કન્યાદાન છે શેડ ! મારું હૈયું હવે હિંમત નહિ હારે. મારાં લાભી મારી બેરે છ ને !”

“હું બેરે છું ને દીપા મામા બેરે છે લાભ, આટલા અધા ફક્કો છો શીદને ?”

“ધેલી એન ! સુશીલાને એક વાર મારી નજરે કરશો ?” દીપા શેડ કર્યું.

“બહાર આવ ગળી !”

સુર્ખીલા બહાર આવીને પીઠ ઝેસ્વી જબી રહી.

“એમ નહિ, મારી સામે જે દીકરી !”

સુશીલા ખચકાઈ, આમ્ય સાસરો આ શું માગી રહ્યો છે !

“કહું છું કે મારી સામે જે બેટા ! બલે હું ગામડિયો રહ્યો. પણ તું હજુ તો કન્યા છો. મેં જેવા જેગ છો, મારે તારાં દર્શાનું કરવાં છે જેગમાયા ! આમ જો.”

સુશીલા સન્મુખ ભિલો રહી. દીપા શેડ એ હાથ લાંબા કરીને આશિષ હેતે કહ્યું : “મને આશિષ આપ બેટા, કે હું અસલ જીત જ રહ્યા, હું તેલની ઉકળતી કડા સામે ય કદી કળત ન બની જાઉં : મનથી એટલી હુવા હે મને દીકરી. ને મારો વથવાસ રાખજો.”

એમ કહીને એણે ધર્મ-ધર્મ-ધર્મ પોતાની છાતી પર પંને પણાં છો. એની છાતી પહોળાતી હેખાઈ. એનો પંને યુદ્ધના નગાર પર દાંડી પડે તેમ પડ્યો. જાણે છાતી પર રણાંજેદ્ધાના બખ્તસની સાંકળી અણાણી. પછી એણે મેં પર રમૂજ આણુને કહ્યું : “હવે હું જોઈ લઈશ તેજપરના મહાજનને ય. જઈને માપી જોઈ છું એ ધર્મ માદાના ચોરોને.”

બહાર નીકળોને એ ઉપર ગયો. નાના શેડ પણ સંચામના સાથી ઘનવા પાછળ ચડ્યા. હિંમતમાં રહેવા માટે એણે દીપા શેહનો હાથ પકડી રાખ્યો.

દીપા શેહને દેખતાં વેંત આ દસ પંદર પુરુષોનું મંડળ ન્યાય-મંહિરનું ગંભીર રૂપ ધારણ કરી એહું :

‘આવો, એસો. ’ સૌ ગાઢી ઉપર બેઠાઓએ દીપા શેહને આંગળા ચોધીને ફૂકા જાજમ પર બેચવા કહ્યું, પણ એ તો ચીધેલી જગ્યા કરતાં એ દૂર, છેક જાજમની કિનાર પર જઈને બેઠા.

નાના શેડે એની નજીક આસન લીનું. એને ત્યાંથી ખેસવવા માટે ચંપણ શેઠ ભૂંગા ડોળા ફાડતા રહ્યા પણ મોટાલાઈની સામે એ જોતો જ નહોતો. અંદરના ઓરડામાં દાદર ઉપર જોખેલાં ભાબીનું મોં માત્ર હેખાતું હતું તેના ઉપર જ હિયરની મીઠ હતી. લાલિનો ટેક તો હજુ નીચે જ હતો.

ખાલણું સૌને કપાળે તેલના રેગાડા ચાલે તેવા ચાંદલા કર્યા લાયો. વિજયચંદ્ર પોતાનો વારો આપતાં આસ્તેથી ખાલણુને કહ્યું: “તેલ છંટકારી નાયો. ફક્ત કંકુ જ ચોડો.”

“બહુ આનંદની વાત છે.” મહાજનના અગ્રેસરે વિષય ઉપાડ્યો: “આ તો મહાન સુધારો છે. દીપા શેડે ફારગતી આપીને બે માણુસના ભવ બગડતા બચાવ્યા છે.”

“ભવ બગડવા વાળી વાત શીદ કરવી પડે છે ?” દીપા શેડે દાંત કાઢીને કહ્યું.

“ત્યારે શું ભવ સુધરવાનો હતો ?” ચંપણ શેઠ ઉક્ખી ગયા.

“પણ-પણ-પણ ફારગતી ડાણે ડાણે-મેં કયાં—મને તો કાંઈક ખોલવા દીયો—” નાના શેડે શુરાતન બતાવ્યું.

“તું હવે ભૂંગો મરી રેને ? હું બેડો ખું બધા જવાબ હેનારો.” ચંપણશેઠ વગર સમજન્યે કહ્યું.

“ના. એમ નહિ-ચોખવટ—”

“અડણોત ખાવા છે ?” ચંપણશેઠ આગળ વધી ગયા.

“પણ એને ભાપડાને ખા માટે અડણોત મારી જોવે ?” દીપા શેડે વચ્ચે વાક્ય જોડ્યું.

“તમારી અહંકાર તો મોટાભાઈ ! નાનપણમાં ધણી ખાંધી છે, આજ પણ ખાઈ લાધથા. પણ સુશીલાનો જીવ મને વહાલો છે. બંધુ વહાલો છે. મારી એકની એક લાડકી—” નાના શેડનું હૈયું લરાઈ આવ્યું.

“તે શું છે ?” ચંપક શેડ ઉલા થઈ ગયા, નાનાભાઈ તરફ આગળ વધ્યા, અને ‘હાં—હાં—હાં’ એમ સૌ કરતા રહ્યા ત્યાં તો એણે નાના લાઈના ગાલ ઉપર એક લપાટ ખેંચીઃ એ લપાટ, ખીજું ક્ષણે ખરૂર પડી કે, વચ્ચે પડેલા દીપા શેડના મેં પર વાગીં દીપા શેઠના મોંમાંથી શાખદ નીકળ્યો. “રામ !”

ચંપક શેડને સૌ હાથ પકીને વારી રહ્યા છે તે ક્ષણે, આ હેઠાની વચ્ચે શાખદો સંલગ્નથું.

“જે જે સોમચંદ કાકા ! પીતાંખર પુવા જે જે ! મોટાભાઈ અનુપચંદભાઈ જે જે !”

એરડાના બાસ્થુમાં આવીને જિબેલાં ‘લાભુ’ તેજપુરના મહાજનના પ્રત્યેક પુરુષને સંખ્યાં અનુસાર ચંદોધતાં હતાં. જેઓ પોતાના અસુરપક્ષના હતા તેમના પ્રત્યે પેતે લાજનો અરદ્ધો પરદ્ધો ધૂમરો ખંચ્યો હતો.

વહુવાર માણસ મહાજનના સભાસ્થાનમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યું : અજાય વાત બની : આ પ્રહેલનાં ગામડાંની વૈશ્ય રાતિમાં તેણું, હજુ મુંખભામાં ય નથી બની શકતો એવો અખૂર્ય બનાવ અને છે. ને લાભુ—જેભણે આવા પુરુષ—મંડેણામાં અવતાર ધરીને કદી પગ નથી મુક્યો તે પાંનીશ વર્ણની મુળવહુવાર, જહેરમાં જેણે પોતાના પગની આંગળાઓ પણ ન દેખાડવાને મુલાને પાળ્યો છે તે લંજાવંત ‘થેલી’ : તેના દિદાર દેખી સ્ત્રી ક્ષોભ પામા. ‘લાભુ’એ હાસ્ત જોડી રાખી કહ્યું :

“મારી વાત સાંભળશો ? — ”

“નાચે જાણ કે નહિ ? ” ચંપક શેડે ત્રાડ મારી.

“આજ પહેલી જ વાર એમની આજા ઉથાપવા આવી છું હો—પહેલી જ વાર.” “લાલું”એ મહાજનના આગેવાનેને જ સંઘેથે રાખ્યું : “પહેલી અને છેલ્લી વાર હું કહેવા આવી છું એટલું જ, કે ફારગતી મારા દીપા મામાએ આપી હરો, સુશીલાએ કે એના બાપે નથી આપી. સુખલાલમાં એકુય એથ છે જ નહિ. સુશીલા મુંબિંધની સુધરેલી નથી, ઇપાવટીના ધર કરતાં કે વર કરતાં ડોધ વધુ ઉંચ વરધરને લાયક અમારી સુશીલા નથી. વધુ લાયકને દેશા તો જ એ જણુના લવ બગડશે. ને સુશીલાએ તો મસ્તી સાસુને મેથે પાણી મુક્યું છે, છોકરાને પોતાની પાંખમાં લીધાં છે, મારા દીપા મામાની છાંયા સ્વીકારી છે. આ લગન તો કયારનાં થઈ ગયાં હોત-પણ અમારે ચોરિનું કામ નહોતું કરવું. અને અમારે મુવેલ સ્વીની અદ્ય પાળવાની છે. માટે સૌ આવ્યા છો તો ગલ્યાં મોઢાં કરીને સુશીલા—સુખલાલને અશ્વિર્વાદ આપો શેડીયાએ ! અલાંડ ફરશે ને, તોય આમાં મીનમેથ નહિ થાય. ધોડનારા લલે ધોડી લ્યે.”

એટલું કહીને એ એરડામાં લપાદ ગયાં.

“સુશીલાને બોલાવો.” ચંપક શેડે આજા કરી.

સુશીલા ઉપર આવીને પોતાના સસરાનો મલાને રહે તેવી રીતે એક બાળુએ જિબી રહી.

“આ બધી ડોાની શીખવણી છે ? ” ચંપક શેડે ત્રાડ દીધી.

સુશીલાએ જવાય ન વાલ્યો.

“શો વિચાર છે બોલ, નીકર એક ધડીકમાં સૌના હથમાં રામપાતર પકડાવી દઉં છું.”

‘હું-હેં-’ દીપા શેડના એ બે જ હેંહેંકારામાં ગજાય કટાક્ષનો વળપાત હતો. એ હાસ્યમાં સુશીલાએ સસરાના નિશ્ચયની અપ્તાર-સાંકળાનો ફરી અખુઅણુાટ સુણ્યો; ને એણે મોટા બાપુજીની સામે જોયા વગર જ મહાજનને કહ્યું—

“મારા સસરા ના પાડશે તો યે હું તો ત્યાં જ જવાની છું. એ કાઢી મુકશે તો યે હું ત્યાં જ જવાની છું.”

‘ઠીક શેડીયાઓ ! આપને સૌને રણ છે. પધારો,’ એમ કહીને ચંપક શેડે નાના ભાઈ પ્રત્યે ફરીને કહ્યું : “તું, તારી દીકરી, ને ત્રીજી આ તારી ને થાતી હોય તે કળત, તરુણે ઇખસદ છે. પાણી પીવા ય રોકાશો મા. નીકર ભુંડાં લગાડીશ”

“સાથે સાથે મને એક વિશેષ રણ આપો.”

“કૂવામાં દૂષી મરવા સુધીની રણ છે.”

“તો યે સ્વામી છો તે નહિ મટો. મને દીક્ષાની રણ...”

“વેશ્યા થવાની ય રણ છે. બસ ?”

એડેલા સર્વનાં મોંબાંથી અરેરાટી નીકળી. ભાલુએ કહ્યું—

“બસ ! ચાલો ભાઈ, ચાલો સુશીલા, ચાલો મામા.”

સૌ ઉઠ્યા. નાના ભાઈએ ઉડીને મોટા ભાઈ સામે હાથ જોખા, ને કહ્યું, “બધું જ તમારે છે મોટાભાઈ, હું તો તમારો આશ્રિત હતો. મને તમે મોટા કર્યો. તમારા ગુણું નહિ ભૂલું. મોટાભાઈ...”

એમ કરીને પગે લાગવા નીચે નમતા નાના ભાઈને ચંપક શેડે તરણોડીને કહ્યું : “ના હવે ના નાટકીયા !”

“એમ તે કાંઈ ચાલશે ?” સ્તર્યધ બનેલા નિજયયંદે આખરે પોતાનો વારો આવેલો જોયો : ‘એમ તે હું કુમ છોડીશ ? હું મારી આખી કાર્યક્રમીની જરૂરી કરી ચક્ષ્યો છું. જાગો છો ? હું અદાલતે જમણું ?

‘જાને લાઈ ! બેલાશ્ક જાને.’ એવો જવાબ આપીને લાલુએ તુચ્છકારલયું હાસ્ય કર્યું : ‘અદ્વાલત અમે જોઈ નથી તે જોવાશે.’

મહાજનના અગ્રેસરો તો થીજુ જ ગયા. એમણે એક ભીજની સામે જોયું, એમાંથી એક કલ્યું : ‘આ બધું જાણ્યું હોત તો અમે આમાં હાથ જ ન નાખત.’

થોડા જ સમય પછી એક ગાડું રૂપાવરીને માર્ગ ચાલ્યું જતું હતું. દીપારોડ પોતે ગાડું હાંકતા હતા. અંદર સુશીલા ત્રણ લાંડુને લઈ એડી હતી. પાછળ સુખલાલ, આલુ ને નાના રોડ ચાલતા હતા. સુખલાલ એના સસરાને પોતાના ખલાનું ટેકણું આપતો, એક વખતના એ ‘નાદાન’ની આજની વીરતા સામે લગતા હુદયે ગંભીર જવાબદીના પગલાં ભરતો હતો. ગાડામાં હ્લાલતું એક કપડાનો કુકડો પણ સાથે નહોતો.

*

ત્રીજા હિસ્તની સવારે ટપાલી સુખલાલ પરનો એક કાગળનો ખીડો આપી ગયો. કાગળ સુંખાંખથી ખુશાલભાઈનો હતો. સાથે એક તસ્વીર હતી. તસ્વીરમાં ઓખી જુદ્દા જેવી દેખાતી સ્વીએ અંગ્રેજીમાં લખ્યું હતું કે ‘To my darling son smarty : from Lina-મારા ખારા એટા સ્મારટીને-લીના તરફથી.’

કાગળમાં ખુશાલભાઈએ ઝોડ પાડ્યો હતો.

‘હું તારા ખઅર દેવા એને ધેર ગયો’તો. હું તો એતું ઓખું રૂપ જોઈને આભો જ અની ગયો. એમણે કલ્યું કે રતનાગીરી જીવ્લામાં મરકી ફાટી નિકળી છે, ત્યાં નસ્સે અનીને જાઉં છું. પાછી કદાચ નહિ જ આવું. આ છણી તારે માટે દીધી છે. ને તારી વહુ માટે હીરાની વીઠી દીધી છે, ને હું લઘુ માથે લઈને આવીશે.’

વંચાતો કાગળ સુખલાલનાં અશુજ્ઞે છંટાતો હતો.

લેખકનું નિવેદન

દસ મહિના પ્રોવેના એક મંગળવારે 'કુલછાખ'ના અંડામાં પુરવાને ભાટે આ વાર્તા લખવાનો પ્રારંભ કર્યો. તે વખતે લેખક પાસે આપી વાર્તાનું હાઉપીઝર બિલડુલ તૈયાર નહોટાં. વાર્તાનું સર્જન એ રીતે ફામ કરે છે. અમૃત લેખકો વાર્તાનું આપું જ માળખું પહેલેથી ધરીને પણ તેમાં લેખનનાં દ્વિધિર માંસ પુરવા એસે છે ત્યારે હું અને મારા જેવા અનેક ફીઝ એક પ્રયત્ન પરિસ્થિતશી જ આંધળો પ્રારંભ કરીએ હીએ. ને તે પછી પાત્રો તેમજ પ્લોટ, જાળો કે પોતાની જતે ધડાતાં ચાલે છે. આવી આંધળી લેખનપર્દતિ ખર્દ જેતાં તો અક્ષરસ્માતને આધીન નથી હોતી. એમાં પણ ધણા કાળના સંધરાયેલા અનુભવો તેમ જ ચિંતનોનાં જ રંગા રેખાઓ પુરાતાં આવે છે. તૈયાર પૂણીઓ જ કંદાય છે.

પરંતુ આંધળુકિયાં કરીને આ વાર્તાને આગળ ચલાવી એટલું કહેઉં બરાબર નથી. આ વાર્તાના ધડતરમાં 'કુલછાખ'ના વાચકોના "આજા ને રણીઆમણા હાથ" કામે લાગ્યા હતા. પહેલા જ હોતાથી વાચકોના કાખળો આવવા રાં થયા, ને જેમ જેમ વાર્તાપ્રવાહ આગળ ચાલ્યો. તેમ તેમ તો દૂરથી ને નજીક્યો, શહેરેમાંથી ને ગામડાંમાંથી, સુચિક્ષિતો તેમજ સ્વામાન્યોના, ક્રીએ અને પુરુષોના કાગળો આવતા ગયા, જેમાં વાર્તાને કષ્ટ કષ્ટ દિશામાં લઈ જવી તેનાં નિખાલસ સૂચનો હતાં. એ બધા કાગળો જે આંહી ઉત્તરાં તો 'વાર્તા સર્જન'ની કળાના વિષય પર નહું જ અનુભવાણું પડે. પરંતુ 'વેચિશાળ'ની મુક્રર કરેલ કિંમત હવે વિશેષ પાનાંનો જોને ઉચ્ચકી શક્કો નહિં.

સમસ્ત સમૂહનો જેને પોતાના સર્જનમાં આઠવા આત્મિયભાવનો સાથ મળી રાફે છે તે લેખક ઉત્તીર્ણ કર્યો છે.

'વેચિશાળ'માં મારે જે કહેઉં હતું તે હું કહી શક્યો છું કે કેમ એ અને અખર નથી. જાણું છું કે ફીઝ આથ્યાં જ, કે કહેવાનું એ હોય તે વાર્તામાં જ લેખકે કહી લેવાનું છે; વાર્તામાં નથી કહી શકાયું માટે ચાલે પ્રસ્તાવનામાં પ્રસ્તીઠ કરીએ, એવો હુક વાર્તાદેખકને નથી જ નથી. વાર્તાકારની પહેલી ફરજ-અને છેલ્લી પણ-એક જ છે : વાર્તા કહેવી, વાર્તા સારી રીતે કહેવી, ને વાર્તા જ કહેવી. મેં પણ આંહી વાર્તા-ખસ વાર્તા જ કહેવાનો દાવો રાખેલ છે.

એક સુશિક્ષિત વાચકે પુછ્યું હતું કે “તમે સુશીલાને અના સસરા પર આવ પેઢા થાય છે તેનાં કારણો તો ખરાખર બતાવ્યાં છે, પણ સુશીલાને સુખલાલ પર વહાલ થયાનાં કારણો નથી આપ્યાં.”

આ સુચન થયું ત્યારે હું વાર્તાના અંતભાગની ટીક ટીક નાણ આવી ગયેદો. મેં આ પ્રેમ તપાસી જેણો. સુશીલાને મેં પુછી યે જેથું કે ‘બાઈ, વારાં કારણો તો બતાવ ! તેં મને થાપ ખવરાવી છે.’ જવાબમાં સુશીલાએ મને કહ્યું કે “સાચી વાત છે મારા અભિજ્ઞ ! પણ હવે તો હું તમને એક પણ કારણ આપવા બંધાયેલી નથી. હું હૈયાકુટી નથી એટદું જ કૃત તમને કહું છું. બાકી સુખલાલ પર મને વહાલ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો મોગનાર તમે કોણું બસ, કરાં કારણું બગર શું હું કોઈને આહી ન શકું છે. આચી વધુ કાંઈ ખુલાસો મારે તમને કરવાનો. નથી. બધી વાતનાં કારણો ! બસ કારણો ! ને એ કારણો પાછાં અમારે તમને સૌને કહેવાનાં, કેમ !”

આવો કરેણું કેવ લઈને હું સુશીલા પાસેથી પાછો કર્યો છું ગરમ મિનાજ કરવાનો હવે તો એને હુક છે, કેમકે એ મારા હાથમાંથી વહૂટી ગઈ છે.

બીજે એકરાર : વિજયાંદ્રની પાછળાં પ્રકરણો માંહેની નવેસર બનાવટ મને પોતાને નથી અમ્રી. પણ કેરણાર કરવા માટેની મારી મથાપણ નિષ્ઠળ ગઈ છે; લખ્યું તે અથુલપણું થઈ રહ્યું નથી.

આ વાર્તાની લખાવટમાં રસ દેનારાં ને કાગળો લખી લખી ઘૂંઘીએ વખાલુનારાં, પોઠ થાબહનારાં, ગુંઠિએ તેમ જ કથયસ્થાનો બતાવનારાં, નાનાં ને મોઢાં, નિષ્ઠળા ને દૂરનાં, સરેં બાઈએ બહેનોને આલારભાને વંદન કરું છું. તેમની સૈની કદ્યપનાને હું પૂરો ન્યાય આપી રહ્યો છું કે કેમ એ કિચારે પ્રૂણલી પણ અનુભવું છું. પણ તેમાંના જેમને જેમને આ વાર્તા ‘સમોરતં શુદ્ધ લખાં આરોગ્યં ક્ષેમં કલ્યાણું’ કર્યો બગર અપ્રખ્યાં લાગે તેમને એટદું જ ચાહ આપું છું કે ‘વેવિશાળ’ની વાર્તામાં લગ્નણવન અને કચ્ચાંખ્ચચાંની પીજણું મારાથી, કલાના કાયદા સુજાપ ન જ કરી રહાય. ‘વેવિશાળ’ની વાર્તાએ વેવિશાળનો જ પ્રેરણીએ કરીને ચૂપ થતું રહે છે.

જાણપૂર્વ
કાયદા ચ ન
૧૯૮૫

અવેરચંડ મેધાણી

